

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 30

Київ – 2014

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У-455

**Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання
зі спеціальностей «Історичні науки» (протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.;
див.: Бюлетень ВАК України. – 2006. – № 4. – С. 5; перереєстровано:
протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.)**

*Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол №2 від 23.10.2014 р.*

Редакційна колегія:

Вабіщев О.М., доктор історичних наук (Республіка Білорусь);
Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Могильний Л.П., доктор історичних наук;
Мокляк Я.В., доктор габілітований, професор (Польща);
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Петков П.С., доктор історії, професор (Болгарія);
Пуріч С., доктор історії, професор (Румунія);
Розовик Д.Ф., доктор історичних наук, професор;
Сорока Ю.М., доктор історичних наук; професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

У 455 Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора
А.П. Коцура. – Київ, 2014. – Вип. 30. – 164 с.

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні, джерелознавчі проблеми, історії науки та техніки, подаються рецензії на наукові праці.

ББК 63.3 (4 УКР) я 43

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2014

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ	7
КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА – 180	7
<i>Леонід Могильний</i> КИЇВСЬКИЙ ІМПЕРАТОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА В 1884–1914 РР.....	7
<i>Марія Казьмирчук, Григорій Казьмирчук</i> ФОТОГРАФІЯ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА.....	15
<i>Лілія Іваницька</i> ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВІД СЕРЕДИНИ 1960-Х ДО ПОЧАТКУ 1990-Х РР.	21
<i>Галина Коцур</i> КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В УМОВАХ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991–2014 рр.): ВІДРОДЖЕННЯ АВТОНОМІЇ І НАДАННЯ СТАТУСУ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	29
<i>Віта Коцур</i> ALMA MATER: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	43
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	50
<i>Андрій Чуткий</i> ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ЯК КАТАЛІЗАТОР ТРАНСФОРМАЦІЙ У ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗМІН У ЖИТТІ КИЇВСЬКИХ ВНЗ	50
<i>Олександр Гордійчук</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ВИДАВНИЦТВ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ НАВЧАЛЬНОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 Р.).....	57
<i>Олексій Гончаренко</i> ФУНКЦІОНУВАННЯ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВОЄННОЇ ДОБИ (1941–1945 РР.)	63
<i>Ніна Колісник</i> РЕАЛІЗАЦІЯ СУДОВИХ ФУНКЦІЙ У СИСТЕМІ СЛУЖБОВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ МІСЦЕВИХ УПРАВ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» В ПЕРІОД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1941 – СЕРЕДИНИ 1942 РР.	66
<i>Неля Мельнічук</i> ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ В ДОБУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ : РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1941–1945 РР.).....	71
<i>Ольга Смолянчук</i> ПОДАТКИ ТА ЗБОРИ В ОКУПАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.).....	77
<i>Борис Білецький, Анатолій Коцур</i> ТОВАРИСТВО «ПЛАЙ»: ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ УТВОРЕННЯ).....	81
<i>Олександр Топчій</i> СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1920-Х – ПОЧ. 1930-Х РР.	88
<i>Юрій Перга</i> ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДОБРОЧИНОЩІ «РІДНА ХАТА» (1919–1930 РР.).....	95

<i>Тарас Пшеничний</i> УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ НАПРИКІНЦІ 1930–1940–Х РР. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	100
<i>Ірина Кизименко</i> УЧАСТЬ УКРАЇНИ В СВІТОВИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ МИРУ ТА СТАБІЛЬНОСТІ: ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА (1991–2011 РР.).....	106
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ.....	112
<i>Борис Попельнюк</i> КРИЗОВІ ЯВИЩА В ЕКОНОМІЦІ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ПОЛІСІВ (V – IV СТ. ДО Н.Е.): ІСТОРІОГРАФІЯ.....	112
<i>Наталія Білошицька</i> ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОЇ ІНСПЕКЦІЇ КИЇВСЬКОГО ФАБРИЧНОГО ОКРУГУ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	117
<i>Вікторія Дмитрушко</i> ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	124
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	133
<i>Сергій Бондарчук</i> ПРОФЕСОР А.І. ЯКОБІЙ (1837–1907 РР.) – ТЕОРЕТИК І ПРАКТИК ГІГІЄНИЧНОЇ НАУКИ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	133
<i>Катерина Чередник</i> РОЗГОРТАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАНФИЛЬСЬКОГО БОЛОТНОГО ОПОРНОГО ПУНКТУ ЗА НАУКОВИМИ ПРОГРАМАМИ ЙОГО ДИРЕКТОРА МИКОЛИ НИЧИПОРОВИЧА ШЕВЧЕНКАУ 1930-Х РР.	137
<i>Олена Корзун</i> ОСОБЛИВОСТІ ЕВАКУАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ В ЦИХ УМОВАХ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	144
<i>Олександр Літвінов</i> ВНЕСОК УЧЕНИХ ІНСТИТУТУ ЕЛЕКТРОЗВАРЮВАННЯ ІМ. Є.О. ПАТОНА В РОЗВИТОК ЗВАРЮВАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)	150
РЕЦЕНЗІЇ	154
<i>Борис Білецький, Галина Коцур</i> БУКОВИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1918 РР.).....	154
<i>Юрій Сорока</i> ТРАГІЧНА ДОЛЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ	155
<i>Валерій Левченко</i> «ЗВЕЗДА ПЛЕНИТЕЛЬНОГО СЧАСТЬЯ» НА НЕБОСХИЛІ УКРАЇНИ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИЖКУ: ЛАТИШ Ю. В. ДЕКАБРИСТИ В УКРАЇНІ. ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ / ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ ЛАТИШ. – К.: ЛОГОС, 2014. – 238 с.	157
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	162

CONTENTS

ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH	7
KYIV TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY – 180	7
<i>Leonid Mogylny</i> ST. VOLODYMYR IMPERIAL UNIVERSITY OF KYIV (1884–1914)	7
<i>Mariya Kazmyrchuk, Grigoriy Kazmyrchuk</i> THE PHOTOGRAPHY AT KYIV ST. VLADIMIR UNIVERSITY.....	15
<i>Liliy Ivanytska</i> ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF UNIVERSITY OF KYIV IN A PERIOD OF MIDDLE 1960s TO BEGINNING 1990s	21
<i>Halyna Kotsur</i> TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV IN CONDITIONS OF STATE INDEPENDENCE OF UKRAINE (1991-2014): AUTONOMY’S REBIRTH AND PROVISION THE STATUS OF RESEARCH HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT	29
<i>Vita Kotsur</i> ALMA MATER: DEVELOPMENT PERSPECTIVES.....	43
HISTORY OF UKRAINE	50
<i>Andriy Chutkyy</i> THE FIRST WORLD WAR AS ON ACCELERATOR OF CHANGES IN UKRAINIAN POPULATION: ANALYSIS THROUGH THE PRISM OF CHANGES IN ACTIVE OF KYIV HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS.....	50
<i>Oleksandr Gordiychuk</i> PUBLISHERS’ ACTIVITY AS FOR PROVIDING GENERAL SCHOOLS WITH EDUCATIONAL LITERATURE IN THE PERIOD OF P. SKOROPADSKY HETMANAT (APRIL-DECEMBER, 1918)	57
<i>Oleksii Goncharenko</i> FUNCTIONING OF OCCUPATIONAL ADMINISTRATION BY REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE», SOVIET HISTORIOGRAPHY WARTIME (1941–1945)	63
<i>Kolesnyk Nina</i> REALIZATION OF JUDICIAL FUNCTIONS IN THE SYSTEM OF OFFICIAL COMPETENCES TO LOCAL COUNCIL REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» DURING THE SECOND HALF OF 1941 – THE MIDDLE OF 1942	66
<i>Nelia Melnichuk</i> GENOCIDE OF THE JEWS OF UKRAINE DURING THE NAZI OCCUPATION: SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE WAR PERIOD (1941–1945).....	71
<i>Olga Smolianchuk</i> TAXES AND FEES IN THE OCCUPATION POLITICS AND ADMINISTRATIONS OF REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» (1941–1944)	77
<i>Borys Biletsky, Anatoliy Kotsur</i> CORPORATION «PLAY»: HISTORY OF ITS ORIGIN AND ACTIVITY (DEVOTED TO THE 90TH ANNIVERSARY OF FOUNDATION).....	81
<i>Oleksandr Topchij</i> THE SOCIAL-PROFESSIONAL CHARACTERISTIC OF CHERNIHIV REGION AGRARIAN INTELIGENTSIA IN 1920S – THE BEGINNING OF 1930S	88
<i>Iurii Perga</i> UKRAINIAN CHARITY SOCIETY «RIDNA KHATA» (1919–1930)	95

<i>Taras Pshenychnyy</i>	
UKRAINIAN GRECO-CATHOLIC CHURCH AND SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES ON ZAKARPATTIA IN THE END 1930-X – 1940 th. IN HOME AND DIASPORE HISTORIOGRAPHY	100
<i>Irina Kizimenko</i>	
UKRAINE'S PARTICIPATION IN THE GLOBAL AND REGIONAL ORGANIZATIONS ON ENSURING PEACE AND STABILITY IN THE HISTORICAL LITERATURE (1991–2011 GG.)	106
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE	112
<i>Boris Popelnyuk</i>	
CRISIS'S ECONOMIC PHENOMENON OF GREEK POLISES (V–IV C. B.C.): HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM.....	112
<i>Nataliya Byloshytska</i>	
ISSUES ON ACTIVITY OF THE FACTORY INSPECTION IN KIEV FACTORY DISTRICT IN THE WORKS OF RESEARCHERS OF THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES	117
<i>Viktoria Dmytrushko</i>	
HISTORY OF UKRAINIAN SOVIET PARLIAMENTARISM IN MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY.....	124
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES	133
<i>Serhii Bondarchuk</i>	
A.I. YAKOBII (1837–1907) – THEORIST AND PRACTITIONER OF HYGIENICS, PROFESSOR OF KHARKIV UNIVERSITY IN THE SECOND HALF OF THE XIX-TH CENTURY.....	133
<i>Catherine Cherednyk</i>	
DEPLOYMENT OF RESEARCH ACTIVITIES PANFYLY WETLAND STRONGHOLD SCIENTIFIC PROGRAMS FOR ITS DIRECTOR NICHOLAS NYCHYPOROVYCH SHEVCHENKO IN 1930.....	137
<i>Olena Korzun</i>	
FEATURES OF EVACUATION OF AGRICULTURAL RESEARCH ESTABLISHMENTS AND THEIR ACTIVITY ARE IN THESE TERMS DURING OF THE SECOND WORLD WAR.....	144
<i>Oleksandr Litvinov</i>	
CONTRIBUTION OF SCIENTISTS E.O. PATON ELECTRIC WELDING INSTITUTE IN THE DEVELOPMENT OF WELDING TECHNOLOGY (THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY)	150
REVIEWS.....	154
<i>Borys Biletsky, Halyna Kotsur</i>	
BUKOVYNA DURING THE FIRST WORLD WAR (1914–1918).....	154
<i>Yuriy Soroka</i>	
TRAGIC FATE OF UKRAINIAN FROM KHOLMSHCHYNA AND PIDLYASHSHYA.....	157
<i>Valerij Levchenko</i>	
«THE CAPTIVATING STAR OF HAPPINESS» IN THE SKY OF UKRAINE. REVIEW OF THE BOOK: LATYSH IU. V. THE DECEMBRISTS IN UKRAINE. HISTORIOGRAPHY STUDIES. – KYIV: LOGOS, 2014. – 238 PAGES.....	162
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS	163

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА – 180

УДК 929 (477)

© Леонід Могильний
(Київ)

КИЇВСЬКИЙ ІМПЕРАТОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА В 1884–1914 РР.

У статті проаналізовано розвиток Київського університету св. Володимира в період згортання реформ в освітній сфері наприкінці XIX ст., в роки революції 1905–1907 рр. та післяреволюційний період до початку Першої світової війни. Досліджено найяскравіші сторінки історії найвідомішого вищого навчального закладу правобережжя України у контексті тогочасної епохи. Розглянуто внутрішню діяльність колективу університету – керівництва, викладачів, студентських об'єднань. Простежено основні напрями впливу університету на освітнє та культурне життя Києва та інших українських міст колишньої Російської імперії. Проаналізовано діяльність учених та їх талановитих учнів, які працювали у стінах університету. За допомогою методів об'єктивності, історизму, аналізу та синтезу вдалося дослідити основні напрями діяльності навчального закладу та його вплив на формування інтелігенції як Києва, так і інших міст України.

Ключові слова: Київський університет св. Володимира, Антонович Володимир, Луцицький Іван, Перетц Володимир, Граве Дмитро.

У другій половині XIX ст. у Російській імперії, і зокрема в Україні, відбувається поступове становлення і формування наукових кадрів університетів, зокрема й Київського університету св. Володимира. На початку 1890-х рр. у Київському університеті створено декілька десятків кафедр та лабораторій. До Києва приїжджала навчатися в університеті молодь з усіх куточків Російської імперії.

Вивченням історії університету другої половини XIX – початку XX ст. частково займалися О. Жмудський, В. Іконников, В. Короткий, І. Линниченко, А. Миронов, І. Мошинський, В. Ульяновський та ін. Завданням статті є висвітлення історії Київського університету у вказаний період у зв'язку з недостатньо повним висвітленням історії навчального закладу у сучасних дослідженнях, які б давали загальну картину розвитку наукових шкіл, факультетів, університету та його ролі у повсякденному житті Києва.

23 серпня 1884 р. російський імператор Олександр III підписав новий університетський статут. Виборність ректора, деканів і секретарів факультетів, професури була замінена призначенням їх міністром. Керівництво діяльністю університету передавалось під дріб'язкову опіку попечителя місцевого учбового округу, міністерства освіти і призначеного урядом ректора. Практично втрачала всі свої права Рада університету св. Володимира, зберігаючи лише

право розгляду деяких питань наукової роботи. Однак правління, яке складалося з ректора, деканів факультетів, інспектора студентів і радника в господарських справах, після скасування професорського суду отримало в свої руки судово-дисциплінарні повноваження і функції. Внутрішнє життя Київського університету регламентувалося численними правилами, що надходили з міністерства. Навіть така звичайна річ, як розклад занять, також затверджувалася в міністерстві [10, с. 457–474; 5, с. 34].

Новий університетський статут ліквідував посади штатних доцентів і залишав приват-доцентів. До професорсько-викладацького складу належали ординарні та екстраординарні професори, приват-доценти, лектори іноземних мов. Професори повинні були мати ступінь доктора наук, проте в окремих випадках на професорські посади призначались і магістри. Приват-доцентами могли бути не лише ті, які мали вчені ступені, але й магістранти, тобто особи, що склали лише магістерські екзамени, а дисертації ще не захистили. Після тридцятирічної служби професор міг залишитись в університеті як позаштатний викладач. Професорські оклади не збільшувалась, але, крім них, була встановлена особлива плата (гонорар), яку вносили студенти за прослухані лекції (по 1 руб. за тижневу годину на півріччя). Приват-доценти, як особи, що перебували на дійсній службі, не одержу-

вали постійної штатної винагороди за свою працю і, як правило, перебували у складному матеріальному становищі. За новими штатами, які вважалися тимчасовими, на утримання Київського університету виділялося з бюджету менше коштів, ніж за розписом 1863 р. Новий статут збільшив число кафедр лише на медичному факультеті (з 17 до 23). На всіх інших факультетах кількість кафедр і, відповідно, й посад професорсько-викладацького складу, зменшилася.

Статут 1884 р., встановлював на всіх факультетах 50 посад ординарних професорів, 23 посади екстраординарних професорів і 4 посади лекторів іноземних мов. Кількість приватдоцентів чітко не визначалася. Кількість штатних посад в Київському університеті зменшувалась на 15 одиниць за рахунок ліквідації посад штатних доцентів. Число ж професорських посад у порівнянні з 1863 р. збільшилося.

У зв'язку зі змінами статуту для заміщення нових кафедр і професорів в університеті були вакантними 15 професорських посад. Для того, щоб заповнити таку кількість вакансій, міністр освіти І. Делянов призначав екстраординарними професорами осіб, що не мали ступеня доктора наук. Проте кілька кафедр все ж таки залишилося без передбачених штатом викладачів [17].

Міністерство народної освіти призначало на посади професорів і викладачів лише тих, котрі вважалися найбільш благонадійними. Окремі представники професури потрапили під дріб'язкову опіку або навіть були звільнені з посад. Так, з Київського університету в 1884 р. було звільнено за «політичну неблагонадійність» і вислано з Києва доцента грецької словесності Ф. Міщанка (в університеті працював з 1872 р. і мав ступінь доктора наук) [12, с. 29]. Звільнялися також і професори, які підозрювалися у ліберальному ставленні до студентів.

Статут 1884 р. був спрямований також і проти студентства. Він передбачав не допускати колективних виступів студентів проти влади або окремих її представників. «Статті статуту про учнів і видані міністерством в розвиток цих статей різноманітними правилами, – писав офіційний історик міністерства народної освіти С. Режественський (1868–1934), – мала на меті поставити студентів у таке становище, при якому їх увага зосереджувалася б виключно на наукових заняттях і яке усунуло б основу, сприятливу для внутрішніх безпорядків і протиурядової пропаганди» [11, с. 618].

Новий статут, який студенти називали «поліцейським», визнавав студентів як окремих

відвідувачів університету, заборонив студентські зібрання, гуртки, об'єднання, запроваджував призначення на посади не тільки представників університетської адміністрації, ректора, деканів, а й професорів. В університеті було введено гонорарну систему оплати за прослухані лекції та студентські паспорти-матрикули. Студенти Київського університету повністю потрапили під нагляд поліції, оскільки вважалися найбільш неспокійними у місті.

Ректором університету в 1883–1890 рр. був проф. М. Рененкампф, більше відомий як член ради кількох банків, товариш міського голови, а згодом і міський голова Києва (1881–1883), людина розумна і кмітлива, однак непопулярна серед студентства. Проректором, за відсутності інспектора, був проф. зоології Паульсен [6].

До відзначення 50-річного ювілею навчального закладу університет та його керівництво готувалися старанно і помпезно. Професору М. Владимирському-Буданову доручили написати історію університету та підготувати святкову промову, біографічний словник професорів університету й академічні списки склав проф. В. Іконников. Було розіслано за прошення різним високопосадовцям (генерал-губернатору О. Дрентельну, київському губернатору С. Гудим-Левковичу, попечителю округу С. Голубцову, обер-прокурору синоду К. Победоносцеву, начальнику жандармського управління В. Новицькому, поліцмейстеру Л. Мастицькому, митрополиту, архієреям та ін.), колишнім професорам, студентам, навіть окремим міністрам. До ювілею університету, який відзначався 7 вересня 1884 р., уряд виділив 200 тис. крб. на облаштування клінік при навчальному закладі [9, с. 250].

В університеті запровадження нового статуту було відзначено бурхливими студентськими зібраннями та демонстраціями, спрямованими проти реакційної політики царизму в галузі вищої освіти. Особливо активним студентство було перед днем святкування ювілею університету, коли поширило в приміщеннях навчального закладу величезну кількість прокламацій та листівок, які засуджували рескрипт царя і закликали до проведення різноманітних протестних заходів. Активні виступи студентів університету тривали протягом 7–8 вересня 1884 р. Студентство вимагало відновлення автономії навчального закладу і на знак протесту проти офіційного ювілею влаштувало перед вікнами будинку ректора М. Рененкампфа маніфестацію («котячий концерт»), в якій взяли участь близько 300 студентів. Уряд

не забарився з репресіями: імператорський університет св. Володимира було на півроку закрито і оточено військами [8, с. 272], всіх студентів звільнено, а тих, хто не мав у Києві батьків, вислано з міста. 38 студентів зазнали жандармського дізнання і тривалий час перебували під наглядом [5, с. 35; 9, с. 254].

У 1885 р. з'явилися спеціальні «Правила для студентів», відповідно до яких студенти визнавалися «окремими відвідувачами університету»: з їхнього боку категорично не допускалися дії, що носили корпоративний характер, заборонялася організація кас взаємодопомоги, студентських їдалень та бібліотек. Поза стінами університету студенти підлягали нагляду з боку поліції на загальних підставах. На винних у порушенні правил накладалися стягнення – від догани і карцеру до виключення з університету. Одержання стипендій і інших форм допомоги було поставлене в залежність від поведінки. З метою полегшення нагляду за студентами в 1885 р. була відновлена обов'язкова студентська форма одягу. Від вступників до університету вимагалось подання свідоцтва про поведінку від місцевої поліції.

Відповідно до статуту 1884 р. студенти мали платити 10 крб. на користь університету і гонорари тим викладачам, лекції і практичні заняття яких вони відвідують. Спочатку було визнано, що загальна плата студента за навчання не повинна перевищувати 50 крб. на рік. Але в 1887 р. плата за навчання на користь університету була збільшена до 50 крб., а, крім неї, студенти повинні були сплатити ще й гонорар на користь професорів і приват-доцентів. Від плати за навчання звільнялась лише незначна частина студентів. Так, у 1890 р. із 1908 студентів університету було звільнено від плати за навчання менше як 300 осіб. Стипендії одержували лише 135 студентів, з них казенні – 39, а решта – за рахунок сум, пожертвованих окремими особами, товариствами і громадськими організаціями [19].

Прагнення молоді до знань призвело до неухильного збільшення кількості студентів у Київському університеті. В 1895 р. вже навчалось 2313 студентів, з них на медичному факультеті – 986, на юридичному – 942, на фізико-математичному – 332 та на історико-філологічному – 53 [14].

Такий розподіл студентів по факультетах був наслідком того, що на історико-філологічному факультеті головна увага зосереджувалась на викладанні і вивченні класичної філології, античної історії і

філософії – на них відводилося 1856 годин з загальної кількості 2816, передбаченої навчальним планом. Тому значна частина студентів переходила на інші факультети. Рівень викладання, як свідчить сучасник, не задовольняв навіть тих студентів, що цікавились класичною філологією. Вся організація навчальної роботи в університетах була спрямована на те, щоб студент концентрував свої зусилля і весь свій час на навчанні. Цій меті повинні були служили і практичні заняття. Практичні заняття сприяли активізації і поліпшенню навчального процесу. В Київському університеті вони проводилися на всіх факультетах. Так, у звіті фізико-математичного факультету за 1886 р. зазначалося, що особливу увагу факультет звертав на практичні заняття, які в поточному році влаштовувалися з усіх предметів, що викладаються, або у вигляді окремих курсів, або лекціями з даного предмету. В навчально-допоміжних установах студенти навчалися і вдосконалювали способи і прийоми наукових досліджень, знайомилися наочно з готовими препаратами і навчалися їх виготовляти, розв'язували запропоновані їм завдання [18].

У 1888 р. при університеті налічувалось 45 навчально-допоміжних установ: 2 бібліотеки (наукова і студентська), 2 обсерваторії (астрономічна і метеорологічна), ботанічний сад, 4 факультетські клініки, 3 госпітальні клініки, 2 клінічних відділення при міській лікарні, анатомічний театр, 9 лабораторій і 21 кабінет. За рахунок державного фінансування відпускали на навчально-допоміжні установи аж надто невеликі кошти. Розширилися і утримувалися вони значним чином за рахунок плати за навчання, сума якої після 1887 р. зросла в кілька разів. Щорічно університет витрачав на їх утримання понад 80 тис. руб.

Розширення і модернізація навчально-допоміжних установ, збільшення їх персоналу сприяло покращенню практичних занять і навчального процесу в цілому по університету. Зокрема, це проявилось у зростанні кількості студентських праць, нагороджених золотими й срібними медалями. Протягом 1883–1894 рр. студентам було вручено 63 золотих і 34 срібних медалей [14].

Незважаючи на розширення можливостей для досліджень, кількість молодих науковців в університеті не тільки не зростала, а, й навпаки, зменшувалася. Це пояснювалося тим, що міністерство освіти на утримання професорських стипендіатів майже не відпускало необхідних коштів, в той же час до

1884 р. університет щорічно мав 10 наукових стипендій. Кількість тих, хто залишався для підготовки до професорського звання, скоротилася вдвічі. Традиційно університет вирішив проблему за рахунок збільшення плати за навчання. З 1892 р. він розпочав видавати кредит зі своїх спеціальних коштів на утримання спочатку чотирьох, а згодом і восьми професорських стипендіатів [14].

Наприкінці XIX – початку XX ст. вища школа вступила в смугу глибокої кризи через соціально-економічну відсталість країни, царське самодержавство, всевладдя реакційних чиновників, що своїми діями гальмували розвиток науки, техніки, культури. Відповіддю на консервативну політику царизму в галузі вищої освіти був студентський рух, що розгортався під впливом соціальних проблем. Нормальна робота вищих навчальних закладів фактично припинилась.

В університетах продовжував діяти статут 1884 р., що перетворив їх у безправні, позбавлені будь-якої самостійності відділи царського міністерства народної освіти. На посади ректорів, деканів, професорів царська влада призначала тільки тих, хто наочно довів свою відданість існуючому режимові. З 1884 до 1905 рр. у Київському університеті змінилося три ректори, але всі вони (М. Ренненкампф, Ф. Ферганський, М. Бобрецький) були провідниками консервативної політики царизму в галузі вищої освіти, жорстоко розправлялися з проявами студентського руху. Як згадував кандидат історичних наук І. Книжник-Ветров, який протягом 1897–1903 рр. навчався в університеті, коли навчальний заклад відвідував начальник Київського губернського жандармського управління генерал-майор Новицький, можна було побачити, як «Фортинський ходив з ним обнявшись по університетському коридору біля приймальної ректора» [4, с. 58].

Такими ж були і декани, що призначались міністром із найбільш лояльної частини професури. Протягом багатьох років деканом історико-філологічного факультету був чорносотенець Т. Флоринський, деканом фізико-математичного факультету – М. Бобрецький (до свого призначення ректором). Разом із царськими прокурорами і жандармами це «університетське начальство» брало участь у розправі з радикальним студентством, зокрема у віддачі в солдати 183 студентів університету.

Професура за статутом 1884 р. була позбавлена будь-якої академічної свободи, самостійності. Статут відібрав у професорської колегії ті корпоративні права, якими вона ко-

ристувалася за попередніми університетськими статутами. Професори призначались і звільнялись міністром. Вся їх навчальна і наукова діяльність підлягала ретельному наглядові з боку міністерства, попечителя, ректора. Зрозуміло, що при таких умовах професори не могли розраховувати на довіру і повагу з боку частини студентства, яке справедливо вбачало в них царських чиновників.

Університет працював у важких матеріальних умовах. Комісія Ради Київського університету в 1901 р. констатувала: «Судові слідчі або чини окружних судів, акцизні наглядачі або податкові інспектори одержують тепер платню, що перевищує не лише платню екстраординарних, але й ординарних професорів, хоча для зайняття цих посад не потрібно усіх важких умов, якими обставлене здобуття професури». У ще більш скрутному матеріальному становищі перебував навчально-допоміжний і адміністративно-господарський персонал, тобто лаборанти, асистенти, ординатори, бібліотекарі, секретарі, бухгалтери тощо, «утримання яких таке мізерне, що ледве вистачало на хліб насущний» [2, с. 31].

У надзвичайно важкому матеріальному і правовому становищі перебували також приват-доценти. В одній з дореволюційних брошур зазначалось, що становище приват-доцентів у правовому відношенні є глибоко приниженим, а в матеріальному – до крайніх меж незабезпеченим, майже злиденно обездоленним. Не без підстав молодших викладачів в царських університетах називали «пасинками університету» [7, с. 15].

Наприкінці 1902 р. створена «Комісія по реформі вищих навчальних закладів», в якій взяли участь і представники від Київського університету – професори Ю. Кулаковський та кн. Є. Трубецькой. Навіть голова комісії Зенгер, що керував міністерством освіти з 1902 до 1904 рр., змушений був визнати, що сучасний устрій вищих учбових закладів нашого відомства не є задовільним, бюджети вузів не відповідають дійсним потребам, штатні суми, які відпускаються на навчально-допоміжні установи, на особовий склад і на господарські потреби вищих учбових закладів міністерства народної освіти, явно недостатні [13, с. 16–17].

27 серпня 1905 р. царський уряд видав «Тимчасові правила про управління вищими навчальними закладами відомства міністерства народної освіти». В Київському університеті відновлювалося внутрішнє самоврядування: зокрема, Раді університету надавалося право оби-

рати ректора і його помічника, факультетам – деканів і секретарів. Обрані Радою і факультетами особи подавалися на затвердження уряду. Не зумівши придушити студентський рух власними силами, царизм передав тепер піклування про підтримання правильного ходу учбового життя в університеті на відповідальність Ради. З цією метою їй надавалось право вживати відповідних заходів аж до клопотання про припинення занять зовсім або частково на більш або менш тривалий термін. Керівництво інспекцією, яке раніше належало безпосередньо попечителю округу, тепер передавалось ректорові. Розгляд студентських справ доручався професорському дисциплінарному суду, відновленому з 1902 р. Молодші викладачі і студенти університетів не одержали ніяких додаткових прав [3, с. 193–194].

Викладачі Київського університету з задоволенням зустріли нові «Тимчасові правила». У вересні 1905 р. відбулися вибори ректора університету, деканів і секретарів факультетів. На посаду ректора був обраний професор поліцейського права М. Цитович, який з 1902 р., за призначенням міністерства, був деканом юридичного факультету, що відзначався особливо консервативним складом професури. Знаменно, що на посаді ректора М. Цитович пробув до революційних подій 1917 р. Царське міністерство народної освіти вбачало в ньому людину, безмежно віддану самодержавству. Всією своєю діяльністю М. Цитович виправдовував цю довіру. Не кращим був склад і деканів факультетів. На ці посади обрані у вересні 1905 р. відверті консерватори та монархісти: М. Бубнов став деканом історико-філологічного факультету, П. Армашевський – фізико-математичного факультету, О. Ейхельман – юридичного факультету, М. Оболонський – медичного факультету.

Окрім тимчасових правил, у 1905 р. спеціальна комісія на чолі з міністром освіти Глазовим розробила проект університетського статуту. Проект нового статуту повертав університетам автономію, відновлював штатну доцентуру, дозволяв студентам організовувати наукові й академічні гуртки та товариства, скасовував гонорар, курсову систему іспитів замінював предметною, скасовував систему остаточних екзаменів у спеціальних комісіях при навчальних округах, запроваджену статутом 1884 р., збільшував кількість кафедр, університетські штати, обмежував владу попечителя над університетом. В цілому ж проект нового статуту був таким же реакційним, як і статут 1884 р.

Група радикально налаштованих професорів (М. Андрусов, Г. Де-Метц, П. Голубовський, Б. Букреєв, О. Павловський) піддала проект нового статуту гострій критиці і запропонувала відкинути його, підкресливши, що при складанні нового проекту варто рахуватись з бажаннями студентів і молодших викладачів, більшість професури висловила за обговорення проекту. Цьому було присвячено сім засідань Ради в листопаді – грудні 1905 р.

Обмежуючи число студентів в університеті і висловлюючись проти прийому жінок, зберігаючи нагляд за студентами з боку інспекції, відмовляючи в мінімальних правах молодшим викладачам, більшість Ради одночасно підтримала пропозицію професора богослов'я Светлова про необхідність богословських факультетів у російських університетах. Найактивніше захищав цю пропозицію Є. Трубецької.

Зважаючи на піднесення революційного руху в країні, царизм побоювся затвердити вироблений при Глазові проект університетського статуту. У 1906 р. нарадою професорів під головуванням нового міністра освіти гр. І. Толстого був розроблений новий проект статуту. У порівнянні з попереднім його можна назвати ліберальним. Університети визначалися проектом як автономні установи, керовані професорською колегією. Усувалась підлеглість університету попечителю округу і дріб'язкова опіка з боку міністерства. Міністру надавався лише загальний нагляд за законністю дій органів університетського управління. З дозволу Ради допускались в стінах університету студентські збори, наукові й літературні товариства. Дисциплінарна влада над студентами і вільними слухачами належала ректорові, проректорові і університетському суду, які повинні були виконувати її за інструкціями, виробленими Радою. Запроваджувалась штатна доцентура тощо [15].

Внаслідок дискримінаційної політики царизму в галузі освіти й культури переважну більшість студентства становили вихідці з можливих верств населення. З 5107 студентів, що навчалися в університеті на початку 1910 р., потомствених дворян було 453, синів особистих дворян і чиновників – 1849, із духовного звання – 331, синів почесних громадян і купців – 521, синів міщан і цехових – 1495, козаків – 22, селян – 370, іноземців – 66 [16].

Вихідці із знатних дворянських і багатих купецьких сімей становили групу так званих «білопідкладочників» (вони носили студентські

мундири на білій шовковій підкладці), або, як їх ще називали, академістів. Вони були опорою чорносотенної професури в її боротьбі з демократичним студентством, допомагали царизму в проведенні його реакційної політики в галузі вищої освіти. З 1906 р. у Київському університеті існувала так звана «партія академічного порядку». У 1910 р. група академістів – студентів університету і політехнічного інституту – відкрила в Києві відділ великодержавного всеросійського національного студентського союзу. Ці організації існували лише завдяки активній підтримці з боку царської влади.

Активність київського студентства під час подій першої російської революції 1905–1907 рр. зросла не тільки у плані підтримки політичних вимог перед імперським урядом, але і в плані висунення вимог національно-культурницького характеру. Перш за все варто згадати про ініціативу студентів університету св. Володимира щодо впровадження до навчальних програм вивчення української мови, історії і права та заснування в українських університетах у Києві, Харкові та Одесі кафедр українознавства. Постанова студентської громади Київського університету від 16 жовтня 1906 р. [1, с. 121–122] привернула до себе увагу і зацікавила широкі кола суспільства. На студентських зборах, після низки виступів (Д. Дорошенка, В. Андрієвського та ін.) представників студентства від факультетів, її учасники ухвалили вимогу до Ради навчального закладу про відкриття чотирьох кафедр у Київському університеті з українською мовою викладання. Мова у студентській постанові йшла, перш за все, про кафедри з української мови, історії, літератури, етнографії і права. Студенти організували активну підписну кампанію. Під петицією підписалося понад дві тисячі студентів. Підписували її не лише українці, – підтримала цю акцію і Рада студентських представників. Ініціативу студентства підтримали всі прогресивні верстви населення України, національні громадські організації та політичні партії.

Незважаючи на всі реакційні заходи царизму, студентство самовіддано боролось за освіту, за людські умови життя й навчання. За період з 1895 по 1913 рр. загальна кількість студентів у російських університетах зросла в два з половиною рази (з 14 тис. у 1895 р. до 35,7 тис. у 1913 р.). У Київському університеті контингент студентів за цей час збільшився з 2313 до 4919 осіб. Окрім власне студентів, в університеті навчались ще так звані «вільні слухачі», кількість яких, проте, була незнач-

ною (не більше 100 осіб майже щорічно). Серед «вільних слухачів» після 1905 р. були й жінки. Однак, придушивши революцію, царизм у 1908 р. заборонив прийом до «вільних слухачів» університетів жінок. Лише в роки Першої світової війни, під тиском громадськості, царизм змушений був дозволити прийом жінок на вільні вакансії на медичних, фізико-математичних та юридичних факультетах в деяких університетах.

Навчальна діяльність університету наприкінці XIX і на початку XX ст. відбувалася в складних і несприятливих умовах. Незважаючи на значне зростання контингенту студентів, кількість професорів і викладачів збільшувалась повільно. За 20 років загальне число професорів, приват-доцентів і лекторів іноземних мов зросло з 118 у 1894 р. до 166 у 1913 р. Зростання це відбувалося, в основному, за рахунок приват-доцентів, які вважались приватними викладачами і на державній службі не перебували, а також позаштатних професорів, що прослужили 30 років. Кількість штатних викладачів за цей час не тільки не зросла, а навіть зменшилась.

Із зростанням кількості студентів збільшувалися й випуски з університету. За 20 років (1895–1914) повний курс університету закінчили і одержали випускні свідоцтва понад 9 тис. осіб. Щоправда, не всі вони склали після цього екзамену в призначених міністром державних іспитових комісіях для одержання диплому. Відокремлення остаточних екзаменів від університету і від поточного викладання, здійсненому статутом 1884 р., наочно виявилось недовір'я царизму до університетів і професури.

Для підготовки до науково-педагогічної діяльності існував інститут професорських стипендіатів (аспірантура). Так, в зазначений час в університетській аспірантурі навчались Є. Тарле, С. Маслов, М. Гудвій, І. Шаровольський, О. Лазаревський, О. Шмідт, Б. Делоне, М. Чеботарьов, М. Кравчук, які згодом стали відомими вченими. Особливо багато уваги підготовці наукових кадрів приділяли професори університету В. Перетц і Д. Граве, а також І. Лучицький та М. Дашкевич.

Вчені Київського університету підтримували постійний зв'язок і іншими науковими центрами Російської імперії і закордоння. Представники університету активно долучались до роботи численних всеросійських наукових з'їздів і міжнародних конгресів. Університетська професура брала участь у створенні нових вищих навчальних закладів у Києві. Так, наприкінці XIX ст., в 1898 р., тут був відкритий другий ве-

ликий вищий навчальний заклад політехнічний інститут. Вагомий внесок у його заснування зробили професори університету М. Бунге, Г. Де-Метц, С. Реформатський. Деякі з них потім вели науково-педагогічну роботу в інституті. За ініціативою професора М. Довнар-Запольського 1906 р. у Києві відкриті Вищі комерційні курси, які 1908 р. були перетворені в Комерційний інститут.

Краща частина професорсько-викладацького складу університету багато часу приділяла активізації навчального процесу і методів навчання, проведенню практичних занять студентів в лабораторіях, семінаріях, клініках, кабінетах. У 1913 р. університет мав понад 60 навчально-допоміжних установ. Проте на їх утримання асиг-

нувалася незначна сума, не вистачало приміщень, а деякі були не пристосовані для проведення занять, погано обладнані. Університетська бібліотека, разом зі студентським відділом, мала понад 500 тис. томів книг і журналів.

Наукова думка в царській Росії на початку ХХ ст. розвивалась у складних і несприятливих умовах. На науково-дослідну роботу уряд відпускав мізерні кошти. Настійно давало про себе знати гостре протиріччя між можливостями сучасної науки і відсталим соціальним ладом, що гальмував культурний і науковий прогрес. Краща частина професури намагалась подолати перепони, що їх створював царизм, прагнула розвинути далі вітчизняну науку і поставити її завоювання на благо країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вартовий П. З українського життя / П. Вартовий // Нова громада. – 1906. – Кн. 10. – С. 121–122.
2. Доклады комиссии, избранной Советом имп. университета св. Владимира для разработки ответов на вопросы, предложенные г-м мини стром народного просвещения относительно устройства университетов. – К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. – 167 с.
3. Законодательные акты переходного времени. 1904–1906 гг. / Сборник законов, манифестов, указов Правительствующего Сената, рескриптов и положений комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя / Под ред. Н. И. Лазаревского. – 2-е изд., пересмотр. и доп. по 1 января 1907 года. – СПб.: Изд-е Юрид. кн. склада «Право», 1907. – 733 с.
4. Історія Київського університету / Відп. ред. О. З. Жмудський. – К., 1959. – 628 с.
5. Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 1994. – 285 с.
6. Линниченко И. Прерванный юбилей / И. Линниченко // 3 іменем Святого Володимира. У 2-х кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 2. – С. 239–242.
7. Миронов А.М. Правовое и материальное положение приват-доцентов в русских университетах / А.М. Миронов. – М.: Типо-литогр. И.Н. Кушнерева и Ко, 1906. – 28 с.
8. Мошинський І. (Юзеф Конарський) // 3 іменем Святого Володимира. У 2-х кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 2. – С. 272.
9. Новицкий В. Воспоминания жандарма / В. Новицкий // 3 іменем Святого Володимира. У 2-х кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 2. – С. 250–254.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. – СПб., 1887. – Т. 4. – С. 457–474.
11. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902 / С.В. Рождественский. – Факсимильное издание 1902 г. – СПб.: Альфарет, 2010. – 800 с.
12. Сватиков С.Г. Опальная профессура 80-х гг. / С.Г. Сватиков // Голос минувшего. – 1917. – № 2. – С. 5–78.
13. Труды высочайше учрежденной комиссии по преобразованию высших учебных заведений. – СПб., 1903. – Вып. 1. – 326 с.
14. Университет Св. Владимира в царствование императора Александра III / Под ред. В.С. Иконникова. – К., 1900. – 35 с.
15. Устав имп. российских университетов. Проект, выработанный совещанием профессоров под председательством министра народного просвещения гр. И.И. Толстого. – СПб., 1906.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 708 (Рада 1910 р.). – Спр. 70. – Арк. 6.
17. ЦДІАУК. – Ф. 708 (Рада 1885 р.). – Спр. 121. – Арк. 2–21.
18. ЦДІАУК. – Ф. 708 (Рада 1886 р.). – Спр. 136. – Арк. 41.
19. ЦДІАУК. – Ф. 708 (Рада 1889 р.). – Спр. 145. – Арк. 26.

**КИЕВСКИЙ ИМПЕРАТОРСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ СВЯТОГО ВЛАДИМИРА
В 1884–1914 ГГ.**

В статье анализируется развитие Киевского университета св. Владимира в период свертывания реформ в образовательной сфере в конце XIX в., в период революции 1905–1907 гг. и послереволюционный период до начала Первой мировой войны. Исследованы яркие страницы истории известного вуза правобережья Украины в контексте своего времени. Рассмотрена внутренняя деятельность коллектива университета – руководства, преподавателей, студенческих объединений. Исследованы основные направления влияния университета на образовательную и культурную жизнь Киева и других украинских городов бывшей Российской империи. Проанализирована деятельность ученых и их талантливых учеников, которые работали в университете. С помощью методов объективности, историзма, анализа и синтеза удалось исследовать основные направления деятельности учебного заведения и его влияние на формирование интеллигенции как Киева, так и других городов Украины.

Ключевые слова: Киевский университет св. Владимира, Антонович Владимир, Лучицкий Иван, Перетц Владимир, Граве Дмитрий.

© Leonid Mogylny
(Kyiv)

ST. VOLODYMYR IMPERIAL UNIVERSITY OF KYIV (1884–1914)

The article analyzes the development of the st. Volodymyr University of Kyiv during the reversal reforms in the educational sphere in the late nineteenth century, during the Revolution in 1905–1907 and the post-revolutionary period before the First World War. The brightest pages in the history of the famous institution of higher education on the right bank of Ukraine are investigated in the context of that time. In particular, students struggle for the restoration of institutional autonomy, individual protests against conservative professors and university staff, the establishment and activities of various student organizations and groups are brought to light. In the late nineteenth – early twentieth century the High School entered a period of deep crisis. Socio-economic backwardness of the country, the tsarist autocracy, the omnipotence of officials slowed down the development of science, technology and culture. The answer to the conservative policy of tsarism in higher education was a student movement that broke out under the influence of social problems.

The internal activities of the University representatives including university staff and students are considered. The University faced difficult economic challenges. The supporting and administrative university staff experienced even more difficult financial situation, thus, laboratory assistants, interns, librarians, secretaries, accountants, etc. had extremely small salaries. The educational activities of the University in the late XIX and early XX century took place in difficult and adverse conditions. The representatives of the University took active part in many All-Russian Scientific congresses and international conferences. The University professors actively contributed to the creation of new universities in Kyiv. In the late nineteenth century, in 1898, another great institution of higher education, The Polytechnic Institute, was founded. The university professors M. Bunge, G. de Metz, S. Reformed took active part in its foundation. Some of them got involved in the research and teaching work at the institute. At the initiative of Professor M. Dovnar-Zapolskyi in 1906, in Kiev the Higher Commercial Courses were opened, and later (in 1908) converted into The Commercial Institute.

In Tsarist Russia, in the early XX century the scientific thought developed in difficult and adverse conditions. The government spent very little money on the research work. The sharp contradictions between advanced capabilities and progress of science and the backward social systems that impeded the progress of culture and science aggravated. The best part of professors tried to overcome the obstacles created by the tsarist government, sought to further development of national science and use it for the benefit of the country.

The main areas of the University's influence on the educational and cultural life of Kyiv and other Ukrainian cities of the former Russian Empire are considered. The activity of the most famous scientists and their talented students who worked in the University is analyzed. The main activities of the institution and its influence on the formation of the intelligentsia both in Kyiv and other cities of Ukraine are investigated on the basis of methods of objectivity, historicism, analysis and synthesis.

Keywords: the St. Volodymyr University of Kyiv, Antonovych Volodymyr, Luchytskyi Ivan, Peretz Volodymyr, Grave Dmytro.

До редакції надійшла 6.10.2014.

ФОТОГРАФІЯ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

У статті проаналізовано історію розвитку фотографії у Київському університеті св. Володимира. Висвітлено становище університетської типографії та вклад Т. Г. Шевченка у її роботу. Досліджено роль професорів та викладачів дореволюційного університету в становленні наукової фотографії. Професори Київського університету брали активну участь у фотографічних товариствах та охоче читали лекції щодо основ фотосправи. Доведено, що проблема дореволюційної фотографії у Київському університеті не знайшла висвітлення та досі залишається не проаналізованою.

Ключові слова: фотографія, фототипія, типографія, фотовідділ, Київський університет св. Володимира, професори, викладачі.

Історія Київського національного університету імені Тараса Шевченка тісно пов'язана з історією Києва та багата на різноманітні події. З самого початку виникнення університет став осередком наукового та культурного життя міста, постачав наукові кадри для потреб всієї Російської імперії, а згодом і для Радянської держави Київський державний університет став «кузнею кадрів». У XIX–XX ст. розвиток науки в університетах характеризувався прогресивними та новаторськими підходами. У цей період фотографія знайшла широке застосування у найрізноманітніших галузях людської діяльності. Об'єктивність та точність фотозображення зробили її одним з найефективніших способів фіксування дійсності та важливим засобом інформації та документування. Візуальний образ отриманий за допомогою фотографії отримав визнання документальної цінності. У центрі уваги опинилася людина, її справа, інтер'єри, побут. Фотографією захоплювалися окремі професори Київського університету та створився цілий фотографічний відділ при університеті. Було засновано фотографічний відділ при Російському технічному товаристві.

Дорадянська історіографія представлена узагальнюючими працями В. Я. Шульгіна про побут професорів та студентів, діяльність різних факультетів [18] та М.Ф. Владимирського-Буданова, де розглядалася соціально-економічна складова університетського життя [1]. За радянської доби опубліковано чимало праць присвячених історії Київського університету, зокрема збірка документів і матеріалів за 1834–1984 рр. [4] та узагальнююче видання під редакцією О. Жмудського [2]. Сучасна історіографія про університет різноманітніша, представлена як узагальнюючими працями, збірниками матеріалів, так і довідковими виданнями про становлення та розвиток

факультетів і основних науково-освітніх підрозділів Київського університету, видатних учених і випускників [3; 7]. Нині відомо багато фотографій Київського національного університету імені Тараса Шевченка різних років, зокрема корпусу, аудиторій та викладачів. Багато з них знаходяться у широкому доступі. Незважаючи на таку зростаючу зацікавленість дослідників історією Київського університету, слід відзначити, що проблема дореволюційної фотографії не знайшла належне висвітлення.

З початку появи фотографії її почали використовувати для наукових видань. Київ мав достатньо закладів, які могли постачати матеріали, обладнання та надавати послуги щодо оздоблення книжок фотоілюстраціями. Так, 1895 р. у місті налічувалося 2 фототипії, 18 фотографій, 2 фотосклади, 11 фотоапаратів [9, арк. 2]. Київський університет спочатку мав власну типографію, яка могла друкувати фототипії, проте вона була малорентабельною. Відомо, що однією з переваг перед титулованими кандидатами на посаду вчителя малювання в університеті у Т. Шевченка стало зобов'язання безкоштовно працювати у типографії університету, яка була нерентабельна через високі зарплати іноземного типографа та пресера [8, с. 20]. Тому вже у 1890-х рр. фотоілюстрації для наукових видань професорів університету св. Володимира виготовлялися виключно у приватній фототипії І. І. Завадського [9, арк. 11]. Вони відрізнялися високою якістю і містили унікальний фотографічний матеріал. 1897 р. С. В. Кульженко викупив у І. Завадського фототипію університету св. Володимира, здійснивши у 1898 р. безпрецедентне видання книги І. Александровського «Собор св. Володимира в Києве», яке вміщувало більш як 42 фототипії та 105 фотоциклографій [6].

Професори Київського університету брали активну участь у фотографічних товариствах та охоче читали лекції щодо основ фото-

справи. Так, 1888 р. голова Київського відділу імператорського Російського технічного товариства надіслав запит про відкриття при ньому фотографічної секції та доручив створити проєкт інструкції. 9 квітня 1888 р. відбулося перше засідання фотовідділу, де головував активний член Київського відділу викладач технічної хімії університету св. Володимира М. А. Бунге. На засіданні було обрано голову фотовідділу – професора анатомії університету св. Володимира В. О. Беца, а членами – фотографів В. В. Висоцького, Ф. К. Мезера, Б. Н. Семека [15, арк. 1, 2, 4]. Володимира Олексійовича Беца обрано головою не випадково, адже його робота по вивченню гігантських пірамідальних клітин головного мозку людини містила унікальні наукові фотографії і мала великий резонанс [17, с. 71]. Щодо вибору членів фотовідділу, то київське фотоательє фотографа-художника В. Висоцького мало славу найкращого, а перемоги в чисельних фотовиставках та титул фотографа Київського університету св. Володимира та Двору Її Імператорської Величності Княгині Олександри Петрівни робили його кандидатуру беззаперечною. Франц де Мезер мав славу неперевершеного фотографа видів Києва, його околиць, портретів городян. Одним із його постійних клієнтів був сам Київський губернатор. Отримувач багато призвів та медалей фотовиставок, не пропускаючи жодної. В. Висоцький колись був учнем Ф. де Мезера.

4 жовтня 1894 р. син фотографа В.В. Висоцького на прохання професора університету св. Володимира Г.Г. де-Метца написав коротку біографію батька. Життєвий шлях видатного фотографа був нелегким. Народився він 1846 р., з 1859 р. навчався у житомирській гімназії. Провчившись до 5 класу, був виключений звідти за зв'язок із подіями польського повстання. У 20 років В. Висоцький розпочав вивчати фотографію в Житомирі, а згодом переїхав до Києва, де влаштувався в ательє Ф. де Мезера фотографом. Працював там 8 років. У 1875–1876 рр. відкрив власну фотографію на Хрещатику, отримавши численні нагороди і титули, а також від імператриці персня з 3 діамантами. Він першим почав особисто виробляти відбитки на платинотипному папері, що краще зберігали зображення.

Таким чином, репутація голови та членів фотовідділу була бездоганною, тому Міністерство внутрішніх справ у 1888 р. дозволило їм «снимать фотографии по всей России и приобретать необходимые для того приборы и реактивы, без испрошения в таких случаях

особого административного решения» [15, арк. 5]. На той час це було нечуваним успіхом, адже будь-які фотографи мали отримати безліч дозволів від найвищих до найнижчих інстанцій імперії (ст. 158 «Уставу про цензуру та друк»). Незважаючи на дозвіл фотографувати без перешкод в Російській імперії, членам фотовідділу була поставлена наступна умова: право на фотографування можуть мати ті члени товариства, які отримали від Ради центрального товариства або від Ради відділів особливі іменні білети. Про всі видані білети Ради зобов'язані повідомляти представників адміністрацій. Члени фотографічного товариства мали змогу робити фотознімки «в местностях имеющих военное значение», але за згодою військового начальства, кожного разу звертаючись до нього по дозвіл [15, арк. 5, 12].

Такий же дозвіл, але тільки 21 травня 1892 р., Головне управління у справах друку та Міністерство внутрішніх справ видало Одеському фотографічному товариству і фотографічному відділу Московського товариства розповсюдження знань. Вони отримали право фотографувати по всій території Росії, купувати та користуватися реактивами та фотоапаратами без отримання кожного разу особливого адміністративного дозволу. Це обґрунтовувалося важливими науковими цілями товариств [14, арк. 10].

Фотовідділ Київського відділу імператорського Російського технічного товариства доручив професору фізики університету св. Володимира Г. Г. де Метцу, В. Висоцькому і Л. Лунду створити фотолабораторію при фотовідділі та випускати іноземний журнал «Paris photographie Nadar'a» [15, арк. 14]. Г. де Метц став відомим у колах фотографів завдяки дослідям з фотографією за допомогою X-променів, коли йому вдалося отримати чіткі зображення натурних об'єктів, зокрема жаби з зображенням внутрішніх органів, та представити перспективу їхнього застосування в медицині [5].

У 1894 р. члени фотовідділу Київського відділу імператорського Російського технічного товариства взяли участь у IV фотовиставці, що проходила в Санкт-Петербурзі. На виставку приймалися дослідження та твори про світлопис, наукові фотографії, портрети, знімки природи, неживих предметів, зовнішні та внутрішні знімки будинків, моментальні та збільшені знімки, мікрофотографії, художні композиції, комбіновані знімки та з неприродним освітленням, пігментні відбитки, фотографії на шовку, полотні, дереві, кістці, метали, а також

на фарфорі, негативи, діапозитиви, картини для проєкцій, фотоцинкографія, фототіпія, фотогравюра, розмальована фотографія. Також виставлялися камери, штативи, фотометри, оптичні прилади, хімічні матеріали для фотографій, світлочутливі препарати [15, арк. 15–22].

15 січня 1896 р. Рада Київського відділу імператорського Російського технічного товариства і фотовідділ постановили відкрити курс лекцій з фотографії та провести практичні заняття. Лекції мали читати професор фізики Київського університету св. Володимира Г. Г. Де-Мец, учень професора хімії Київського університету св. Володимира М. А. Бунге, колишній професорський стипендіат, лаборант технічної лабораторії університету св. Володимира Л. Л. Лунд, професійні фотографи – Т. Лазавецький, О. В. Висоцький, С. В. Кульженко. Перший курс мав пройти з лютого по травень 1896 р. і розрахований на 20 осіб, переважно любителів. Вартість курсу становила 35 руб. [15, арк. 26].

5 лютого 1896 р. Міністр народної освіти і попечитель Київського учбового округу дав дозвіл на проведення публічних лекцій про фотографію. Ректор університету св. Володимира звернувся до голови Російського технічного товариства М. А. Бунге, з клопотанням на дозвіл лекцій про фотографію. Лекції професора Г. Де-Метца присвячені фотографічній оптиці мали відбуватися у фізичному інституті по четвергах від 7 до 8 години вечора, а лекції Л. Лунда про фотографічну хімію – в технічній лабораторії по понеділках. Практичними заняттями керували професійні фотографи О. В. Висоцький, В. С. Кульженко та інші. Дуже швидко було надруковано білети для входу на лекції та об'ява про «систематические курсы по теоретической и практической фотографии» [15, арк. 27, 27, 30].

У грудні 1907 р. фотовідділ Російського імператорського технічного товариства з дозволу департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ, Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора та Київського губернатора скликав у Києві II-й з'їзду російських діячів з фотографічної справи [12, арк. 1–4].

Напряму наукової фотографії розвивало й інше фототовариство, створене 30 жовтня 1901 р. при Київському відділі Російського імператорського технічного товариства – товариство фотолюбителів «Дагер». Воно було засноване інженером шляхів сполучення Миколою Олександровичем Аніковичем та дворянином Миколою Іллічем Бобирем. Спочат-

ку воно налічувало 23 особи. Очолив його фотограф М. Петров. Статут цього товариства був ідентичним статуту Одеського фототовариства і був затверджений 13 вересня 1891 р. міністром внутрішніх справ В.К. Плеве. У статуті відзначалося, що товариство називалося «Дагер» аби вшанувати ім'я винахідника фотографії [10, арк. 1, 46]. Мета товариства полягала у теоретичній та практичній розробці фотографії в усіх її галузях, заохочення до різнобічного застосування фотографії в наукових працях, підтримка та розвиток мандрівок фотолюбителів у наукових та художніх цілях та для збирання матеріалів щодо вивчення батьківщини, фотографування стародавніх пам'яток, живописних місцевостей, видів міст, костюмів жителів, їхнього побуту, мікроорганізмів, а також збирання та зберігання подібних знімків у систематичному порядку в музеї товариства.

Засобами досягнення мети оголошувалося проведення екскурсій, бесід, видання праць, співпраця з бібліотеками, музеями, де зберігатимуться фотознімки та інші предмети (фотоапарати), влаштування виставок та конкурсів. Фототовариство складалося з установчих, почесних, пожиттєвих та дійсних членів і співробітників. Членами товариства могли бути особи обох статей, але не допускалися до участі неповнолітні та колишні злочинці. Білети видавалися на 1 рік, окрім пожиттєвих. Члени товариства отримували право фотографувати по всій Росії, окрім палацу та стратегічно важливих місць, про що слід було сповіщати губернатора. Членський внесок становив 5 руб. щорічно. Пожиттєві члени мали заплатити одноразовий внесок у розмірі 100 руб., а співробітники платили 3 руб. на рік. У 1902 р. членські внески зросли з 5 руб. до 10 руб. Тоді вже товариство налічувало 79 осіб. На чолі товариства «Дагер» стояли голова, заступник і 5 членів. Почесним членом товариства став генерал-губернатор Михайло Іванович Драгаміров, якому вручили відповідний диплом [10, арк. 2, 47, 53].

21 травня 1902 р. фототовариство «Дагер» провело свій 1-й конкурс фоторобіт [10, арк. 49], а у 1908–1909 рр. міжнародну фотовиставку. На міжнародній фотовиставці суддею запросили бути Йозефа Хмілевського з Полтавщини, який отримав медалі на фотовиставках 1897 р. у Стокгольмі й Києві та 1889 р. у Парижі. Серед призів пропонувалися 2 дипломи з золотими медалями, 5 дипломів з великими золотими медалями, 8 з мали-

ми срібними медалями, 10 бронзових медалей і 15 похвальних листів. До участі були запрошені знамениті фотографи з Російської імперії та усього світу. Серед них фотографи з Російського фотографічного товариства Москви (О. Грінберг), Криму (В. Сокольников), м. Бريدлінгтона Англія (В. Біггінс, Дж. Медісон), Франції (Ж. Віоль та Х. Росін), Києва (А.П. Фішер) та Німеччини (Е. Штейгер). Взяли участь погодилися професійне товариство фотографів власників м. Одеси та Півдня Росії, Російське фототовариство з Москви, Варшавська фотографічна школа, фотографічна та художня майстерня І.С. Юхимовець-Юхновського, Російський фотоклуб м. Риги [16, арк. 5, 10, 123].

Для проведення фотовиставки виділили приміщення Київського біржового комітету. У журналі «Фотографічні новини» розмістили каталог виставки та рекламу різних спонсорів: Дранкова й акціонерної компанії Кодак, керамічних заводів Дзевульській і Лянге, спеціального магазину пензлів, щіток та пуховок «К. Островський» та інші контори, фотосклади, магазини, підприємства не тільки Києва, але й Санкт-Петербурга. Акціонерне товариство Сулінського заводу заплатило 25 руб. за місце для реклами. Загалом витрати на влаштування виставки сягали 900 руб. – на рекламу, монтування експонатів, нагороди, слуг тощо [16, арк. 37, 42, 43, 54, 55, 69, 71].

Золоті нагороди отримали – С. А. Лобовіков з м. Вятки за пейзажі, Р. Дюркооп з Берліну за портрети й групи, навчальна майстерня Друкарської справи з Києва. Срібло – М. В. Тарковський з Києва за пейзажі, Генріху Гінцу з Флейнсбурга Німеччина за пейзажі і портрети, А. П. Шлейфер з Києва за знімки рентгенівськими променями, Л. Грінвальд з Берліна за портрети, Дрезденське фотографічне товариство Німеччини за колекцію фотографій. Малі срібні медалі – І. А. Мільчевський з Києва за портрети та пейзажі, С. М. Прокудін-Горський з Санкт-Петербурга за кольорові фотографії, Нове фотографічне товариство з Берліну за фотопапір та кольорові фотографії, І. О. Книпович з Києва за знімки предметів старовини та побуту, В. Н. Сокольников з Алупки Таврійської губернії за видові фото, Акціонерне товариство «Кодак» Санкт-Петербургу за фотоапарати та папір, А. В. Досекін з Новозабовки Чернігівської губернії за портрети [16, арк. 164].

У січні – лютому 1911 р. київське товариство «Дагер» влаштувало чергову міжнародну художньо-фотографічну виставку, але нагород на

виставці не було, бо приймалися фотографічні твори художнього напрямку, тому вже сама участь у виставці була винагородою. Учасники отримали бронзові плакети (медалі прямокутної форми) художньої роботи [13, арк. 28, 29].

Фотопортрети поступово займають місце художніх портретів і отримують майже однако-ву з ними мистецьку й наукову цінність. Вони були значно дешевшими і являли прогресивне віяння. Тим більше, що на них часто були зображені видатні діячі, зокрема й університету. Більшість фотографів намагалися запросити знаменитих людей аби підвищити авторитет власного ательє. Серед знаменитостей, які погодилися на фотопортрет, був колишній попечитель Київського учбового округу, знаменитий вчений, професор університету св. Володимира М. І. Пирогов. Про те, наскільки охоче погодився він підтримати технічний прогрес та митців-фотографів, свідчив дарчий підпис та доволі великий автограф. Цей фотопортрет вчений подарував університету, де викладав впродовж багатьох років. Проте, 19 лютого 1903 р. «Київська газета» повідомляла про випадок «вандалізму». В університеті відбулися торги різного непотребу, серед якого були старі лави, розбитий посуд, зіпсовані прилади тощо. Поміж непотребу було продано і декілька картин, серед яких опинився саме той фотопортрет М. І. Пирогова. За невеликі гроші портрет був придбаний баришником, у якого його купив для власної колекції любитель старожитностей та художніх творів пан Іозефський. Крім портрету, були продані художні образи, які прикрашали колись католицький костел в університеті [11, арк. 64].

Ця справа вимагала негайної відповіді від ректора Київського університету, який у пояснювальній записці до генерал-губернатора відзначав, що в описі непотрібного університету майна, проданого з публічних торгів, жодних портретів, гравюр, фотографій або паперових предметів не значилося. Тож про продаж портрету М. І. Пирогова не могло бути й мови. Екзекутор університету Е. Свєцинський, який працював з 1897 р., знайшов речі, незанесені в реєстр університету, склав їхній список та передав правлінню. Ректор повідомляв, що ікони римо-католицької каплиці св. Володимира, яка була ліквідована у 1864–1867 рр., не продавалися з аукціону. Ці речі були розділені поміж православною церквою університету, директором 1-ї київської гімназії для її православної та католицької церков, Київським губернатором для київського тюремного замку та католицького віктарю, Луцько-Житомирським католиць-

ким єпископом Боровським для церков його єпархії, настоятелем Київської римо-католицької церкви прелатом Брінке, а меблі залишені університету [11, арк. 65, 66].

Отже, помітною є опіка наукової громадськості розвитком такого прогресивного явища, як фотографія у Київському університеті св. Володимира. Майже одночасно з утворенням університету була заснована власна типографія університету, яка потребувала місцевих фахівців. Тільки у другій половині XIX ст. з розвитком фотографії в найбільших містах Російської імперії знайшлися вітчизняні фахівці-типографи. Саме вони змогли направити фотографію не тільки шляхом мистецької слави,

але й спрямувати її на служіння науці. Професори Київського університету св. Володимира активно підтримували розвиток наукової фотографії, ілюстрували фотографіями власні праці, читали лекції з фотосправи та брали участь у діяльності фітотівдділу Київського відділення Російського технічного товариства, на основі якого було утворене на початку XX ст. товариство фотографів любителів «Дагер». Беручи участь у фотовиставках, залучаючи вітчизняних і зарубіжних фотографів-майстрів, викладачі та професори Київського університету зробили вагомий внесок у становлення фотографії як світового та прогресивного явища, здатного зберегти для нащадків та поширити за межі імперії наукові досягнення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира / М.Ф. Владимирский-Буданов – Т. 1.: Университет св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – К.: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1884. – 674 с.
2. Історія Київського університету / Відп. ред. проф. О.З. Жмудський. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – 630 с.
3. Історія Київського університету: монографія / І.В. Верба, О.В. Вербовий, Т.Ю. Горбань та ін.; кер. автор. колект. В. Ф. Колесник. – К.: ВПУ «Київський університет», 2014. – 895 с.
4. Киевский университет: документы и материалы (1834–1984) / Сост. В.А. Замлинский, А.А. Буравченков, А.В. Долинский. – К.: Вища школа, 1984. – 192 с.
5. Майдебуря О. П. Видатний фізик, організатор вищої освіти і науки Г. Г. де-Метц – перший дослідник в Україні з дії рентгенівських променів і природної радіоактивності на живі організми / О.П. Майдебуря, І.М. Гудков // Наукові доповіді НУБіП. – 2012. – № 4(33). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Nd/2012_4/12mor.pdf
6. Мухін С. Стефан Кульженко – некоронований король печатного дела. 13 августа 2004 / Мухін С. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/stefan_kulzhenko__nekoronovanuu_tsar_pечатного_dela.html
7. Ректори Київського університету. 1834–2006 / В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська та ін. – К., 2006. – 336 с.
8. Рудько М. П. Тарас Шевченко і Київський університет. – К.: Вид-во Київський університет, 1959.
9. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр. 516. – 26 арк.
10. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 631. – Спр. 136. – 39 арк.
11. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 1. – 350 арк.
12. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 150. – 4 арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 663. – Спр. 5. – 50 арк.
14. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 842. – Спр. 369. – 10 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 185. – 43 арк.
16. ЦДІАК України. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 351. – 328 арк.
17. Цимбалюк В. І. Професор Бец Володимир Олексійович / Цимбалюк В. І. // Український нейрохірургічний журнал. – 2009. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.neuro.kiev.ua/UserFiles/File/2009_N1_UNJ/2009_N1_UNJ%2070–71.pdf
18. Шульгин В. Я. История университета Св. Владимира / Сочинение Виталия Шульгина. – СПб.: Типография Рюмина, 1860. – 230 с.

© *Мария Казьмирчук, Григорий Казьмирчук*
(Киев)

ФОТОГРАФИЯ В КИЕВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ СВ. ВЛАДИМИРА

В статтє проанализировано историю фотографии в Киевском университете св. Владимира. Показано положение университетской типографии и вклад Т. Г. Шевченко в ее работу. Исследовано роль профессоров и преподавателей дореволюционного университета в становление научной фотографии. Профессора Киевского университета принимали активное участие в фото-

графических обществах и охотно читали лекции об основах фотодела. Доказано, что проблема дореволюционной фотографии в Киевском университете не нашла достаточного освещения и сейчас остается не проанализированной.

Ключевые слова: фотография, фототипия, типография, фотоотдел, Киевский университет св. Владимира, профессора, преподаватели.

© **Mariya Kazmyrchuk, Grigoriy Kazmyrchuk**
(Kyiv)

THE PHOTOGRAPHY AT KYIV ST. VLADIMIR UNIVERSITY

The article analyzes the history of photography at the Kiev St. Vladimir University. The situation of the university printing house and the contribution of Taras Shevchenko in her work are shown. The role of professors and teachers of pre-revolutionary university in the formation of scientific photography is investigated. It is proved that the problem of pre-revolutionary photos at Kiev University did not find sufficient light and still is not analyzed.

The history of Kyiv National Taras Shevchenko University is closely linked with the Kiev history and rich in various events. The University has become a center of scientific and cultural life of the city since its inception, supplying the needs of the scientific staff for the whole of the Russian Empire. Later Kiev State University became a «source of manpower» for the Soviet regime. Development of science in the universities was characterized by progressive and innovative approaches in the XIX–XX centuries. The photo has been widely used in various fields of human activity during this period. It became one of the most effective ways to fix the reality and to receive information and documentation by objectivity and accuracy of images. Visual image obtained by the photos received recognition documentary value. A man, his work, interiors, a way of life were in the focus. Some of professors at Kiev University admired photos. And the photographic department was founded at the university. The same department appeared at the Russian Technical Society.

The pre-Soviet historiography is presented by V.Y. Shulgin's generalizing papers about the life of professors and students, the activities of various departments and works of M.F. Vladimirskiy-Budanov where the socio-economic component of university life was considered. Many books on the history of the University of Kiev were published during the Soviet period. The collection of documents and materials of the 1834 – 1984 period was one of them. Another general book was edited by A. Zhmudskiy. The modern historiography about the university much varied and represented as generalized works, collections of materials and reference books about the formation and development of the faculties and the major scientific and educational establishments of Kyiv University, distinguished scientists and alumni. Currently, there are many pictures of Kyiv National Taras Shevchenko University were made by various years, including housing, classrooms and teachers. Many of them are widely available., The problem of photography development in pre-revolutionary university is not studied and analyzed Despite the growing interest of researchers in the history of the establish.

Since the beginning of photos emergence it was used for scientific publications. There were enough institutions in Kiev that can supply materials, equipment, and provide services for decoration books by photo illustrations. They were of high quality and contained unique photographic materials.

Kiev University professors took an active part in the photographic societies and gladly read lectures about the basics of photography. An active member of the Kyiv Department and lecturer of technical chemistry of University of St. Vladimir M. Bunge chaired at the first meeting of the Photography Department. There professor of the anatomy of the St. Vladimir University V. Betz was elected chairman of the Photography Department and famous photographers became members. The reputation of chairman and members of the Photography Department was spotless. They were allowed to take pictures all over Russia without asking permission from the local administration. The Photography Department of the Kyiv Department of the Imperial Russian Technical Society commissioned St. Vladimir University professor of physics G. G.de Metz and V. Vysotskii, L. Lund to create the photo lab at the Photography Department and to write out a foreign magazine «Paris photographe Nadar'a». Members of this department participated in photo exhibitions. G.G. de Metz, a student of St. Vladimir University professor of chemistry M. Bunge, laboratory assistant of the St. Vladimir University technical laboratory L.L. Lund – a former professorial fellow and professional photographers ought to read lectures.

The line of scientific photography was developed by the society of photographers «Dager». It was found in 1901 under the Kiev department of the Russian Imperial Technical Society. The purposes of the society were theoretical and practical development of photography in all its branches, the promotion of

the versatile use of photography in scientific works, support and development of amateur photographers travel in scientific and artistic purposes and to collect materials for the study of the country, photographing ancient monuments, scenic areas, views of cities, costumes, people, their way of life, microorganisms and the collection, systematization and storage of such pictures in the society museum.

Photo portraits displaced bit by bit art portraits and get almost the same art and scientific value. They were much cheaper and represented the progressive trend, especially because prominent figures, including the University staff were often portrayed. Most photographers tried to invite as many famous people as possible in order to increase the prestige of their own studio. A former trustee of the Kiev school district, the famous scientist and professor of the St. Vladimir University N.I. Pirogov was among the celebrities who have agreed to make a photograph. The donation signature and quite large autograph were testified how he readily agreed to support technological progress and artists-photographers. The scientist donated this photo to the university, where he taught for many years.

Thus scientific community was a guardianship for the development of such progressive phenomenon as the photography at the Kiev St. Vladimir University. The University printing house was founded almost at the same time when St. Vladimir University was established. It was in need of local specialists. Local printer experts became in the largest cities of the Russian Empire only in the second half of XIX century when the photography was developed. They were able to direct a photo, not only by the art of fame, but also in the service of science. Professors of Kiev St. Vladimir University actively supported the development of scientific photography, illustrated with photographs own works, read lectures on the photography and participated in activities of the Photography Department of the Kiev Department of the Russian Technical Society. On its base the society of photographers and amateurs «Dager» was created in the early 20 century. Taking part in photo exhibitions, attracting domestic and foreign photographers and masters of photos lecturers and professors of the Kiev University made a great contribution to the development of photography as global and progressive phenomenon that could preserve for posterity and distribute scientific achievements under the outside of the Empire.

До редакції надійшла 11.09.2014.

УДК 94+378.1(477–25)«196/198»

© Лілія Іваницька
(Київ)

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВІД СЕРЕДИНИ 1960-Х ДО ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

У статті досліджуються питання трансформації організаційної структури Київського національного університету імені Тараса Шевченка з середини 1960-х до початку 1990-х років.

Ключові слова: Київський університет, освіта, факультет, кафедра, спеціалізація.

Цього року Київському національному університету імені Тараса Шевченка виповнюється 180 років. Це далеко не перший ювілей в історії славного вітчизняного навчального закладу та відомого наукового центру. Та в сьогоденні умовах особливо гостро відчувається необхідність висвітлення історичного минулого нашої країни в цілому, зокрема, і її освітніх закладів. Безумовно, історія становлення та розвитку Київського університету в цілому, або ж його структурних одиниць, докладно проаналізована у загальновідомих дослідженнях [2; 5; 10; 11; 13; 18]. Але, якщо етап становлення наукового закладу, його розвиток у дореволюційний період та трансформаційні процеси 1920–1950-х рр. висвітлені детально, то період від середини 1960-х до початку 1990-х рр., на нашу думку, потребує більш прискіпливої уваги дослідників.

Період від середини 1960-х до початку 1990-х рр. у житті Київського університету – час неоднозначний. Це період, на хід якого впливали зміни в суспільно-політичному житті країни. В цей час були зроблені спроби реформування економіки, системи освіти, науки, культурної сфери. Сформувалось і досить активно діяло ціле покоління «шестидесятників», яке намагалось доступними їм методами та засобами гуманізувати суспільство. На жаль, спроби лібералізації суспільного життя початку 1960-х рр. поступово були зведені нанівець, але навіть у період від середини 1960-х до 1990-х рр. (особливо на його початку) ще не були повністю забутими такі починання хрущовської «відлиги» як програми політехнізації, формування педагогічних шкіл передового досвіду та зміцнення зв'язку науки з виробництвом.

При обговоренні шляхів розвитку Київського університету у другій половині 1960-х рр. пропонувалися цікаві ідеї, які, за умови їх реалізації могли б істотно вплинути на зміст і характер університетського життя. Зокрема, у 1966 р. на засіданні Ради університету у виступі академіка АН УРСР І.І. Швеця було запропонована подальша демократизація навчального процесу у вищій школі. Зокрема, введення виборності всіх керівних посад у вузах (ректора, проректорів, деканів, завідуючих кафедрами), розширення їхніх повноважень. Факультетським радам пропонувалося надати остаточне право присудження вченого ступеня, деканів наділити повноваженнями для створення приймальних комісій, виключати студентів [16, с. 1–2]. Проте ці ідеї так і залишилися нереалізованими через посилення централізації в управлінні вищою освітою.

Усі процеси, що відбуваються у суспільстві, зокрема в галузі освіти, науки і культури безпосередньо впливали на діяльність Київського університету. У зв'язку з цим, навчальний заклад розширюється, змінюється структура університету, збільшується кількість студентів, бурхливими темпами зростає обсяг науково-дослідних робіт, особливо тих, що виконуються на замовлення виробництва. У пошуку форм поліпшення якості підготовки перевага при вступі на навчання без відриву від виробництва надавалася тим абітурієнтам, які мали «направлення» від підприємства [1, с. 1]. Крім уже існуючої заочної ввели вечірню форму навчання.

У 1970 р. у структурі університету перебувало 16 факультетів, до складу яких входило 125 кафедр. До 1984 р. на цих факультетах, підготовчому відділенні та підготовчому факультеті для іноземних громадян КДУ навчалось понад 20 тис. студентів. Здійснювалась підготовка фахівців із 40 спеціальностей та 97 спеціалізацій. На 153 кафедрах та в 14 наукових підрозділах університету, що складались з науково-дослідного інституту фізіології, астрономічної обсерваторії, ботанічного саду, науково-виробничої бази, 10 проблемних, 5 галузевих та 3 базових лабораторій [10, с. 99] плідно працювали 30 академіків та членів-кореспондентів Академії наук, понад 200 докторів наук та професорів, 1300 кандидатів наук, доцентів [11, с. 5].

Розвиток нових галузей науки та техніки, серед яких особливо престижними ставали електроніка та автоматика, радіолокація, використання атомної енергії в мирних цілях, хімія, біологія та інші, потребували змін у пра-

вилах прийому до вищих навчальних закладів, удосконалення системи освіти, підготовки спеціалістів широкого профілю, які б могли творчо вирішувати складні, але надзвичайно актуальні виробничо-технічні завдання. Університет швидко реагував на зміни, що відбувались в країні.

Так, з метою якнайповнішого задоволення наростаючих потреб науки та промисловості у спеціалістах – розробниках програмного забезпечення, фахівцях з чисельних методів оптимізації, баз даних, інформаційних систем та їхнього застосування [14] за ініціативи В.М. Глушкова та І.І. Ляшка на основі механіко-математичного, економічного та філологічного факультетів у 1969 р. був створений факультет кібернетики [12], деканом якого став І.І. Ляшко. Це був перший факультет відповідного профілю на теренах колишнього Радянського Союзу. На початку функціонування до складу новоствореного факультету увійшли 4 кафедри: обчислювальної математики, теоретичної кібернетики, економічної кібернетики та кафедра математичної лінгвістики.

У 1965 р. як структурна одиниця університету був відновлений філософський факультет, що нараховував 8 кафедр: історії філософії, філософії гуманітарних факультетів, філософії природничих факультетів, етики, естетики і логіки, психології, педагогіки, історії і теорії атеїзму, наукового комунізму [18, с. 13]. На основі відділення міжнародного права юридичного факультету 1971 р. був відновлений факультет міжнародних відносин та міжнародного права, до складу якого увійшли кафедра історії міжнародних відносин і зовнішньої політики, кафедра міжнародного права та іноземного законодавства та кафедра російської мови для іноземців, яка до того була загально-університетською. 4 травня 1988 р. факультет міжнародних відносин і міжнародного права був перетворений в Інститут міжнародних відносин і міжнародного права.

Згідно наказу Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР при радіофізичному факультеті був створений і з 1 вересня 1979 р. почав працювати спеціальний факультет із перепідготовки кадрів за новими перспективними напрямками науки і техніки [17]. Зазначимо, що в Київському університеті за всю його історію було два спецфакультети і обидва мали відношення до радіофізичного факультету.

В положенні про спецфакультет зазначалось, що вчитися на ньому можуть тільки слухачі, які вже мають повну вищу освіту інженерно-

технічного профілю. Передбачалося, що за 1 рік інтенсивного навчання на стаціонарі або за 2 роки на вечірньому відділенні вони повинні пройти фахову перепідготовку. Суспільні та гуманітарні дисципліни не вивчалися. Завершувалось навчання захистом випускної роботи (більш скорочений за термінами виконання, але не за обсягом, аналог дипломної роботи) на Державній екзаменаційній комісії. Після успішного захисту випускникам видавався диплом про перепідготовку спеціально встановленого зразка, який мав силу диплома про другу вищу освіту.

Згодом з'ясувалось, що на вечірньому відділенні ефективно навчатись після повного робочого дня було дуже важко. Тому вечірнє відділення існувало лише перші 6 років роботи спецфакультету, а потім залишилась лише денна форма навчання. Набір на денне та вечірнє відділення складав по 25 осіб щороку. Організаційно спецфакультет не був самостійним підрозділом (типу кафедри), він базувався на тій кафедрі, яка була найближчою за тематикою перепідготовки, і на якій працювали її штатні працівники. Спочатку (від створення і до 1983 р.) спецфакультет існував при кафедрі квантової радіофізики.

Формальним керівником спецфакультету був декан радіофізичного факультету (в час заснування – проф. М.Г. Находкін, потім проф. О.В. Третьак та проф. Г.А. Мелков). Фактичним керівником навчального процесу був заступник декана по спецфакультету (перші 10 років існування – проф. В.І. Воронцов, потім – доц. А.В. Тичинський і, останнім, доц. М.К. Новоселець). Спочатку на факультеті було створено лише одне відділення за спеціальністю «Лазерна техніка» з денним та вечірнім відділеннями. Базовим підприємством було об'єднання «Завод Арсенал», де на той час розроблялись багато тем, пов'язаних з різними типами лазерних приладів. У 1984 р. перелік напрямків перепідготовки було значно розширено – введена перепідготовка за спеціальністю «Інтегральна та функціональна мікроелектронна техніка». Базовим підприємством для цієї перепідготовки було обрано НПО «Сатурн», де існувала значна потреба в перепідготовці фахівців з мікроелектроніки та НПО «Мікрокристал».

У 1985 р. при спецфакультеті було відкрито спеціальне відділення по перепідготовці викладачів та співробітників системи Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР у галузі обчислювальної техніки. Це відділення існувало як денна форма навчання

тривалістю 6 місяців. Метою такого «скороченого» навчання була «ліквідація комп'ютерної безграмотності» викладачів вузів і навчання їх як основам програмування, так і методам автоматизації експериментів.

1985 р., завдяки великій організаційній роботі, проведеній Ю.С. Жаркіх та О.В. Третьаком, на спецфакультеті була започаткована перепідготовка спеціалістів за фахом «Інтегральна та функціональна мікроелектронна техніка». У 1987 р. відкрита спеціальність перепідготовки «Волоконно-оптичні системи зв'язку». У цьому ж 1987 р. на спецфакультеті розпочата «повноформатна» перепідготовка фахівців за спеціальністю «Автоматизація експериментальних досліджень».

У 1989 р. відкрилося ще одна спеціалізація перепідготовки – «Фізика високотемпературної надпровідності» (ВТНП).

Останньою зі спеціальностей перепідготовки була спеціальність «Радіофізичні методи медичної діагностики». Ця спеціальність була створена в 1992 р. та проіснувала до 1995 р.

За 16 років існування спецфакультет провів фахову перепідготовку понад 800 спеціалістів з різних галузей виробництва, які працювали у багатьох організаціях та установах Києва та ряду міст України. На базі спецфакультету було створено три кафедри, які існують і зараз.

Плідно продовжує розвиватись науковий підрозділ університету і біологічного факультету – інститут фізіології. У 1964 р. згідно Постанови Бюро відділу фізіології та Об'єднаної Ради «Фізіологія людини і тварин» АН СРСР (протокол № 10/3) інститут фізіології Київського університету було визначено як головний інститут фізіології Радянського Союзу в галузі фізіології травлення. У середині 1960-х – на початку 1990-х рр. у складі інституту створено ряд нових підрозділів: біофізики (1965 р. – зав. П.Г. Богач); фізіологічної генетики (1967 р. – зав. П.А. Храновський); фармакології і експериментальної патології травного апарату (1970 р. – зав. С.Д. Гройсман); церебро-вісцеральних взаємовідношень (1972 р. – зав. А.Ф. Косенко); регуляції травлення (1982 р. – зав. А.Ф. Косенко); фізіології печінки (1982 р. – зав. П.С. Лященко); експериментальної морфології (1985 р. – зав. М.А. Сакун); регуляції клітинного метаболізму (1986 р. – зав. А.І. Масюк); фізіології і біохімії печінки (1989 р. – зав. А.І. Масюк); мембранології (1990 р. – зав. В.К. Рибальченко).

У середині 1960-х років стало зрозуміло, що форми і методи підготовки спеціалістів,

які існували у вищих навчальних закладах, не повною мірою відповідали потребам розвитку економіки, науково-технічної революції, яка потребувала щодалі більшого розмаху. У цих умовах потрібно було не тільки збільшити кількість спеціалістів, але й підвищити рівень їх підготовки. У зв'язку із зазначеними факторами, у Київському університеті відкриваються нові кафедри. У 1965 р. на основі науководослідної лабораторії, що діяла при кафедрі фізичної хімії на хімічному факультеті була створена кафедра фізико-хімії полімерів та колоїдів, а на фізичному факультеті – кафедра квантової теорії поля.

Ідеологічна реабілітація в колишньому СРСР в 60-х рр. ХХ ст. нової науки – кібернетики, яка здійснила величезний вплив на розвиток інших наук, в тому числі і на економіку, – призвела до усвідомлення гострої необхідності розвитку математичних методів в економічних дослідженнях. Нагальні потреби України в економістах з поглибленою математичною підготовкою, з навичками системного мислення в аналізі економічних явищ будь-якого рівня складності та знаннями сучасних методів кібернетики засвідчили необхідність створення такого важливого наукового напрямку в економічній теорії як економічна кібернетика. Розвивати новий напрям покликані були новостворені кафедри економічної кібернетики, які з'явилися в той час в провідних навчальних закладах України. Одна з них була створена у 1965 р. у складі економічного факультету Київського університету. В процесі трансформації у 1969 р. кафедра економічної кібернетики увійшла до складу факультету кібернетики, а з 1989 р. знову перейшла до складу економічного факультету університету. До складу факультету кібернетики увійшла кафедра теоретичної кібернетики, що була створена на механіко-математичному факультеті у 1966 р., а також новостворена у 1971 р. кафедра теорії програмування.

У відповідності із тодішніми суспільними процесами розвивались гуманітарні факультети. У 1966 р. на історичному факультеті створена кафедра історії зарубіжних соціалістичних країн. 1968 р. Вчена рада факультету прийняла рішення про утворення замість однієї двох загальноуніверситетських кафедр: кафедри історії КППС природничих факультетів і кафедри історії КППС гуманітарних факультетів. Тоді ж була створена кафедра історії радянського суспільства, яка 1984 р. перейменована на кафедру історії СРСР (радянський період). А у

1972 р. створена кафедра історії країн Азії, Африки та Латинської Америки [2, с. 16].

У 1968 р. на основі кафедри етики, естетики та логіки, що входила до складу філософського факультету були організовані окремі кафедра логіки та кафедра етики та естетики [18, с. 273]. У 1970 р. на психологічному відділенні філософського факультету створюється кафедра загальної та інженерної психології, а у 1971 р. кафедра соціальної та педагогічної психології. У 1971 р. на філософському факультеті відновлена кафедра логіки, викладачі якої читали курс логіки на всіх гуманітарних факультетах. На базі кафедри журналістської майстерності і редагування факультету журналістики 31 травня 1971 р. створена кафедра телебачення і радіомовлення.

На початку 1970-х рр. у системі освіти все більше починають проявлятися негативні наслідки екстенсивного шляху розвитку вищої школи: нераціональне використання випускників вузів, деяка невідповідність знань випускників до нагальних виробничих потреб, зниження престижу дипломованого спеціаліста. У зв'язку із подібними обставинами у липні 1972 р. виходить постанова ЦК КППС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи для подальшого удосконалення вищої освіти в країні» [15], яка поставила перед вищими навчальними закладами завдання розширити підготовку кадрів з нових і перспективних напрямів науки і техніки, озброїти молодих спеціалістів більш глибокими знаннями, навичками організаторської роботи, умінням застосовувати нові знання на практиці. Керівництво Київського університету гнучко реагувало на вказівки центральних органів влади, до того ж ставало зрозумілим, що подібні перетворення дійсно були на часі.

Виходячи із тодішньої ідеологічної ситуації в країні з метою досліджень соціально-філософських проблем суспільствознавства на філософському факультеті у 1973 р. створена кафедра діалектичного та історичного матеріалізму, яка у 1988 р. реорганізована та перепрофільована у кафедру філософії [18, с. 13, 217]. У 1983 р. на тому ж факультеті створена кафедра теорії і методики комуністичного виховання. Підготовка студентів з медичної психології в Київському університеті розпочалася з 1973 р. на кафедрі соціальної та педагогічної психології. У 1979 р. створена кафедра соціології, а 1986 р. – відділення соціології. У структурі факультету журналістики у 1972 р. з'явилась нова кафедра – стилістики [3] (згодом – стилістики

і редагування). У 1972 р. кафедру теорії та історії держави і права юридичного факультету поділено на дві кафедри – теорії держави і права, та історії держави і права. В 1986 р. ці дві кафедри знову об'єднані в одну кафедру теорії та історії держави і права. З 1973 р. починається історія кафедри господарського права на юридичному факультеті. Тоді ж створено кафедру цивільного і господарського права, яку згодом поділено на дві кафедри: господарського права і цивільного права. У 1975 р. самостійним структурним підрозділом факультету стала кафедра криміналістики. Кафедра російської мови та методики викладання її як іноземної заснована на філологічному факультеті університету в 1978 р., там само у 1989 р. – була заснована кафедра української філології.

Бурхливий розвиток мікроелектроніки, далекого космічного зв'язку обумовили необхідність підготовки фахівців відповідної кваліфікації. На радіофізичному факультеті у 1972 р. з'являється кафедра криогенної та мікроелектроніки та перша на теренах СРСР кафедра нелінійної оптики. 1983 р. на тому ж факультеті відкрита кафедра теоретичної радіофізики, а у 1988 р. на фізичному факультеті починає функціонувати кафедра радіаційної фізики [5, с. 68, 74, 89]. Стрімкий ріст обчислювальної техніки та інформаційних технологій зумовив появу нових кафедр на факультеті кібернетики. Так, у 1972 р. створені кафедри математичних основ кібернетики та теорії програмування [3], 1978 р. створена кафедра прикладної статистики, а 1981 – кафедра чисельних методів математичної фізики. На геологічному факультеті у 1980 р. з'явилась кафедра мінералогії, геохімії та петрографії, а у 1984 р. – кафедра загальної та історичної геології [13, с. 165, 198].

У 1976 р. в якості структурного підрозділу факультету міжнародних відносин створено кафедру іноземних мов, яка забезпечувала підготовку вітчизняних студентів для роботи референтами-перекладачами з урахуванням спеціальності фахівців-міжнародників. За період свого функціонування (до 1990 р.) факультет підготував понад 3500 фахівців-міжнародників (переважно з числа іноземців). У 1969 р. на філологічному факультеті створена кафедра англійської філології зі спеціалізацією на викладання теоретичних курсів та англійської мови для студентів старших курсів факультету романо-германської філології. На базі кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів з метою забезпечення викладання французької

та іспанської мов на немовних факультетах університету 1969 р. створена кафедра романських мов, яку згодом перейменовано на кафедру французької мови немовних факультетів, а 1985 р. відновлено назву кафедри романських мов. У 1971 р. з кафедри романської філології виділилася кафедра іспанської філології. Натомість у 1969 р. замість кафедр англійської мови, німецької, романських мов створено 2 загальноуніверситетські кафедри: іноземних мов для гуманітарних факультетів з підпорядкуванням історичному факультету та іноземних мов для природничих факультетів з підпорядкуванням фізичному факультету [4].

У 1971 р. засновано кафедру теорії та практики перекладу, яку, завдяки наявності великої кількості кваліфікованих науково-педагогічних кадрів у 1982 р. було реорганізовано, і на її базі створено кафедри теорії та практики перекладу з германських мов та теорії та практики перекладу з романських мов. У 1981 р. до складу філологічного факультету увійшла кафедра теорії та практики перекладу романських мов. У 1988 р. зі складу кафедри теорії та практики перекладу романських мов вийшов новий навчальний підрозділ – кафедра східної філології.

У зв'язку зі зростанням кількості факультетів в структурі університету, створенням інститутів та відкриттям нових спеціалізацій на філологічному факультеті у 1980 р. створено дві кафедри: англійської мови гуманітарних факультетів та англійської мови природничих факультетів. У 1991 р. створена кафедра методики навчання іноземних мов та прикладної лінгвістики, яка спеціалізувалась на методиці навчання за допомогою найновіших на той час інформаційних технологій і методик навчання іноземних мов.

У 1990 р. рішенням Вченої Ради КДУ створені нові кафедри: соціології при Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук; кафедру мов і літератур народів України (філологічний факультет); кафедра методики та техніки соціальних досліджень (філософський факультет); кафедра радянського правосуддя та прокурорського нагляду (юридичний факультет), кафедра радіаційного матеріалознавства (фізичний факультет); кафедра автоматизованих систем (факультет кібернетики); кафедра екології, кафедра країнознавства і туризму (географічний факультет); загальноуніверситетська кафедра загальної інформатики; кафедра статистики, обліку та аналізу господарської діяльності (економічний факультет) та ін. [9, с. 1].

У зв'язку із появою нових напрямів у розвитку різноманітних наук, з'являється потреба у перейменуванні деяких структурних одиниць в університеті. Так 1971 р. кафедра хімії рідкісних елементів та технічної хімії отримала нову назву – кафедра хімії та аналізу рідкісних металів. У 1974 р. кафедра генетики і селекції перейменована на кафедру загальної та молекулярної генетики. Кафедра палеонтології і геології СРСР геологічного факультету 1971 р. отримує назву – кафедра загальної геології та палеонтології, а з 1976 р. – кафедра регіональної геології та палеонтології [13, с. 156–157]. У 1976 р. кафедра гідрології суші географічного факультету отримала назву гідрології та гідрохімії. Кафедра математичної лінгвістики факультету кібернетики у 1985 р. отримала нову назву – кафедра математичної інформатики.

В 1981 р., враховуючи вимоги часу, назву спеціалізації «Фізика напівпровідників» радіофізичного факультету було змінено на «Напівпровідникова електроніка», а в 1985 р. – на «Твердотільна електроніка».

На зміну назв деяких структурних підрозділів Київського університету вплинули також особливості ідеологічної ситуації в країні. Так у 1975 р. кафедра історії журналістики факультету журналістики отримала назву історії партійно-радянської преси, у 1986 р. назву кафедри доповнено – наукових основ пропаганди і історії партійно-радянської преси. У 1989 р. кафедра етики і естетики філософського факультету отримала назву етики, естетики та культурології.

Якісно новим етапом в діяльності університету стає період, що починається з 1990 р. Саме цього року кафедра історії УРСР історичного факультету отримує назву історії України, а з січня 1992 р. – кафедра давньої та нової історії України. Кафедра історії КППС для гуманітарних факультетів у 1990 р. змінює назву на кафедру політичної історії для гуманітарних факультетів, а кафедра історії КППС для природничих факультетів – на кафедру політичної історії природничих факультетів, з 1991 р. – вона має назву кафедра української історії та етнополітики. У тому ж 1990 р. кафедра історії зарубіжних соціалістичних країн отримує назву кафедра історії західних та південних слов'ян. Відділення наукового комунізму філософського факультету перейменовано на відділення соціально-політичних наук; кафедру наукового комунізму філософського факультету на кафедрі соціально-політичних проблем сучасного

суспільства; відділ історії КППС історичного факультету на відділення соціально-політичної історії та ін. [8, с. 1]. Слід зазначити, що перейменування кафедр стало не тільки логічним наслідком радикальних суспільно-політичних зрушень в Україні та світі в цілому, а й дозволило розширити коло наукових інтересів науковців та перейти до висвітлення раніше заборонених тем досліджень.

У 1991 р. факультет романо-германської філології перейменовано на факультет іноземної філології, оскільки тут почали готувати фахівців-викладачів та перекладачів з романо-германських і східних мов. Як основні іноземні мови студенти вивчали англійську, німецьку, французьку, іспанську, італійську, китайську, арабську, фарсі, японську, факультативно вивчали португальську, нідерландську, каталонську, баскську, окситанську та валлійську мови.

На високому рівні у Київському університеті проходила військова підготовка студентів. У 1965 р. для студентів 10 факультетів (філологічного, філософського, історичного, географічного, геологічного, економічного, юридичного, хімічного, біологічного та журналістики) вводиться військова підготовка за фахом «командир мотострілецького взводу» та фахово розробляється цикл тактичної підготовки. У 1969 р. вводиться військова підготовка на циклі АСУ для студентів факультету кібернетики. У 1971 р. започатковується військова підготовка для студентів факультету міжнародних відносин та міжнародного права на циклі військового перекладу. 1983 р. у зв'язку з багатопрофільністю підготовки офіцерів запасу військова кафедра реорганізується в Об'єднану військову кафедру. На той час на Об'єднаній військовій кафедрі було 7 військових циклів: автоматизованих систем управління, радіолокаційної техніки, загальновійськової підготовки, військового перекладу, тактичної підготовки, вогневої підготовки і військово-технічної підготовки, а також цикли цивільної оборони та медичної підготовки.

Нові суспільні та економічні потреби вимагали удосконалення системи підготовки фахівців у вищій школі, підвищення ефективності наукових досліджень. Розгортається підготовка студентів з ряду нових спеціальностей. Факультет кібернетики з часу свого заснування починає готувати фахівців із спеціальностей «Прикладна математика», «Економічна кібернетика», «Структурна та прикладна лінгвістика». На геологічному факультеті у 1969 р. були відкриті нові спеціалізації «Гідрогеологія»

та «Інженерна геологія», а з 1975 – додатково «Меліоративна гідрогеологія» [13, с. 225]. На кафедрі слов'янської філології у 1971 р. розпочинається підготовка фахівців західно- та південнослов'янської філології. У 1972 р. на факультеті міжнародних відносин створено спеціальність «Міжнародні економічні відносини». У 1973 р. на кафедрі соціальної та педагогічної психології починається підготовка студентів із медичної психології. Для вирішення проблеми глибокого вивчення біосфери Землі, її структури, процесу обміну речовин, охорони генофонду тваринного та рослинного світу, вивчення будови закономірностей розвитку живих організмів на молекулярному, клітинному та організмічному рівнях на біологічному факультеті у 1976 р. були відкриті дві нові спеціальності: генетика та мікробіологія. У 1978 р. на фізичному факультеті була відкрита нова спеціальність «Оптичні та оптико-електронні системи» [5, с. 49].

До навчальних планів вводяться нові спеціальності, що відображають останні досягнення в галузі науки і техніки, якнайповніше задовольняють потреби практики. На новоствореному факультеті кібернетики вже у 1970 р. відбувся перший випуск фахівців за спеціалізацією «Обчислювальна математика» та «Теоретична кібернетика». На фізичному факультеті у 1971 р. була створена нова спеціалізація «Кріогенне матеріалознавство», яка з 1972 р. була перетворена у спеціалізацію більш широкого профілю – «Фізичне матеріалознавство». У 1981 р. на факультеті була відкрита спеціалізація «Радіаційне матеріалознавство», того ж року на кафедрі «Ядерної фізики» згідно із замовленням Міністерства енергетики та електрифікації СРСР починається підготовка спеціалістів з ядерної енергетики. У 1976 р. на географічному факультеті в рамках спеціальності «Географія» створена нова спеціалізація – «Основи краєзнавства та методика екскурсійної справи», а трохи пізніше – «Гідрохімія».

Для перепідготовки кадрів за новими перспективними напрямками у 1979 р. на радіофізичному факультеті була відкрита спеціалізація «Лазерна техніка». У 1981 р., в період бурхливого розвитку напівпровідникової електроніки, на факультеті була відкрита спеціалізація «Напівпровідникова електроніка», а 1985 р. – Твердотільна електроніка». На геологічному факультеті в рамках спеціальності «Гідрогеологія та інженерна геологія» у 1972 р. вперше в СРСР розпочато підготовку студентів по спеціалізації «Меліоративна

гідрогеологія» [13, с. 232], в рамках спеціальності «Геологічна зйомка та пошук корисних копалин» у 1982 р. відкрита спеціалізація «Геофізичні методи пошуків та розвідки корисних копалин», а 1983 р. – «Математичні методи обробки геологічної інформації».

Питання охорони природи, передусім охорони водного господарства країни, мали надзвичайно важливе значення і потребували кваліфікованих кадрів у цій сфері. Зважаючи на це, у 1976 р. на кафедрі хімії аналізу рідкісних металів розпочали підготовку кадрів за новою спеціалізацією «Хімія і технологія води», а у 1983 р. – «Хімія води». У 1983 р. на фізичному факультеті створені спеціальності із новітніх напрямів науки «Радіаційна фізика» та «Фізика космосу», а у 1984 р. – «Радіаційне матеріалознавство» [11, с. 13–14; 10, с. 102–103]. Відкриті нові спеціальності на геологічному факультеті «Геохімічні методи пошуків та розвідки місцезнаходження корисних копалин» та «Математичні методи обробки геологічної інформації». З'явилися нові спеціальності на факультеті журналістики «Газетна журналістика», «Радіожурналістика», «Телевізійна журналістика» та «Фотожурналістика».

Надалі тривав процес створення нових спеціальностей та спеціалізацій, особливо на стику наук, виникала потреба активізувати перепідготовку кадрів з нових перспективних спеціалізацій [6, с. 1]. Всього у 1981–1986 рр. в університеті впроваджено 20 нових спеціалізацій, введено нові навчальні курси з інформатики, операційних систем і мов програмування [7].

Безумовно, у зазначений період Київський університет досягнув значних успіхів у підготовці кадрів і розвитку наукових досягнень, посідав провідне місце серед вищих навчальних закладів країни за всіма показниками. Та слід нагадати, що на діяльність університету впливали умови тодішньої радянської системи з притаманними їй недоліками. Тут потрібно згадати заідеологізованість та заформалізованість навчального процесу, переслідування інакомислення, обмеженість у співпраці зі світовими освітніми та науковими центрами, а також «залишковий» принцип фінансування вищої школи. Усе це, та деякі інші причини, безумовно, позначилися на діяльності університету і не дали змоги використати повною мірою весь його освітній, науковий та культурний потенціал. Отже, перед університетом постали нові проблеми, які потрібно було розв'язувати, у зв'язку з цим і відбуваються структурні та організаційні зміни у навчальному закладі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. За радянські кадри. – 1966. – 14 вересня. – № 28 (972). – С. 1.
2. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні / [за ред. Г.Д. Казьмирчука]. – К.: «Пройм-М», 2004. – 356 с.
3. Из отчета ректората университета за 1972/73 учебный год о составе научно-педагогических кадров и образовании новых кафедр // Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф. Р–1246. – Оп. 5. – Спр. 537. – Арк. 14.
4. Из отчета ректора университета об изменении структуры факультетов // ДАК. – Ф.Р–1246. – Оп. 5. – Спр. 517. – Арк. 15.
5. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Імена славних сучасників / [Голова ред. колегії В.В. Скопенко]. – К.: Світ успіху, 2004. – 287 с.
6. Київський університет. – 1981. – 30 березня. – С. 1.
7. Київський університет. – 1986. – 10 січня.
8. Київський університет. – 1990. – 9 лютого. – С. 1.
9. Київський університет. – 1990. – 13 квітня. – С. 1.
10. Київський університет 1834–1984. – К.: Видавництво при Київському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1984. – 204 с.
11. Киевский университет сегодня / [Белый М.У., Алексюк А.Н., Кизченко А.Ф. и др.]. – К.: Вища школа, 1984. – 104 с.
12. Наказ міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР №258 від 06.05.1969 року «Про організацію факультету кібернетики Київського університету» // Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Ф. Р 1246. – Оп. 5. – Арк. 48.
13. Нариси з історії геологічних досліджень у Київському університеті / [під ред. проф. В.Г. Молявка, доц. О.В. Зінченка]. – К.: Рада, 1999. – 327 с.
14. Постанова Ради Міністрів УРСР №416 від 15.07.1069 року «Про подальший розвиток наукових досліджень у сфері кібернетики та обчислювальної техніки» // Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2. – Оп. 13. – Спр. 7536. – Арк. 50.
15. Про заходи для подальшого удосконалення вищої освіти в країні // Правда. – 1972. – 30 июля.
16. Проблеми розвитку університету (на засіданні ради університету // За радянські кадри. – 1966. – 16 лист. – № 36 (980). – С. 1–2.
17. Спеціальний факультет по перепідготовці кадрів за новими перспективними напрямками науки і техніки [Електронний ресурс] // Радіофізичний факультет КНУ. – Режим доступу: http://www.rpd.univ.kiev.ua/spec_fac/index.php
18. Філософський факультет (документи та матеріали) / [за ред. Конверського А.Є.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 319 с.

© *Лилия Иванецкая*
(Київ)

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА КИЕВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА СО СРЕДИНЫ 1960-Х ДО НАЧАЛА 1990-Х ГГ.

Статья посвящена 180-летию со дня основания Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. В материале исследуются вопросы, связанные с трансформацией организационной структуры университета со середины 1960-х до начала 1990-х гг. Обосновывается потребность более полного исследования представленной тематики на фоне наличия значительного количества изданий по истории Киевского университета. В частности, акцентируется внимание на недостаточном освещении в них исследуемого периода.

Раскрываются причины острой необходимости открытия в этот период новых факультетов и кафедр, создания ранее не существовавших специальностей и специализаций в данном авторитетном высшем учебном заведении. Подробно анализируются причины получения кафедрами новых названий, а также переименований разных структурных единиц университета. Сделан вывод относительно причин, осложняющих проведение структурных изменений в университете.

Ключевые слова: Киевский университет, система образования, обучение, факультет, кафедра, специализация, специальность, доктор наук, переподготовка.

© *Liliya Ivanytska*
(Kyiv)

ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF UNIVERSITY OF KYIV IN A PERIOD OF MIDDLE 1960 S TO BEGINNING 1990 S

The article is dedicated for 180 anniversary of Taras Shevchenko National University of Kyiv. In this article are researching questions, which are connected with transformation of organizational structure Kyiv University in a period of 1960–1990.

Also this article is justifying the needs of more detailed research of this subject matter the presence of significant number of editions of Kyiv University. In particular, the attention is punctuated on poor irradiation in them in a period of 1960–1990.

Further reasons of sharp necessity of opening in this period of new faculties and departments, creations of before not existent specialities and specializations in this authoritative higher educational establishment open up in the article. Plenty of statistical data, archived sources, and materials of the periodic printing is used in the article. In detail reasons of receipt are analysed by the departments of the new names, and also renaming of different morphons of university. In a chronological order changes are systematized in the structure of both natural and humanitarian faculties. Drawn conclusion in relation to reasons, complicating realization of structural changes in an university but subsequent transformations to the university.

Keywords: the Kyiv University, system of education, educating, faculty, department, specialization, speciality, doctor of sciences, teachers, students, retraining.

До редакції надійшла 3.10.2014.

УДК 94(477):378.18 «1991/2014»

© Галина Коцур
(Київ)

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
В УМОВАХ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991–2014 РР.):
ВІДРОДЖЕННЯ АВТОНОМІЇ І НАДАННЯ СТАТУСУ
ДОСЛІДНИЦЬКОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ**

Київському національному університету імені Тараса Шевченка виповнилося 180 років. Він став флагманом вітчизняної освіти і науки, досяг вагомих результатів у світовому рейтингу університетів. У статті розкриваються здобутки вишу на шляху відродження автономії та отримання статусу дослідницького вищого навчального закладу. Аналізуються здобутки університету за 23 роки державного будівництва в Україні. Наголошується на значимості діяльності в цьому контексті авторитетного очільника, Героя України Л. Губерського.

Ключові слова: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Л. Губерський, Спілка ректорів вищих навчальних закладів України, «Науковий парк».

Ухвалення Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. стало початком нової сторінки літопису нашої держави. Український народ законодавчо закріпив свої прагнення до національного відродження та духовної свободи.

Після проголошення незалежності України активізувалися процеси державного будівництва. Ухвалюються закони й створюються державні інституції, які перетворювали її з колишньої союзної республіки в сучасну незалежну демократичну державу. З'явилася потреба створення якісно нової моделі, принципово нових різноманітних форм і методів суспільного розвитку. Важливе місце в цьому процесі належало системі вищої школи.

Нарощування гуманітарного потенціалу суспільства – інтелекту нації як основного його капіталу й вирішального ресурсу модернізації, завжди належали до пріоритетних завдань держави. Проте виконати їх без всебічного розвитку вищої освіти, у тому числі й університетської, неможливо.

Від кожного народу, від кожної держави нова геополітична, економічна та культурна ситуація вимагає мобілізації інтелектуальних ресурсів національної культури, особливо освіти та науки, як гаранту розвою прийдешніх поколінь. Саме в цьому й вбачає своє покликання Київський університет – головний навчально-науковий центр України з підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів вищої кваліфікації.

Зусилля колективу щодо підвищення престижу університетської освіти, створення умов для інтеграції системи вищої фахової підготовки з відповідними світовими системами інтенсифікувалися ухваленням Верховною Радою УРСР 4 червня 1991 р. Закону «Про освіту». Цим документом передбачалося впровадження з 1 вересня 1992 р. підготовки у вищих навчальних закладах спеціалістів за рівнями «бакалавр», «спеціаліст», «магістр». 2 грудня 1991 р. учена рада університету розглянула питання про перехід на багатоступеневу систему підготовки спеціалістів у 1992–1993 навчальному році.

Учена рада ухвалила перелік заходів із забезпечення цього переходу з метою науково-методичної та інформаційної допомоги факультетам. Зокрема, було створено навчально-методичний центр Київського університету, який очолив проректор з навчальної роботи професор Л. Губерський. На центр покладалася координація діяльності науково-методичних комісій факультетів. Для надання науково-методичної та інформаційної допомоги факультетам навчально-методичний центр започаткував видання постійно діючого інформаційно-методичного бюлетеня, у першому випуску якого (січень 1992 р.) містилося Положення про порядок присвоєння кваліфікацій бакалавра й магістра та присудження відповідних наукових ступенів; перелік спеціальностей вищих навчальних закладів України для присудження кваліфікаційних спеціальностей і наукових ступенів бакалавра й магістра; проекти навчальних планів підготовки бакалаврів з окремих спеціальностей.

Україна підписала Болонську декларацію у травні 2005 р. Це автоматично викликало необхідність розробки й впровадження комплексної програми реформування процесу підготовки фахівців найвищого рівня з метою його наближення до єдиних європейських вимог.

Перед нашою державою постало складне завдання: зберегти напрацьовані традиції підготовки висококваліфікованих фахівців та одночасно забезпечити їхню відповідність новітнім позитивним освітнім тенденціям у Європі. Це в жодному разі не означало повної асиміляції української освіти європейським освітнім простором із втратою своєї ідентичності та унікальності. Навпаки, постала вимога посилення сильних сторін класичної університетської освіти в Україні за рахунок інтеграції нових методів навчання, надання студентам більшої самостійності та свободи вибору дисциплін, укрупнення курсів тощо. Отже, йдеться про формування нової парадигми підготовки фахівців, що ґрунтується на використанні найкращих освітніх традицій України й світу.

З початку 1990 р. керівництво вишу розпочинає активну діяльність з отримання автономії університетом. Його наполегливість і невідступність від своїх переконань принесли позитивні результати. 21 квітня 1994 р. вийшов один із важливих документів першого Президента незалежної України Л. Кравчука – Указ за номером 176/94, згідно з яким Київському університетові надано статус національного самоврядного (автономного) державного вищого

навчального закладу. В Указі зазначалося, що університет має давні демократичні традиції освіти й науки, виконує велику організаторську роль у підготовці наукових і науково-педагогічних кадрів, потребує створення умов для ефективного використання інтелектуального потенціалу України. Університет здійснює діяльність відповідно до власного Статуту, що реєструється Міністерством освіти України. Усе майно, будівлі й земельні ділянки університету не підлягали відчуженню органами державної виконавчої влади та Радами народних депутатів. Вони втрачали право передавати закріплене за університетом майно, що перебуває в державній власності, будь-яким органам, підприємствам, установам, організаціям або іншим навчальним закладам. Установлювалося, що університет використовує закріплене за ним майно з освітньою метою для виконання своїх статутних завдань без зміни форми власності цього майна й утримує його за рахунок виділених вишом коштів. Здійснення фінансування Київського університету передбачалося окремим рядком за індивідуальними нормативами.

Автономія університету відкрила нові перспективи для наукової та педагогічної роботи, створила унікальні умови для виховання молоді.

Таким чином, Шевченків університет отримав те, чого не мав протягом останніх 75 років – повне самоврядування.

Виконуючи положення Указу Президента, колектив університету розпочав вироблення основних положень власного Статуту, який увібрав у себе норми та засади, що значно розширили компетенцію вчених рад, посилили права підрозділів, науково-педагогічних працівників.

На підставі указу Президента від 25 листопада 1999 р. № 1496/99 ученою радою університету було розроблено, ухвалено на конференції трудового колективу й подано ректором Президентові України на затвердження Статут університету. За час свого існування він зазнав певних виправлень та доповнень і досі залишається одним із основних документів, за яким живе й працює заклад.

Статут складається з 12 розділів, які містять загальні положення, що визначають структуру, завдання, права та обов'язки університету, органів самоуправління та самоврядування, повноваження вченої ради університету, факультету (інституту), організацію навчально-виховного процесу, склад трудового колективу, основні завдання органів самоврядування студентів та аспірантів, наукову діяльність, міжнародні зв'язки університету. Документ містить чіткі

положення, які стосуються таких важливих і вразливих сфер, як майно університету та фінансування його діяльності тощо. Проект Статуту розробляється вченою радою університету, ухвалюється на конференції трудового колективу та подається ректором Президентові України на затвердження.

У загальних положеннях зазначається, що Київський університет, де освітня, науково-дослідна та культурно-просвітницька робота здійснюється за IV рівнем державної акредитації, є провідним національним вищим навчальним закладом України, унікальним надбанням національної освіти, науки й культури, який за результатами своєї діяльності здобув загальнодержавне та міжнародне визнання.

Університет має статус самоврядного (автономного) державного вищого навчального закладу, який у межах компетенції, наданої законами та іншими нормативно-правовими актами України, самостійно вирішує питання підготовки та перепідготовки висококваліфікованих фахівців, виховання національно свідомої інтелігенції. У навчальній, науковій і виховній діяльності він об'єднує інститути, факультети, відділення, лабораторії, науково-дослідні та інші структурні підрозділи.

Діяльність університету ґрунтується на гуманістичних, демократичних традиціях світової, вітчизняної і власної університетської освіти, науки, культури відповідно до Конституції України, законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», інших законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України тощо.

Виш здійснює підготовку, перепідготовку та атестацію фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів, науково-педагогічних і наукових кадрів із відривом і без відриву від виробництва, приймає на навчання студентів, аспірантів та докторантів на конкурсній основі. Також тут проходять підготовку, перепідготовку та атестацію фахівці зарубіжних країн за міжурядовими угодами, контрактами з організаціями та приватними особами на компенсаційній основі або за рахунок коштів, що надходять на рахунок університету.

Автономія передбачає право університету: самостійно приймати рішення та діяти в межах своєї компетенції у навчальній, науково-дослідній, виховній і виробничо-господарській діяльності; фінансування за рахунок коштів, передбачених окремим рядком у Державному бюджеті України за індивідуальними нормативами, які встановлюються Кабінетом Міністрів України на підставі Указу Президента України «Про Київський національний університет

імені Тараса Шевченка», та інших надходжень; самостійно визначати форми й обсяги оплати праці працівників, використання коштів, отриманих за рахунок надання платних послуг, ураховуючи визначення їхньої частки, яка виділяється на оплату праці та матеріальне заохочення; самостійного використання майна, яке належить йому, у тому числі для здійснення господарської діяльності, надання його в оренду та в користування без можливості викупу; на безстрокове та безоплатне користування виділеними земельними ділянками, надання їх у тимчасове користування, у тому числі на умовах оренди; проведення різних видів робіт на підставі прямих договірних зв'язків, угод і контрактів; за рахунок позабюджетних коштів виступати засновником юридичних осіб із будь-якою формою власності; самостійно визначати свою структуру та штати науково-педагогічного персоналу і всіх інших категорій працівників; надавати додаткові освітньо-наукові послуги; здійснювати спільну діяльність на підставі угод з іншими вищими навчальними закладами, підприємствами, установами та організаціями.

Значна увага приділяється питанням підготовки та перепідготовки фахівців, які поєднують у собі професійні знання, ділові якості і здатність розв'язувати проблеми своєї галузі науки і практики з високою культурою та громадянською свідомістю; організації та проведення на основі тісного зв'язку навчального процесу і наукових досліджень науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, які забезпечують випереджальний розвиток фундаментальних та прикладних досліджень, розв'язання найважливіших проблем соціально-економічного, науково-технічного та суспільно-політичного розвитку країни; визначення перспектив і напрямів розвитку освіти і науки; підготовки, перепідготовки та атестації науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації; поширення і впровадження наукових знань, культурно-освітньої діяльності; організації роботи спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв, коледжів і шкіл-інтернатів; організації і проведення конференцій, симпозіумів, літніх шкіл, зокрема міжнародних; успадкування та розвитку національних традицій українського народу.

У Статуті поряд із завданнями, покладеними на навчальний заклад, визначені його права. Київський університет має право: визначати зміст (навчальні плани, програми тощо) й організаційні форми навчального процесу; затверджувати плани університетських видань навчальної та наукової літератури; затверджувати

голів Державних екзаменаційних комісій; при-
своювати вчені звання професора, доцента, стар-
шого наукового співробітника; забезпечувати ви-
дання наукових і науково-методичних журналів,
інформаційно-аналітичних збірників тощо; роз-
робляти свою організаційну структуру, визнача-
ти форми організації і стимулювання праці, які
здатні забезпечити максимальне використання
інтелектуального потенціалу професорсько-
викладацького, наукового та інженерного скла-
ду, студентів і аспірантів, докторантів; створю-
вати на власній базі дошкільні навчальні закла-
ди, школи, ліцеї, коледжі, інститути підвищення
кваліфікації, інші структурні підрозділи,
бути засновником (співзасновником) юри-
дичних осіб, що здійснюють свою діяльність
відповідно до напрямів навчально-науково-
виробничої діяльності; самостійно затверджу-
вати штатні розписи і посадові оклади; укла-
дати з профспілковим комітетом колективний
договір після схвалення його на конференції
трудоного колективу; встановлювати надбав-
ки до заробітної плати і вирішувати питання
матеріального заохочення працівників усіх
структурних підрозділів; визначати форми і си-
стему заробітної плати працівників; здійснювати
за рахунок коштів університету інвестування в
житлове будівництво та брати участь у пайово-
му будівництві житла; надавати придбане або
збудоване житло співробітникам університету
як із частковою оплатою його вартості, так і без-
оплатно; надавати співробітникам університету
для поліпшення їхніх соціально-побутових
умов короткострокові та довгострокові
безвідсоткові позики; здійснювати спонсорсь-
ку та благодійну діяльність; видавати багатоти-
ражну газету, здійснювати інші види видавничої
діяльності, розвивати власну поліграфічну базу;
виконувати різні види робіт (підготовку та
перепідготовку кадрів, обмін фахівцями, науко-
ву, культурно-освітню, виробничу діяльність,
організацію конференцій, платні послуги на-
селенню); устанавлювати щорічно або по-
семестрово обсяги стипендій для студентів,
аспірантів і докторантів; створювати факульте-
ти (інститути), науково-дослідні установи, ка-
федри і лабораторії, інші структурні підрозділи
і припиняти їхню діяльність; запроваджувати
премії, якими відзначати викладачів, науковців,
студентів, аспірантів та докторантів університету
або зарубіжних навчальних закладів.

Окремий розділ Статуту присвячений ор-
ганам університетського управління та сам-
оврядування. У пункті 14 ідеться про те,
що керівництво діяльністю університету в

межах своєї компетенції та згідно зі Стату-
том здійснює ректор, який діє відповідно до
нормативно-правових актів України і несе
повну відповідальність за результати роботи
університету. Претендент на посаду ректо-
ра обирається шляхом таємного голосування
конференцією трудового колективу за резуль-
татами конкурсу в порядку, визначеному За-
коном України «Про вищу освіту». Ректор
призначається на посаду і звільняється з поса-
ди Міністерством освіти і науки України.

Ректор відповідно до чинного законодавства
діє від імені університету, представляє його без
доручення в усіх органах, організаціях, уста-
новах, розпоряджається майном вишу, укладає
угоди (контракти), дає доручення, відкриває
в установах банків рахунки університету.
У межах своєї компетенції ректор: подає до
Міністерства освіти і науки України на затвер-
дження проекти Статуту університету, змін та
доповнень до нього; видає накази і розпоряд-
ження з усіх напрямів діяльності університету;
затверджує рішення вченої ради університету;
призначає проректорів за погодженням із уче-
ною радою університету, визначає їхні службові
обов'язки, делегує їм частину своїх повнова-
жень; затверджує, за погодженням із ученою
радою, структуру університету; затверджує
штатний розпис університету, затверджує та
виконує кошторис доходів і видатків; затверджує
нормативи чисельності студентів, аспірантів,
докторантів, здобувачів наукового ступеня кан-
дидата та доктора наук, слухачів на одну штат-
ну посаду науково-педагогічного працівника
університету в межах фонду оплати праці;
укладає з трудовим колективом університету
колективний договір, який від імені колективу
підписується профспілковим комітетом як його
повноважним представником; подає спільно з
профспілковою організацією на затвердження
конференції трудового колективу університету
правила внутрішнього розпорядку та колектив-
ний договір і після затвердження підписує їх;
забезпечує охорону праці, додержання вимог
законодавства, Статуту університету, правил
внутрішнього розпорядку; приймає на робо-
ту та звільняє з роботи працівників, визначає
їхні функціональні обов'язки, делегує части-
ну своїх повноважень керівникам структурних
підрозділів; формує контингент осіб, які навча-
ються в університеті; звітує щорічно про резуль-
тати діяльності перед конференцією трудового
колективу університету; здійснює інші повнова-
ження відповідно до законодавства та Статуту
університету. Ректор має право порушити питан-

ня на засіданні вченої ради про невідповідність декана, директора інституту, завідувача кафедри, завідувача відділення тощо займаній посаді до закінчення строку їхніх повноважень.

Вищим колегіальним органом громадського самоврядування університету є конференція трудового колективу, сімдесят п'ять відсотків загальної кількості делегатів якої становлять науково-педагогічні працівники та яка: ухвалює за поданням ученої ради Статут університету, вносить зміни та доповнення до нього; обирає шляхом таємного голосування претендента на посаду ректора, готує і вносить свої пропозиції щодо його кандидатури до Міністерства освіти і науки України; розглядає, ухвалює або відхиляє колективний договір; обирає комісію з трудових спорів; заслуховує щорічні звіти ректора та оцінює його діяльність; розглядає за мотивованим поданням наглядової ради або вченої ради університету питання про дострокове припинення повноважень ректора; обирає до складу вченої ради університету виборних представників факультетів (інститутів), інших структурних підрозділів; затверджує положення про студентське самоврядування; затверджує правила внутрішнього розпорядку університету; розглядає в межах своєї компетенції інші питання діяльності університету.

Скликається конференція трудового колективу не рідше, ніж один раз на рік. Організацію підготовки й проведення конференції здійснюють керівництво університету та профспілковий комітет як представник трудового колективу.

Конференція вважається правочинною, якщо в її роботі взяли участь дві третини від загальної кількості обраних делегатів. Рішення на конференції приймаються простою більшістю голосів.

17 грудня 2003 р. у Київському університеті проходила конференція трудового колективу. В її роботі взяли участь 205 осіб, які представляли всі підрозділи вишу. На порядку денному стояло питання обрання до вченої ради університету представників від факультетів (інститутів, структурних підрозділів), звіт про виконання колективного договору за 2001–2003 рр., також ішлося про проект колективного договору на 2004–2006 роки. Уперше за історію університету була проведена демократична процедура щодо формування вченої ради. Конференція згідно з поданнями від факультетів (підрозділів) обрала 37 членів ученої ради.

Відповідно до Закону про вищу освіту та листа Міністерства освіти і науки України 16 жовтня 2008 р. відбулася конференція трудового

колективу. Це зібрання мало надзвичайно важливе значення. Університет відроджував традиції демократизму. Адже останні вибори ректора відбувалися у 1918 р. і, як зазначив хтось із виступаючих, того дня можна було святкувати 90-річний ювілей останніх виборів керівника вишу.

На порядку денному конференції стояло одне питання: заміщення вакантної посади ректора Київського університету. На цю посаду претендували чотири кандидати. За результатами таємного голосування переконливу перемогу здобув Леонід Васильович Губерський. За нього з 211 зареєстрованих делегатів та 206 тих, хто взяв участь у голосуванні, голоси віддали 178 осіб, що становило 86,4%. Своім рішенням конференція трудового колективу університету підтримала на посаду ректора кандидатуру талановитого педагога й науковця, досвідченого керівника Л. Губерського.

По-новому запрацював університет із приходом авторитетного очільника. З 6 травня 2008 р. до 27 жовтня 2008 р. він виконував обов'язки ректора, а з 28 жовтня 2008 р. – призначений ректором як обраний загальними зборами трудового колективу Київського університету. Біографія Леоніда Васильовича складається з чималого списку заслуг, звань, здобутків, відзнак, нагород: Герой України, доктор філософських наук, професор, академік Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, заслужений працівник освіти України, Надзвичайний і Повноважний Посол. Нагороджений орденами Свободи та Князя Ярослава Мудрого V та IV ступеня, має державні нагороди Болгарії, Грузії, Італії, Португалії, Польщі. У 1995 р. Л. Губерського обрано членом-кореспондентом Академії педагогічних наук України, у 1997 р. – членом-кореспондентом Національної академії наук України, у 2003 р. – академіком Національної академії наук України, у 2010 р. – академіком Національної академії педагогічних наук України, лауреат Державної премії України в галузі освіти у номінації «наукові досягнення в галузі освіти» за цикл наукових праць «Філософія освіти: пошук пріоритетів» – 2013 р. тощо.

Керування університетом він поєднував із громадською, державницькою та суспільною діяльністю. Л. Губерський є членом Громадської гуманітарної ради при Президентові України, Громадської гуманітарної ради в галузі освіти при Київській міській державній адміністрації, Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, Комітету з Державної премії

України в галузі освіти, Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, віце-президентом Товариства «Знання» України, членом Президії НАН України, членом колегії Міністерства освіти і науки України, Президентом Співки ректорів ВНЗ України, членом Президії Української Ради Миру тощо.

Принципи демократизму й плюралізму є стрижневими в роботі нового ректора. Очоливши університет № 1 в Україні, Леонід Васильович продовжує вести нашу alma mater шляхом максимуму відкритості й прозорості дій. Уже стали правилом щорічні звіти керівника про виконану роботу та плани на наступний рік. А звітувати є про що. Наприклад, 24 грудня 2010 р. в актовій залі Червоного корпусу відбулася конференція трудового колективу Київського університету. Головою конференції згідно зі Статутом університету був очільник його первинної профспілкової організації В. Цвих. У порядку денному основним питанням стояв Звіт ректора університету Л. Губерського про роботу за період із листопада 2009 р. до грудня 2010 р. і завдання на наступний рік. Треба зазначити, що повний Звіт попередньо у вигляді брошури був видрукуваний в університетській типографії і містив шість розділів, а саме: 1. Навчально-виховна робота, 2. Науково-дослідницька робота, 3. Кадри, 4. Міжнародні зв'язки університету, 5. Виховна робота та забезпечення умов проживання студентів, 6. Інформаційне, фінансове і матеріально-технічне забезпечення навчально-виховної та наукової діяльності. Із текстом Звіту були заздалегідь ознайомлені в колективах та підрозділах університету, що делегували на конференцію своїх представників. У ході конференції ректор доповнив текстовий Звіт детальними коментарями кожного розділу й накреслив перспективи розвитку університету з огляду на нові реалії суспільного життя і вимоги, що їх ставить на сучасному етапі перед ВНЗ Президент України і Уряд держави.

Успіхи, яких досяг університет за звітний період, суттєві. Ректор зазначив, що з метою якісного забезпечення інформаційного складника організації навчально-виховного процесу і наукових досліджень Інформаційно-обчислювальний центр (ІОЦ) на виконання рішень ректорату у звітному періоді здійснив заходи щодо комплексної програми інформатизації університету.

Введено в експлуатацію оптоволоконні канали зв'язку до Інституту філології, гуртожитків № 3, 4, 6, 8, 10.

Упроваджено в дію проект з побудови бездротової мережі університету. Розгорнуто точки доступу до бездротової мережі в Червоному корпусі, корпусах Інституту міжнародних відносин, Бібліотеки для природничих факультетів, радіофізичного, геологічного, механіко-математичного факультетів, Інституту післядипломної освіти. Установлена система моніторингу використання студентами та співробітниками університету ресурсів дозволить спрогнозувати подальший розвиток технології бездротового доступу. У 2011 р. у корпусах, де активно застосовується такий спосіб доступу до мережі, кількість точок доступу значно зросла. Подальший розвиток бездротової технології дасть змогу використовувати в навчальному процесі особисті мобільні пристрої студентів, що знизить навантаження на університет щодо закупівель комп'ютерної техніки.

Ректорат вирішив підвищити (у 10 разів) швидкість підключення корпоративної мережі нашого університету до точки обміну українським Інтернет-трафіком (UA-IX) – до 10 Гбіт за секунду. Технічні роботи вимагають зміни технології підключення та оптимізації структури нашої мережі.

Введено в експлуатацію службовий поштовий сервер університету <http://univ.net.ua/>. Організовано систему службових поштових адрес керівництва університету, деканів факультетів та директорів інститутів, керівників структурних підрозділів. Система активно використовується для оперативного інформування про події та забезпечує своєчасне отримання документів.

Забезпечено впровадження системи віддаленої реєстрації абітурієнтів <http://univ.kiev.ua>. У 2009 р. система пройшла випробовування. Під час приймальної кампанії 2010 р. вона активно використовувалась більшістю факультетів та інститутів університету.

У 2010 р. уперше запроваджено систему забезпечення вступної кампанії для магістрів та спеціалістів. Обидві програми активно використовуються.

Отримано в дарунок від датської компанії Nordic Computer A/S мейнфрейм z800–1 вартістю близько 3 млн дол. США. На його базі створено центр обробки даних, який включає керівний комп'ютер, дисковий масив та автоматизовану бібліотеку. Співробітниками ІОЦ разом із колегами з країн Європи та Росії проводяться роботи з інсталяції необхідного програмного забезпечення. У наступні роки

планується вдосконалити безперебійну роботу цієї системи. Таким чином, наш університет став першим вищим навчальним закладом України, що отримав можливість готувати фахівців у цій галузі обчислювальної техніки.

Університет, маючи потужні матеріальні, інтелектуальні й технічні ресурси, може справедливо ставити питання про їхню комерціалізацію. Окремі з них зосереджені на фізичному, радіофізичному і механіко-математичному факультетах, факультеті кібернетики, в Інституті високих технологій і Інформаційно-обчислювальному центрі. Ці підрозділи, насамперед ІОЦ, можуть надавати платні послуги для користувачів у найширшому сенсі цього слова. Це покращить зростання надходження коштів для розвитку матеріально-технічної бази, і таким чином, – для покращення якості інформаційного забезпечення навчально-виховного процесу і науково-дослідницької роботи.

Л. Губерський звертає увагу на питання фінансової діяльності університету та виконання кошторису. З кожним роком університет нарощує власні фінансові потужності. Наприклад, на 2013 р. бюджет Київського університету становив 1084,1 млн грн. По відношенню до 2012 р. кошторисні призначення по загальному та спеціальному фондах зросли на 19%. Із Державного бюджету України (загальний фонд) надійшли кошти в сумі майже 684,33 млн грн, з них на: освітню діяльність – 573 698,2 тис. грн. Кошти загального фонду спрямовано відповідно до затвердженого кошторису на: виплату заробітної плати з нарахуваннями – 500,1 млн грн; оплату комунальних послуг – 5,0 млн грн; виплату стипендій – 138,5 млн грн; забезпечення дітей-сиріт – 3,4 млн грн; придбання товарів, робіт, послуг для виконання наукових досліджень – 0,6 млн грн; стажування та навчання студентів, аспірантів, співробітників за кордоном – 3,1 млн грн тощо.

Від надання платних послуг та з інших джерел (спеціальний фонд) надійшли кошти в сумі 306,7 млн грн, у тому числі: від навчання за контрактом студентів та слухачів Інституту післядипломної освіти – 219,6 млн грн; від навчання за контрактом аспірантів, докторантів, здобувачів – 2,2 млн грн; за проживання в гуртожитках студентів, аспірантів, докторантів, інших категорій – 30,4 млн грн; за оренду приміщень – 1,1 млн грн; від інших послуг (ВПЦ, послуги Інтернет, телефонні послуги, за брукс та інше) – 9,8 млн грн; від виконання науково-дослідних робіт – 9,4 млн грн; благодійні внески, гранти, дарун-

ки – 2,9 млн грн; від надання послуг іншими структурними підрозділами – 20,3 млн грн, Міжнародним центром ядерної безпеки – 3,0 млн грн.

Кошти спеціального фонду спрямовано на: виплату заробітної плати з нарахуваннями в сумі – 206,5 млн грн; оплату комунальних послуг – 40,4 млн грн; виплату стипендії – 0,1 млн грн; відрядження та практику студентів – 1,8 млн грн; відрахування профспілковій організації згідно з Колективним договором – 1,9 млн грн; придбання обладнання – 12,37 млн грн; поточний ремонт – 11,1 млн грн; капітальний ремонт – 3,0 млн грн; канцтовари, сантехнічні, госптовари, медикаменти, спецхарчування, транспортні послуги, оренда, податки, касове обслуговування – 25,7 млн грн. Основним джерелом надходжень до спеціального фонду в університеті є платні послуги з підготовки студентів, які становлять 71,6% від загальної суми надходжень.

Загальноуніверситетські витрати (85,0% надходжень від платного навчання) спрямовані на: обов'язкові виплати (заробітна плата з нарахуваннями, комунальні послуги, стипендія, відрахування профкому, податки); Ботанічний сад (поточний ремонт лабораторного корпусу фізіології та складу отрутохімікатів, придбання скла, ґрунту, інше); забезпечення видавничо-поліграфічної діяльності; студентську поліклініку; наукову бібліотеку (підручники, періодика); студмістечко (поточний ремонт та утримання); головний навчальний корпус; охорону, вивезення сміття, ремонт трубопроводів, бойлерів тощо.

Постійно зростає розмір матеріального забезпечення парцівників університету та стипендій аспірантів і докторантів. Наприклад, протягом 2010 р. відбулися п'ять підвищень заробітної плати: із січня, квітня, липня, жовтня та грудня послідовно загалом на 10%, а впродовж 2012/13 навчального року відбулося підвищення зазначених виплат майже на 7%, порівняно з середнім окладом попереднього року.

Крім того, працівникам університету протягом 2010 р. було поступово встановлено коефіцієнт «2» до посадового окладу. Для застосування відповідного коефіцієнта додатково спрямовано кошти у сумі 740,0 тис. грн на місяць, або 8,9 млн грн на рік.

З метою оздоровлення, стимулювання та заохочення студентів та співробітників у 2010 р. університетом спрямовано на забезпечення соціальних заходів кошти в загальній сумі 32,3 млн грн, із них: виплачено премій

та матеріальної допомоги студентам та співробітникам понад 32 млн грн.

Окремим пунктом Колективного договору передбачено відрахування коштів на рахунок первинної профспілкової організації співробітників університету на культурно-масову, фізкультурну, оздоровчу роботу та надання співробітникам матеріальної і фінансової допомоги в розмірі не менш ніж 0,5% фонду оплати праці університету та 2% від надходжень за надання платних послуг. Пунктом 11.11 додатку 4 Колективного договору передбачено фінансування культурно-масової роботи (концерти, виставки, вечори відпочинку, витрати на команди КВК), спортивно-фізкультурні заходи (спартакіади, чемпіонати, інші спортивні змагання, спорядження спортивних команд), оздоровлення і відпочинок шляхом виділення 1% позабюджетних коштів університету.

Протягом 2013 р. для забезпечення значених заходів університетом перераховано Первинній профспілковій організації Київського університету кошти в загальній сумі 1,9 млн грн.

Одним із пріоритетів діяльності ректорату, підрозділів і структур університету є збереження, повернення, і підтримання в належному стані університетського майна та інфраструктури. Ректорат, на чолі з Л. Губерським, докладає максимум зусиль для покращення умов праці, навчання та відпочинку студентів і співробітників. Нині у складі університету з метою реалізації соціальної складової (забезпечення харчування, відпочинку, оздоровлення та лікування осіб, які навчаються та працюють в університеті) функціонують два центри харчування, до яких входять 10 їдалень та 18 буфетів із загальною кількістю 2 520 посадочних місць; студентська поліклініка, яка щороку обслуговує понад 15 000 осіб; санаторій-профілакторій, у якому за рахунок коштів Фонду соціального страхування та університету за одну зміну оздоровлюється 150 студентів; спортивний комплекс, центр рекреації та туризму у с. Берегове, спортивно-оздоровчий табір «Мрія».

Для утримання в належному стані всіх об'єктів, ректоратом постійно виділяються кошти на поетапні ремонти навчальних корпусів та гуртожитків. Наприклад, на капітальний ремонт лише гуртожитку № 1 у 2013–2014 рр. виділено 2 055 198,18 грн. Долучаються до робіт з покращення умов проживання і студентські будівельні загони. Великою популярністю користується університетський трудовий загін, який працює під гаслом «Свій дім – своїми руками». Зарахування до нього проходить за ретельним

відбором. Так студенти намагаються допомогти рідній alma mater відремонтувати гуртожитки та покращити побут студентів.

Власну лепту вніс університет у проведення чемпіонату Європи з футболу Євро–2012. Уже з перших днів своєї роботи студенти учасники трудових бригад допомагали гуртожиткам університету готуватись до зустрічі гостей Євро–2012, здійснивши поточний ремонт в деяких кімнатах 5-го та 7-го гуртожитків. Взагалі під час літніх канікул 10 студентських бригад взяли участь у ремонтних роботах в 10 гуртожитках, а саме № 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 16, 17, а також почали ремонт студентського клубу «Планета». Загалом відремонтовано: 209 житлових кімнат під поселення 1 курсу, 67 кухонь, 5 сходових клітин, 99 коридорів та міжсекційних переходів, 10 туалетів, 10 умивальних кімнат, 7 службових приміщень, 5 читальних зал. Варто відзначити в цьому процесі й добру роботу відділу закупівель та складів університету, завдяки яким була вчасно організована закупівля матеріалів та їх видача студентським бригадам.

Важливо не лише володіти фінансами, а й уміти їх правильно розподіляти. Керівництво ретельно планує надходження і витрати вишу. Спланований бюджет університету на 2011 р. передбачав обсяг коштів у загальній сумі 789,05 млн грн. Із них для забезпечення навчального процесу виділено 723,2 млн грн, у тому числі: загальний фонд – 457,5 млн грн; спеціальний фонд – 265,7 млн грн, який покриває обов'язкові витрати на заробітну плату, стипендії, комунальні послуги та обов'язкові платежі на загальну суму 644,3 млн грн.

Залишок коштів у сумі 78,3 млн грн скеровано на утримання і розвиток університету. Діяльність ректорату, підрозділів і структур університету завжди орієнтована на збереження, повернення і підтримання в належному стані університетського майна та інфраструктури. На першочергові заходи університет потребує чималих коштів. У минулому році проведені ремонтні роботи на суму 17 727 490,68 грн. Одним із найважливіших завдань є завершення будівництва стадіону на 2020 місць. Вартість робіт у 2013 р. склала 16 575 009,36 грн.

У 2012 р. спланований бюджет університету сягнув 911,794 млн грн (з яких загальний фонд державного бюджету становив 563,372 млн, а спеціальний фонд – 388,395 млн грн.). Однак у 2013 р. й він зріс на 19%, склавши 1084,1 млн грн. Надходження з Державного бюджету України (загальний фонд) становили

684,2 млн грн, які, відповідно, спрямовано на: виплату заробітної плати з нарахуваннями – 500,1 млн грн; оплату комунальних послуг – 5,0 млн грн; виплату стипендій – 138,5 млн грн; забезпечення дітей-сиріт – 3,4 млн грн; придбання товарів і послуг для виконання науково-дослідних робіт – 0,6 млн грн; стажування та навчання студентів, аспірантів і співробітників за кордоном – 3,1 млн грн; реконструкцію берегоукріплювальних споруд у с. Берегове – 30,0 млн грн; придбання продуктів харчування – 3,2 млн грн; капітальний ремонт фізико-математичного ліцею – 0,4 млн грн.

Надходження у спеціальний фонд 2013 р. сягнули 306,7 млн грн. Левову частку з них (71,6%) становила оплата навчання за контрактом студентів і слухачів Інституту післядипломної освіти. Кошти спеціального фонду в 2013 р. спрямовувалися на: виплату заробітної плати з нарахуваннями – 206,5 млн грн; оплату комунальних послуг – 40,4 млн грн; виплату стипендій – 0,1 млн грн; відрядження та практику студентів – 1,8 млн грн; відрахування Профорганізації (згідно з Колективним договором) – 1,9 млн грн; придбання обладнання – 12,37 млн грн; поточний ремонт – 11,1 млн грн; капітальний ремонт і реконструкцію – 3,0 млн грн; придбання продуктів харчування – 10,0 млн грн; будівництво – 3,9 млн грн; придбання канцтоварів, сантехніки, господарських товарів тощо – 25,7 млн грн.

Л. Губерський, на протипагу попередньому керівництву, запровадив прозоре й публічне формування кошторису доходів і видатків на основі запитів факультетів, інститутів, інших структурних підрозділів. Велику роботу проводять Постійна фінансово-бюджетна комісія вченої ради університету під керівництвом професора В. Базилевича й Постійна комісія з питань економічного і соціального розвитку вченої ради університету, яку очолює доцент В. Пересекін. Така практика відповідального ставлення до коштів поширюється і на факультети й інститути, щоб кожен колектив знав про ті фінансові ресурси, якими він може розпоряджатися.

Продовжувала свою роботу створена в 2008 р. комісія ректорату з вивчення питань комерційної забудови університетських земель і відчуження університетського майна.

Важливу роль у поверненні університетського майна відіграє Постійна правнича комісія вченої ради університету, яку очолює професор Н. Кузнецова. Правові висновки цієї комісії надають вагому допомогу представникам

університету у відстоюванні інтересів університетської громади.

Отже, здійснено багато, треба продовжувати цю справу, водночас ще раз зробивши серйозний висновок: ніхто не має одноосібного права самовільно розпоряджатися і відчужувати університетське майно. Це є спільним надбанням університетської громади і має перебувати під постійним контролем усього колективу університету.

Незважаючи на складну ситуацію, зумовлену насамперед фінансово-економічною кризою, значним зношенням фондів, яке спричинило кілька серйозних аварій, адміністративно-господарські підрозділи університету виконали великий обсяг важливих робіт. Основні зусилля були спрямовані на проведення поточних ремонтів у корпусах: Інституту філології, Головному навчальному корпусі, Ботанічного саду ім. академіка О. Фоміна, Інституту міжнародних відносин, Наукової бібліотеки, ректорату, санаторію-профілакторію, хімічного, фізичного, механіко-математичного, біологічного факультетів та факультету кібернетики, а також у гуртожитках студмістечка. Для виконання вищезазначених робіт та послуг укладено 69 договорів на загальну суму 18 217 531,67 грн.

Чимало зусиль і коштів витрачає університет для підтримання у належному технічному стані головного навчального корпусу – своєрідної візитівки не лише університету, а й м. Києва. А ремонту й заміни потребували і дах, і система гарячого водопостачання, і системи опалення, ремонт аудиторій тощо. У 2010 р. було освоєно коштів на суму 4 195 308,00 грн. Не залишені осторонь інші корпуси факультетів, як, наприклад, бібліотека з книгосховищем економічного факультету, склад погребу хімічного факультету та інші. На ці потреби використано суму 820 473,40 грн. Проводився поточний ремонт аудиторного фонду та благоустрій території Інституту післядипломної освіти, ремонт кімнат у підвальному приміщенні корпусу Інституту філології. Ці витрати становили 849 147,60 грн.

Важливими для ректорату є гідні умови життя і побуту студентів.

Тому питанням ремонту гуртожитків приділяється велика увага. У 1992 р. закінчилося будівництво гуртожитку для аспірантів та докторантів. Отримав університет і власний готель. У цьому ж році університетська малеча одержала новий чудовий дитсадок «Промінець».

Практично завершилося будівництво бази відпочинку в Криму. Це були важливі надбання університету.

Постійно будівництво в університеті об'єктів соціально-побутового призначення – одне з пріоритетних. Л. Губерський неодноразово наголошував про нагальну необхідність придбання житлового будинку, адже 328 викладачів потребують покращення житлових умов. За 2012 р. співробітники університету отримали 52 квартири. Ще 170 молодих викладачів, яких університет залишив собі як найбільш здібних, живуть у студентських гуртожитках, хоча багато хто з них уже обзавівся сім'єю. Понад 2000 студентів потребують місць проживання в гуртожитках.

У 2010 р. уперше за останні роки на ремонт гуртожитків було виділено й освоєно значні кошти – 7 146 696,27 грн. Удалося відремонтувати у студентських гуртожитках дахи, фасади та ганки, кімнати, поновити сантехнічне й електротехнічне обладнання гуртожитків, замінити вікна та двері на пластикові, студентські їдальні тощо.

Приділяє увагу ректорат і ремонту трубопроводів та теплових мереж. На ці роботи було виділено й освоєно 1 364 692,35 грн, на ремонт закладів харчування витрачена сума 1 112 988,89 грн.

Господарське око ректора підмічає всі об'єкти, які потребують ремонту заміни тощо. На ці цілі було направлено 4 563 285,5 грн.

Загалом витрати університету на поточний та капітальний ремонт за 2010–2012 рр. склали 80 427,30 тис. грн.

Загальна сума укладених договорів щодо проведення ремонту та обслуговування університету становить 22 719 146,63 грн.

Важливим положенням Статуту Київського університету є те, що освітньо-наукова та виховна робота ведеться державною мовою. Адже, як зауважив І. Огієнко: «Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб».

Ще до ухвалення Закону про мови в Українській РСР (28 жовтня 1989 р.) у Київському університеті виникло одне з перших Товариств української мови в Україні при вищому навчальному закладі. Установчі збори Товариства української мови ім. Т. Шевченка на факультеті романо-германської філології відбулися 9 лютого 1989 р. в актовій залі гуманітарного корпусу (нині це приміщення Інституту філології). Це був перший осередок Товариства в університеті.

1991 р. у всеукраїнському Товаристві налічувалося 140 тис. членів. Університетське ТУМ мало тоді за реєстром 500 членів і принаймні ще стільки ж активних кандидатів.

1989 р. на факультеті романо-германської філології українською мовою заняття вели тільки члени Товариства. З ініціативи ТУМ університету вчена рада своєю ухвалою від 24 червня прийняла програму переходу факультету на викладання українською мовою.

29 травня 1991 р. рада ТУМ вишу звернулася до вченої ради університету з пропозиціями щодо вжиття заходів для виконання Закону про мови. У зверненні констатовалося, що, керуючись ухвалою Другої конференції Товариства, яка відбулася 24 квітня 1991 р., Законом про мови в УРСР та Державною програмою розвитку української мови та інших національних мов в УРСР, рада Товариства звернулася до ради університету з проханням на одному з найближчих своїх засідань розглянути пропозиції щодо впровадження державної мови в Київському університеті.

7 жовтня 1991 р. до порядку денного засідання вченої ради університету було внесено питання про зміст і напрями роботи у сфері україномовності освіти в Київському університеті.

Товариство української мови Київського університету – учасник ювілейної конференції 1998 р., присвяченої 10-річчю Товариства та Круглого столу 2009 р. – до 20-річчя Товариства.

У Київському університеті в усі часи значна увага приділялася такому важливому питанню для суверенної держави, як виконання Закону про мови та державної програми розвитку української та інших національних мов. Згідно з прийнятою Радою міністрів УРСР Державною програмою кінцевий термін переходу викладання у вишах України українською мовою – 1994 рік. 4 листопада 1991 р. учена рада прийняла ухвалу про виконання Закону про мови в УРСР у Київському університеті, у якій зазначалося, що за останній період спостерігаються певні зрушення щодо практичного впровадження у життя «Закону про мови в Українській РСР», реалізації, прийнятої Радою Міністрів республіки Державної програми з розвитку української мови та інших національних мов і рішення колегії Мінвузу України «Про стан впровадження «Закону про мови в Українській РСР» від 20 грудня 1990 р. З метою методичного та організаційного забезпечення

цієї роботи було створено кафедри української філології, історії філософії України, української історії та етнополітики, української, російської мов та методики їх викладання.

90-ті рр. ХХ ст. були часом активних перетворень різних сфер суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя України. На ці роки припадає чи не найважчий період перебудови всієї вищої школи, у тому числі й реорганізації навчально-виховного процесу в університеті. По суті, це були складні часи, роки боротьби за виживання вишу. Університет вистояв, зберіг свій професорсько-викладацький потенціал, а кількість наукових підрозділів і шкіл навіть зросла.

9 квітня 1993 р. стало днем народження нової громадської організації, яка іменується Спілкою ректорів вищих навчальних закладів України. Створена вона за ініціативою групи ректорів низки регіонів України (до цього часу діяли регіональні ради ректорів).

Організаційна зустріч проходила в Київському університеті, де брали участь 102 ректори. Спілка створювалася з метою надання вишам максимальної автономії, убезпечення вишів від зазіхань будь-кого на їхні землі й майно, звільнення навчальних закладів від податків, адже кошти, які заробляють виші, використовуються для покращення матеріальної бази, навчального процесу, організації міжнародних наукових конференцій чи відряджень науковців за кордон.

На цій зустрічі було ухвалено Статут Спілки, обрано її правління, президента, двох віцепрезидентів, ревізійну комісію. Президентом Спілки ректорів вишів України став ректор Київського університету В. Скопенко.

Як зазначено у Статуті, ця інституція створена і діє з метою взаємодії і покращення вищої освіти шляхом впливу на владні структури та урядові органи, а також у цілях сприяння розвитку й координації зв'язків ректорів вищих навчальних закладів України в економічній, юридичній, гуманітарній, науковій та інших сферах діяльності.

Основними завданнями діяльності Спілка вважає ствердження та захист пріоритетів освіти, науки й культури як вирішальних для прогресу держави та всього суспільства; визначає загальні підходи в питаннях політики вищої освіти, спрямованих на подальше вдосконалення навчально-педагогічного процесу, розвиток науки й поліпшення матеріально-технічної бази вищої школи; реалізацію і захист соціально-економічних,

професійних прав і свобод членів Спілки; підготовку рекомендацій з питань вищої освіти та їхнє активне відстоювання перед структурами влади; забезпечення інформацією членів Спілки про досягнення в галузі вищої освіти; надання консультативних і інформаційних послуг українським та іноземним підприємствам і організаціям з питань діяльності української вищої школи.

На перше засідання були запрошені й виступили Президент Л. Кравчук, віцепрем'єр-міністр М. Жулинський, міністр освіти П. Таланчук та інші.

Нині до Спілки входять 158 вищих навчальних закладів України.

3 травня 2009 р. президентом Спілки обрано ректора Київського університету академіка Л. Губерського. Від імені Спілки Л. Губерський неодноразово запрошувався на засідання Кабінету Міністрів, брав участь у роботі «круглих столів» профільного Міністерства, виходив з напрацюваннями й пропозиціями, які розроблялися Спілкою ректорів вищих навчальних закладів України.

Спілка намагається тримати руку на пульсі наукового життя світу і бути активним його координатором в Україні. Вона є активним організатором та учасником різноманітних засідань, конференцій, семінарів, зустрічей тощо.

На засіданнях Спілки ректорів вищих навчальних закладів України розглядалися Проект нової редакції Закону України «Про вищу освіту» (28 грудня 2010 р.), Проект концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року та про правову автономію вищих навчальних закладів України: історія становлення та перспективи розвитку (20 грудня 2011 р.); проводяться міжнародно-практичні конференції: «Університетські музеї: європейський досвід та українська практика» (6–7 жовтня 2011 р.), «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу» (25–26 жовтня 2012 р.). 2 жовтня 2013 р. під егідою Спілки ректорів вищих навчальних закладів України в Київському університеті відбувся семінар «Світовий університетський рейтинг QS 2013 року». Серед запрошених представники Міністерства освіти і науки України, голови регіональних рад ректорів, ректори, проректори, представники 38 провідних університетів України та гості з Лондона – регіональний директор компанії QS у Східній Європі та Центральній Азії З. Зайцева та її колега Т. Максимова.

Рейтинг заснований на чотирьох основних принципах: дослідження, навчання,

працевлаштування, а також інтернаціоналізації. Його укладачі використовують кілька основних критеріїв: репутація в академічному середовищі, цитованість наукових публікацій представників університету, співвідношення кількості викладачів до випускників, а також чисельність іноземних викладачів і студентів.

Щорічно QS обирає 800 найкращих університетів з близько 17 тис. університетів у всьому світі. Варто нагадати, що Київський університет у 2013 р. піднявся з групи «501–550» до групи «441–450», потрапивши таким чином до топ-500 ВНЗ світу. У новому «Рейтингу університетів країн СНД, Грузії, Латвії, Литви та Естонії», укладеному Міжнародною інформаційною групою «Интерфакс», університет посів четверте місце.

6 листопада 2013 р. відбувся Всеукраїнський семінар ATHENA «Сприяння життєздатним та автономним вищим навчальним закладам». Семінар проводився в межах європейського проекту ATHENA, що реалізується за підтримки програми ЄС Темпус з метою сприяння університетській автономії в Україні, Вірменії та Молдові.

Для сприяння належному функціонуванню університету в 2003 р. було створено Наглядову раду, склад якої затверджується Кабінетом Міністрів України. Положення про Наглядову раду затверджує Голова Наглядової ради за погодженням із Міністерством освіти і науки України.

З нагоди святкування знаменних подій – 170-ї та 180-ї річниць із дня заснування університету і якнайліпшої їх організації на Наглядову раду покладалося завдання скласти план заходів по відзначенню цих дат.

1 березня 2004 р. у залі засідань ученої ради університету відбулося перше засідання Наглядової ради, на якій обговорювали проблеми з вирішення питань щодо підготовки конкретних заходів до святкування ювілею університету. На початку засідання виступив ректор університету, котрий у своїй промові коротко описав перспективи розвитку університету, окреслив проблеми, які слід розв'язати для гідного відзначення ювілею, а саме: недостатність фінансування державою, вдосконалення матеріально-технічної бази, проблеми з фінансуванням будівництва корпусу біологічного факультету, паркану Ботанічного саду імені академіка О. Фоміна та ремонту тротуарної плитки перед головним навчальним корпусом.

Продовжив виступи Голова Верховної Ради України В. Литвин, який розповів про

загальну ситуацію в країні, про кроки, які треба зробити для покращення добробуту країни, про роль вищої освіти в розбудові суспільства, значущість у цьому процесі нашого університету.

Наглядова рада ухвалила звернення до Кабінету Міністрів щодо врахування видатків на святкування ювілею університету, закладених у кошторис, та визначила граничні обсяги фінансування з урахуванням видатків на завершення будівництва навчального корпусу загальноуніверситетських кафедр (пр. Глушкова, 2) за рахунок державних централізованих капітальних вкладень на 2004 рік. Голова Верховної Ради України пообіцяв, що найближчим часом будуть вноситися зміни до Державного бюджету з урахуванням необхідного для нашої alma mater. Інші ж члени Наглядової ради зазначили, що всі необхідні заходи для гідного відзначення ювілею Київського університету буде здійснено.

Указом Президента України від 5 травня 2008 р. № 413/2008 затверджено новий склад Наглядової ради, куди ввійшли представники держави, провідні науковці, політичні та громадські діячі, представники бізнесу.

Керівництво університету значну увагу приділяє розвитку науки та новітніх наукових технологій. Свідченням цього стало створення корпорації «Науковий парк «Київський університет імені Тараса Шевченка». 23 листопада 2010 р. представники інститутів Національної академії наук України, Київського університету, Національного університету харчових технологій підписали установчі документи та обговорили мету й засадничі принципи діяльності сформованого наукового парку.

До корпорації ввійшли такі структурні підрозділи НАН України: Інститут біоорганічної хімії та нафтохімії, Інститут біохімії ім. О. Палладіна, Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. Семенкова, Інститут електрозварювання ім. Є. Патона, Інститут історії України, Інститут металофізики ім. Г. Курдюмова, Інститут мікробіології та вірусології ім. Д. Заболотного, Інститут органічної хімії, Інститут прикладної фізики, Інститут проблем матеріалознавства ім. І. Францевича, Інститут проблем реєстрації інформації та Інститут теоретичної фізики ім. М. Боголюбова. Київський університет представляли на засіданні ректор, академік Л. Губерський та директори інститутів, декани факультетів. Від Національного університету харчових технологій участь узяв виконуючий обов'язки ректора професор С. Іванов. Л. Гу-

берський наголосив на виправданості й доцільності згуртування наукової роботи університету та Національної академії наук України. «Потужний потенціал НАН України ми повинні використовувати сповна, готові поєднати його з науковими зусиллями наших учених, щоб Україна зробила економічний стрибок, якого сьогодні так потребує», – зазначив академік Л. Губерський. «Підписаний документ про нашу співпрацю – запорука подальшого успіху», – переконаний ректор Київського університету.

Головна мета корпорації відповідно до Закону України «Про наукові парки» – комерціалізувати результати наукових досліджень; виконувати національні проекти економічного розвитку України; ініціювати організацію виробництва наукомісткої конкурентоспроможної високотехнологічної продукції для українського та міжнародного ринків на основі поєднання можливостей освіти, науки, виробництва та бізнесу; раціонально та більш ефективно використовувати науковий потенціал НАН України та університету в умовах ринкових відносин.

Роботу над створенням наукового парку науковці Київського університету розпочали з вересня 2009 р. Уже 25 листопада Президія НАН України на своєму засіданні ухвалила постанову «Про створення наукового парку» на базі Київського університету за участю установ та організацій НАН України з метою мобілізації висококваліфікованого потенціалу освіти і науки для створення нових видів інноваційної продукції та спрощення впровадження її у виробництво відповідно до Закону України «Про наукові парки». Підписання установчих документів стало основою подальшої ефективної та плідної роботи. До наукового парку «Київський університет імені Тараса Шевченка» можуть приєднуватися й інші інституції та організації. Це допоможе корпорації виходити на міжнародний рівень.

Учасники засідання висловили переконання, що створення спільно з НАН України «Наукового парку» сприятиме найбільш ефективній діяльності університету як міжнародного науково-навчального центру, створенню нових робочих місць, працевлаштуванню випускників вищих навчальних закладів, розвитку інноваційних інфраструктур.

Під час установчого засідання Л. Губерський був обраний Президентом заснованої корпорації.

Діяльність Наукового парку «Київський університет імені Тараса Шевченка» зі

створення інноваційних видів продукції та впровадження їх у виробництво ґрунтується на засадах перспективності та практичного спрямування науки. Така корпорація надає можливість додаткового інвестування в царині фундаментальних і прикладних розробок та стимулює молодих науковців до активної дослідницької роботи. У перспективі – вихід на міжнародний рівень, розширення кількості організацій – учасників корпорації. Як показав час, результати від створення цієї інституції не забарилися. У 2013 р. науковим парком виконано 14 замовлень загальним обсягом 1 млн 200 тис. грн. На підписанні перебувають 5 договорів з «Самсунг Електронікс Україна Компані» на загальну суму 860000 грн.

Особлива увага до співробітництва з Національною академією наук України – характерна риса навчально-виховного процесу в Київському університеті. Ректор висловив подяку членам НАН України, які ведуть постійну плідну співпрацю з університетом: читають лекції студентам, приймають на роботу випускників, керують науковою діяльністю аспірантів, докторантів.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка за підбором науково-педагогічних працівників завжди є лідером вітчизняної освіти. Станом на 01.11.2013 р. навчальний процес забезпечують 2787 викладачів, з них 80% мають науковий ступінь доктора чи кандидата наук, які займаються активною науково-дослідною діяльністю. Вагомі здобутки маємо переважно в царині наук природничого та економічного циклів. Розробки в гуманітарному напрямі поки що не так активно представлені. За словами Л. Губерського, у сфері фундаментально-прикладних досліджень немає так званого вікового цензу. Когорту науковців активно поповнює молодь. Головною в науковій діяльності є віддача, актуальність, ефективність та перспективність науково-дослідних розробок.

2014 – рік 200-річчя від Дня народження генія українського народу Тараса Шевченка, ім'я якого стало символом нашого університету та 180-річчя легендарної alma mater.

Київський університет, який пройшов буремний шлях розвитку, був не лише свідком, а й активним учасником усіх непересічних подій вітчизняної історії, як одна велика дружна сім'я, яка склалася на основі кращих здобутків української нації, належної морально-психологічної атмосфери, впевнено крокує до відзначення ще одного поважного ювілею, до підкорення нових наукових висот, вірить у власні сили, у розум рідного народу.

За 180 років свого існування він не лише довів свою високу ефективність у справі підготовки висококваліфікованих кадрів, але й став невіддільною складовою частиною вітчизняної історії. Нині Київський університет

по праву посідає найважливіше місце в дослідницькій і освітній системі української держави, переконливо стверджуючи свою роль провідного національного вищого закладу України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Звіт ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Губерського Леоніда Васильовича. Доповідь на конференції трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка 25 грудня 2013 р. – К., 2013. – 234 с.
2. Леонід Губерський: В майбутнє дивимося з оптимізмом // Київський університет. – 2014. – № 12–13. Вересень. – С. 1–2.
3. Професори Київського університету: біограф. довід. / Упоряд. С.Ю. Алтухова, К.В. Бойко, І.В. Ващенко та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 591 с.
4. Статут Київського національного університету імені Тараса Шевченка (нова редакція). Прийнятий конференцією трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка 7 квітня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univ.kiev.ua/gu/geninf/statut>
5. Програма розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка на 2012–2020 роки. – К., 2012. – 22 с.

© Галина Коцур
(Київ)

КИЕВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО В УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ УКРАИНЫ (1991–2014 ГГ.): ВОЗРОЖДЕНИЕ АВТОНОМИИ И ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ СТАТУСА ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Київському національному університету імені Тараса Шевченка исполнилось 180 лет. Он стал флагманом отечественного образования и науки, достиг весомых результатов в мировом рейтинге университетов. В статье раскрываются достижения вуза на пути возрождения автономии и получения статуса исследовательского высшего учебного заведения. Анализируются достижения университета за 23 лет государственного строительства в Украине. Отмечается значимость деятельности в этом контексте авторитетного руководителя, Героя Украины Л. Губерского.

Ключевые слова: Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Л. Губерский, Союз ректоров высших учебных заведений Украины, «Научный парк».

© Halyna Kotsur
(Kyiv)

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV IN CONDITIONS OF STATE INDEPENDENCE OF UKRAINE (1991–2014): AUTONOMY'S REBIRTH AND PROVISION THE STATUS OF RESEARCH HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

Taras Shevchenko National University of Kyiv celebrated 180 years. He became a leader of national education and science, achieved significant results in the global rating of universities. The article deals with achievements of university on the path of recovery the autonomy and obtaining the status of research higher educational establishment. There are analyzed the achievements of the university for 23 years of nation-building in Ukraine. It is emphasized on the importance of activity of an authoritative leader, Hero of Ukraine L. Hubersky.

From every nation, from every state requires a new geopolitical, economic and cultural situation the mobilization of intellectual resources of the national culture, especially education and science, as the guarantor of flowering of future generations. Kyiv University, as the chief Educational and Scientific Centre of Ukraine of training the scientific and pedagogical personnel of higher qualification, finds its vocation in those things.

Kyiv University, which passed turbulent path of its development was not only a witness but also an active participant in all the outstanding events of national history as one big happy family that has developed on the basis of the best achievements of the Ukrainian nation, proper moral and psychological atmosphere, moves confidently to celebration of another respectful anniversary, to conquering the new scientific heights, believes in itself, in the mind of native people.

For 180 years of its existence it has not only proved its high efficiency in the preparation of highly qualified personnel, but also became an integral part of national history. Today takes Kyiv University rightly the most important place in the research and educational system of the Ukrainian state, convincingly is claiming its role as leading national higher institutions of Ukraine.

Keywords: Taras Shevchenko National University of Kyiv, L. Hubersky, Union of rectors of higher educational establishments of Ukraine, «Naukovy Park».

До редакції надійшла 15.09.2014.

УДК 378.4(477–25)КНУ

© *Vima Kouur*
(Київ)

ALMA MATER: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Розкриваються перспективні напрямки розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка на період до 2020 р. Аналізуються загальні положення Програми розвитку університету, її мета й завдання, аналізуються сучасні проблеми в університетській освіті та науці, шляхи та способи їх розв'язання. Акцентується увага на основних завданнях вишу в освітній, науковій сферах, щодо міжнародного співробітництва. Робиться наголос на визначенні й формуванні суспільних цінностей та духовних орієнтирів, розвитку демократії в управлінні університетом, створенні та реконструкції основних фондів, підвищенні ефективності використання фінансових і матеріально-технічних ресурсів, реалізації заходів для підтвердження статусу дослідницького університету тощо.

Ключові слова: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Програма розвитку на 2012–2020 рр., навчальний процес, університетська наука, міжнародне співробітництво.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка сьогодні – це класичний університет дослідницького типу, головним завданням якого є навчально-виховна, науково-дослідницька та інноваційна діяльність. Основу сучасної концепції розвитку університету становить підготовка висококваліфікованих фахівців, конкурентоздатних на ринку праці, впровадження наявних і розробка нових інформаційно-комунікаційних технологій для навчальної та наукової роботи, постійна модернізація науково-дослідницької діяльності та подальша інтеграція в європейський освітній, науковий та інформаційний простір.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка є флагманом вітчизняної освіти, маючи багате історичне минуле, активний розвиток і широку дослідницьку та навчальну діяльність сьогодні, впевнену ходу в завтрашній день [2, с. 1].

Найважливіші завдання університету відображені в Програмі розвитку Київського університету на 2012–2020 роки (далі – Програма). Основа для розробки Програми є законодавство України, міжнародні нормативні акти, Програма економічних реформ України на 2010–2014 рр., Статут університету, аналітичні дослідження провідних українських і закордонних фахівців, напрацювання університетських учених.

Серед ключових моментів Програми є розроблення заходів для перетворення університету в дослідницький заклад і головний навчально-науковий центр України з підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів вищої кваліфікації. Університет нового типу покликаний виконувати завдання, визначені у Програмі економічних реформ України на 2010–2014 рр., щодо підвищення конкурентоспроможності української освіти та її інтеграції в єдиний європейський освітній простір. Основне завдання колективу університету – рівноправне входження до світового та європейського освітнього простору, документально підтверджене фактичною афірмацією – закріпленням Університету в міжнародно визнаних рейтингах вищих навчальних закладів. Світовий рівень якості освіти й наукових досліджень є загальнонаціональним пріоритетом, а його забезпечення – першочергове завдання університету.

Активний розвиток і реформування університету передбачає: досягнення і підтримання світового рівня якості освіти і наукових досліджень; визначення і формування суспільних цінностей та духовних орієнтирів в освітньому й науковому процесах; розвиток демократії в управлінні університетом; підвищення соціального статусу педагогів і науковців, соціальний захист співробітників,

студентів і аспірантів; комплексну реконструкцію та оновлення основних фондів, розроблення плану розвитку території університету, невідкладне виконання ремонтних і будівельних робіт з урахуванням сучасного світового досвіду у сфері будівництва й архітектури; розробку програми впровадження енергозберіжних технологій у реконструкції, ремонтах та новому будівництві; впровадження політики «зеленого офісу» у функціонуванні навчальних, наукових та інших підрозділів університету; підвищення ефективності використання фінансових та матеріально-технічних ресурсів, які залучаються для забезпечення розвитку Університету [3, с. 3].

Головними завданнями в освітній сфері є: розробка власних університетських навчальних планів і програм з урахуванням міжнародних стандартів і рекомендацій у галузі освіти; упровадження гнучких освітніх програм, навчальних планів та інформаційних технологій навчання, створення та відкриття нових напрямів і спеціальностей для підготовки фахівців відповідно до вимог Болонської декларації; виконання Програми заходів із забезпечення якості освіти в Київському університеті, затвердженої рішенням ученої ради Київського університету від 7 листопада 2011 р.; забезпечення процесу навчання новітнім лабораторним обладнанням та матеріалами; інтеграція вищої освіти і наукових досліджень; участь у розробленні та впровадженні державних стандартів освіти нового покоління, національної системи кваліфікацій, інформатизації та комп'ютеризації навчально-виховного процесу; інтеграція університету з навчальними закладами різних рівнів, науковими установами та підприємствами, зокрема, шляхом створення навчально-науково-виробничих комплексів; участь університету в програмах академічної мобільності; систематичне здійснення професійно-орієнтаційної роботи з обдарованою молоддю, залучення талановитих вступників шляхом проведення олімпіад і конкурсів, створення регіональних центрів підготовки абітурієнтів в Україні та за її межами, інших форм підготовки; розвиток за рахунок збільшення державного фінансування матеріально-технічної бази фізико-математичного та гуманітарного ліцеїв університету, коледжів геологорозвідувальних технологій, оптико-механічного та інших новоприєднаних до університету структурних підрозділів, розроблення та фінансове забезпечення механізмів залучення до роботи в них високопрофесійних науково-педагогічних

працівників університету; розроблення сучасних технологій оцінювання здібностей абітурієнтів і студентів за допомогою об'єктивних психолого-педагогічних методів і комп'ютерного аналізу; забезпечення вільного багатоканального доступу до світових освітніх та наукових ресурсів через мережу Інтернет у всіх приміщеннях університету; індивідуалізація та диференціація навчання обдарованої молоді; створення умов для здобуття якісної освіти інвалідами, дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування; упровадження в навчальний процес та в діяльність університетської бібліотеки сучасних інформаційних і комп'ютерних технологій, створення з цією метою лабораторій для підготовки та збереження електронних курсів, обладнання аудиторій для проведення дистанційних лекцій та телеконференцій; активне залучення до навчально-виховного процесу і науково-дослідницької роботи вчених Національної академії наук України та інших галузевих академій, провідних фахівців організацій та установ, виробничників, практиків; систематичне проведення аналізу стану працевлаштування за спеціальністю та рівнем заробітної плати (середньоринкової зарплатної пропозиції, яка відповідає займаній посаді) випускників університету в перший рік після отримання диплому, забезпечення постійного зв'язку з роботодавцями, сприяння організації діяльності асоціацій випускників Університету; створення ефективної системи перепідготовки педагогічних кадрів та їхнього професійного вдосконалення [3, с. 4–5].

Виконання цих завдань передбачає:

1. Відкриття в університеті нових напрямів підготовки і спеціальностей, передбачених «Переліком напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» (затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 1719 від 13 грудня 2006 р.) і «Переліком спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними ріннями спеціаліста і магістра» (затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 787 від 27 серпня 2010 р.).

2. Ініціювання університетом створення нових напрямів підготовки та спеціальностей, що відсутні в «Переліку–2006» і «Переліку–2010», але на які є попит з боку держави і бізнесу.

3. Відкриття міжфакультетських спеціалізацій, сертифікатних програм з метою забезпечення мобільності в межах університету.

4. Запровадження міжнародних стандартів викладання іноземних мов та вимог до мовних кваліфікацій відповідно до «Загальноєвропейських рекомендацій з мовної політики», ухвалених Радою Європи, шляхом реалізації «Концепції вивчення іноземних мов студентами природничих і гуманітарних факультетів та Інституту журналістики».

5. Створення англomовних груп для українських студентів.

6. Збільшення кількості студентів ОКР «магістр» за рахунок зменшення кількості студентів ОКР «спеціаліст». Поетапний перехід до підготовки фахівців з повною вищою освітою за ОКР «бакалавр» та ОКР «магістр». Забезпеченням набору до магістратури висококваліфікованих випускників бакалаврату інших вищих навчальних закладів.

7. Створення організаційно-правової та фінансової бази для забезпечення академічної мобільності студентів, аспірантів, викладачів, зокрема, із залученням донорських організацій, фондів тощо.

8. Суттєве збільшення кількості іноземних студентів, насамперед на природничих факультетах.

9. Створення відділів: моніторингу якості освіти; сприяння працевлаштуванню випускників, студентів і аспірантів; академічної мобільності.

10. Укладення угод і здійснення комплексу заходів щодо професійно-орієнтаційної роботи із загальноосвітніми навчальними закладами, випускники яких демонструють належний рівень мотивації до навчання і високі показники у зовнішньому незалежному оцінюванні (ЗНО).

11. Розробка та впровадження системи післядипломної освіти, зокрема й для співробітників університету.

12. Розвиток зв'язків із підприємствами та організаціями, що є замовниками кадрів, використання їхніх ресурсів для інтелектуального, кадрового та матеріального забезпечення навчального процесу.

13. З метою дослідження сучасного ринку праці в Україні та підготовки пропозицій щодо запровадження нових освітніх програм створити службу маркетингу освітніх послуг університету [3, с. 6].

Найважливішими завданнями Програми на 2012–2020 рр. у науковій сфері є: зосередження науково-дослідних робіт у напрямках, пов'язаних з викликами, що стоять перед людством і є актуальними для забезпечення розвитку української держави, зокрема, визначеними Організацією Об'єднаних Націй у

Програмі «Цілі розвитку тисячоліття», концепції «сталого розвитку» (укріплення наукової бази з метою сталого розвитку, покращення наукового розуміння процесів, що відбуваються, удосконалення довгострокових наукових оцінювань тощо); виявлення і підтримка нових перспективних наукових напрямів, генерація нових знань та їхнє постійне впровадження у виробництво та освітянський процес; консолідація та концентрація ресурсів у перспективних науково-технологічних напрямках на основі застосування механізмів державно-приватного партнерства, зокрема, за рахунок замовлень приватного бізнесу; забезпечення постійного зростання державного та позабюджетного фінансування університетської науки, збільшення фінансування прикладних досліджень; відбір і виконання науково-дослідних робіт усередині університету на конкурсній основі; створення правових та організаційних механізмів реалізації проектів комерціалізації технологій та результатів фундаментальних і прикладних досліджень відповідно до пріоритетних напрямів розвитку науки, техніки й технологій в Україні; забезпечення державної підтримки інноваційних центрів, створених з цією метою в Університеті; оновлення матеріально-технічної бази наукових досліджень, створення науково-навчальних центрів колективного користування; розвиток науково-технічної кооперації між університетом, Національною академією наук України і промисловими та науково-технічними підприємствами; створення спільних навчально-наукових центрів високих технологій; розвиток науково-технічної кооперації між університетом, іноземними підприємствами, агентствами, дослідницькими університетами та їх асоціаціями [1, с. 618].

У Програмі наголошується на необхідності підвищення фахового рівня наукових кадрів і вдосконалення діяльності аспірантури й докторантури шляхом посиленого контролю підготовки і якості дисертацій та здійснення наукового керівництва; створення ефективної системи атестації та професійного вдосконалення наукових кадрів; забезпечення участі науковців університету в перспективних, практично важливих наукових дослідженнях, українських та зарубіжних наукових конкурсах шляхом зміцнення кадрової та матеріально-технічної бази науки; розвитку міжнародного наукового обміну шляхом: 1) фінансового та організаційного забезпечення щорічного стажування науково-педагогічних і наукових працівників, докторантів, аспірантів та студентів у провідних закордонних навчально-

наукових центрах; 2) запрошення провідних зарубіжних учених для виступів та читання лекцій з перспективних і проблемних напрямів науки; 3) проведення університетом міжнародних наукових конференцій за участю провідних зарубіжних учених; 4) участі науково-педагогічних працівників університету в міжнародних наукових конференціях поза межами України; публікації статей у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз даних та підвищення індексу цитування робіт викладачів та співробітників університету; забезпечення державного фінансування розвитку інформаційних, аналітичних та довідкових баз даних університету, зокрема Наукової бібліотеки імені М. Максимовича; удосконалення аналітичної системи управління наукою; підтримка університетських наукових видань та створення їхніх електронних сайтів із подальшим внесенням до міжнародних наукометричних баз даних; передплата іноземних наукових журналів, відкриття доступу до зарубіжних електронних баз наукових публікацій; впровадження наукових результатів у навчальний процес, забезпечення мобільності наукових кадрів для ефективної організації навчального процесу, формування змісту освіти на основі новітніх наукових і технологічних досягнень; залучення до наукової діяльності обдарованої студентської молоді, удосконалення системи студентських наукових конференцій, премій, конкурсів; покращення менеджменту наукової діяльності в університеті шляхом стажування керівників наукових підрозділів в університетах Західної Європи, США та розвинутих країн Азії [1, с. 619].

Виконання цих завдань передбачає:

1. Розвиток наукового парку та його інфраструктури. Формування технологічного складника наукового парку, підрозділу комерціалізації наукових розробок.

2. Прийняття та забезпечення виконання широкомасштабної програми інформатизації університету з метою оптимальної та ефективної організації навчальної, наукової, управлінської діяльності.

3. Створення міжфакультетських науково-дослідних центрів для проведення міждисциплінарних досліджень.

4. Ініціювання університетом відкриття нових перспективних наукових спеціальностей в аспірантурі та докторантурі з наступним їх затвердженням шляхом уведення до «Номенклатури спеціальностей наукових працівників».

5. Повноцінне представлення наукових здобутків університету на національних та

міжнародних наукових конференціях шляхом розширення фінансування відповідних відряджень.

6. Створення Музею історії наукових досягнень університету.

У Програмі чітко визначені основні завдання у сфері міжнародного співробітництва. До кінця 2020 р. одним із головних завдань університету є підвищення рейтингу в QS World University Rankings (досягти рівня рейтингу 151–200).

З огляду на це основними завданнями у сфері міжнародного співробітництва є: налагодження постійних зв'язків з Міністерством освіти і науки України, Міністерством закордонних справ України, посольствами України за кордоном з метою запрошення учених, викладачів та студентів університету до зарубіжних навчальних закладів, сприяння і підтримки у виконанні програм стажування та навчання за кордоном; інтенсифікація співпраці із закордонними університетами-партнерами на основі двосторонніх угод, розширення напрямів співпраці з метою ширшого залучення викладачів, науковців, докторантів та аспірантів університету до виконання спільних міжнародних наукових проектів; активне використання зв'язків зі стажерами, випускниками та співробітниками університету, які працюють у закордонних університетах, для спільної наукової діяльності, участі в міжнародних конкурсах; впровадження інтенсивних технологій вивчення іноземних мов для студентів усіх факультетів/інститутів університету; забезпечення можливості самостійного вивчення іноземних мов, запровадження мовних стажувань для викладачів та співробітників Університету; створення резерву кадрів для оптимального планування закордонних навчальних та наукових відряджень з урахуванням мовної підготовки, педагогічного навантаження, сімейного стану; удосконалення матеріально-технічної та кадрової бази міжнародного співробітництва з метою забезпечення взаємодії з міжнародними, міжурядовими та неурядовими організаціями, фондами і програмами (ООН, ЄС, ЮНЕСКО, Рада Європи, Світовий банк тощо) для залучення додаткових джерел підтримки розвитку освіти й науки в університеті, створення каналів інформаційного обміну з іноземними державами [3, с. 9].

Виконати ці завдання можливо за умови:

1. Формування спільних наукових програм, консорціумів для отримання грантів на проведення наукових досліджень.

2. Ініціювання відкриття кафедр україністики в університетах-партнерах, надання їм методичної підтримки.

3. Організація і проведення літніх і зимових шкіл на базі університету для представників університетів-партнерів та інших навчальних закладів і наукових установ.

4. Видання іноземними мовами дайджесту серії «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка» з найбільш вагомими результатами наукових досліджень; перехід частини цих збірників на англійську мову видання.

5. Надання науково-методичної допомоги вчителям шкіл українського зарубіжжя [3, с. 9].

Окремий розділ Програми розвитку університету на 2012–2020 рр. передбачає визначення і формування суспільних цінностей та духовних орієнтирів. Основними шляхами розв'язання проблем у цій сфері є: активізація процесів підвищення національної свідомості, вивчення традицій та історії міста, села, країни як невід'ємної частини Європи загалом; формування поваги до державного прапора, герба, гімну; ознайомлення з кращими зразками рідної культури, повне використання соціокультурних можливостей столиці України; відновлення й розвиток багаторічних традицій університету, урочисте святкування загальнодержавних і університетських свят: посвят у першокурсники, випускних вечорів, днів університету й факультетів/інститутів; формування шанобливого ставлення до ветеранів війни і праці, запровадження системи нагород для найкращих студентів; забезпечення гідного зовнішнього та внутрішнього вигляду будівель і приміщень університету як необхідної умови культурного виховання студентів, науково-педагогічних працівників та інших співробітників університету; розвиток наявних і створення нових університетських засобів масової інформації, насамперед електронних, та їх використання для ведення активної виховної роботи; регулярне проведення моніторингових соціальних досліджень стану та якості навчальної, наукової та виховної роботи [3, с. 10].

Демократизація управління університетом передбачає посилення ролі структурних підрозділів, органів громадського самоврядування, активізацію участі професійних і громадських організацій у навчально-методичній, науково-дослідній, виховній, господарській діяльності та в їх плануванні. Програма наголошує, що основними передумовами здійснення демократизації управління є: підтримка та сприяння

активній діяльності з боку громадських організацій, фондів, меценатів, засобів масової інформації; залучення їх до розроблення та реалізації рішень освітніх та наукових програм; розширення ролі студентського самоврядування в навчально-виховному процесі; запровадження нової етики управлінської діяльності, що ґрунтується на принципах взаємоповаги і позитивної мотивації, розширення повноважень структурних підрозділів університету; забезпечення відкритості процесу розробки основних нормативних документів (положень, планів, наказів, розпоряджень тощо), їхньої громадської експертизи та затвердження; створення ефективною системи регулярної звітності кожного виборного керівника перед своїм колективом за всіма напрямками діяльності, чітке дотримання демократичних засад виборчої системи.

Для підвищення соціального статусу викладачів і науковців Програма на 2012–2020 рр. передбачає спрямування частини бюджетних ресурсів на здійснення першочергових соціальних видатків та модернізацію навчально-лабораторної бази, на розвиток соціальної інфраструктури Університету. Основними шляхами розв'язання проблем у цій сфері є: дотримання законодавчо визначених диференційованих норм навчального та педагогічного навантаження; формування поважного ставлення до ветеранів праці, використання їхніх знань і досвіду для організації наукової, педагогічної та громадської роботи, виховання молоді; удосконалення системи загальноуніверситетських нагород і відзнак, забезпечення публічного вручення нагород на факультетах / в інститутах, відновлення Дошки пошани для наукових, науково-педагогічних працівників та інших співробітників університету [3, с. 11].

Потреба в реконструкції основних фондів викликана тим, що абсолютна більшість споруд університету будувалась або капітально ремонтувалась 30–60 років тому, земельні ресурси використовувались нераціонально, а інфраструктура окремих гуртожитків і навчальних корпусів не відповідає технічним нормам забезпечення сучасного навчального і наукового процесу, умовам проживання та праці. Для виконання цих завдань Програма передбачає: планування нового будівництва, комплексної реконструкції та розвитку матеріально-технічної бази університету, включаючи основні корпуси, лабораторії, гуртожитки, бази практик; виконання невідкладних ремонтних робіт у навчальних і лабораторних корпусах, гуртожитках, інших спорудах університету; здійснення будівництва

нових навчальних й лабораторних корпусів; сприяння будівництву житла для студентів і співробітників; реконструкцію та використання відповідно до Європейського досвіду Ботанічного саду імені акад. О. Фоміна, замських баз практик та бази відпочинку університету; забезпечення благоустрою прилеглих до будівель університету територій, проведення реконструкції інженерних мереж і доріг, у тому числі будівництво велосипедної доріжки на території студмістечка.

Крім того, в Програмі записано, що університет відповідає більшій частині критеріїв, за якими підтверджується статус дослідницького. Водночас окремим з них університет відповідає умовно, але має значний потенціал для максимального забезпечення цієї відповідності. Для повної відповідності до статусу дослідницького університету треба: розширити перелік об'єктів, що становлять національне надбання, включивши, зокрема, колекції геологічного, зоологічного, історичного музеїв університету, Ботанічного саду, Наукової бібліотеки; забезпечити ефективне функціонування наукових та науково-навчальних центрів університету та створити центри колективного користування наукоємним обладнанням; разом з іншими засновниками забезпечити ефективне функціонування корпорації «Науковий парк «Київський університет імені Тараса Шевченка» і технопарку, фінансове наповнення їхніх програм; проводити постійний моніторинг публікації статей у фахових виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз даних (Web of Science SCOPUS); проводити моніторинг якості публікацій університетських видань, зокрема фахових наукових журналів, що входять до переліку, затвердженого Департаментом атестації кадрів Міністерства освіти і науки України;

забезпечити функціонування інтернет-центру та вільного доступу студентів до інформаційних ресурсів; укласти мінімум 20 прямих договорів із загальноосвітніми навчальними закладами та забезпечити функціонування тих, що входять до навчально-наукових комплексів університету; проводити на базі університету протягом року не менше ніж 10 міжнародних, всеукраїнських та регіональних студентських олімпіад і конкурсів студентських наукових робіт; надавати підтримку для отримання молодими ученими премій, винагород та заохочень різного рівня, зокрема премій та грантів Президента України, премій Кабінету Міністрів України, премій Національної та галузевих академій наук України; інтенсифікувати участь університету у міжнародних та європейській асоціаціях дослідницьких університетів та у Великій хартії університетів; забезпечити для більшості наукових підрозділів отримання протягом року бюджетних призначень спеціального фонду державного бюджету в розмірі, що становить не менш ніж 50% від обсягу бюджетних призначень, передбачених у загальному фонді для проведення науково-дослідних робіт [3, с. 13].

Окремий розділ Програми розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка присвячений виконанню завдань в галузі освіти та науки відповідно до Програми економічних реформ України на 2010–2014 рр. Акцентується увага на очікуваних результатах та фінансовому забезпеченні виконання Програми.

Отже, Київський національний університет імені Тараса Шевченка є флагманом освіти і науки в Україні, і підтвердження цьому – входження у світовий рейтинг університетів. Ми повинні докласти максимум зусиль, щоб університет і надалі був центром освіти, науки і культури, підтверджуючи свою високу місію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Київського університету: монографія / Кер. авт. кол. В.Ф. Колесник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 895 с.
2. Леонід Губерський: В майбутнє дивимося з оптимізмом // Київський університет. – 2014. – № 12–13. Вересень. – С. 1–2.
3. Програма розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка на 2012–2020 роки. – К., 2012. – 22 с.

© *Віта Коцур*
(Київ)

ALMA MATER: ПЕРСПЕКТИВИ РАЗВИТИЯ

Раскрываются перспективные направления развития Киевского национального университета имени Тараса Шевченко на период до 2020 г. Анализируются общие положения Программы развития университета, ее цели и задачи, анализируются современные проблемы в университетском образовании и науке, пути и способы их решения. Акцентируется внимание на основных задачах вуза в образовательной, научной сферах, международном сотрудничестве. Делается упор на определении и формировании общественных ценностей и духовных ориентиров,

развитии демократии в управлении университетом, создании и реконструкции основных фондов, повышении эффективности использования финансовых и материально-технических ресурсов, реализации мероприятий для подтверждения статуса исследовательского университета и т. д.

Ключевые слова: Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Программа развития на 2012–2020 гг., учебный процесс, университетская наука, международное сотрудничество.

© Vita Kotsur
(Kyiv)

ALMA MATER: DEVELOPMENT PERSPECTIVES

The author examined the perspective development directions of Taras Shevchenko National University of Kyiv for the period until 2020. There are analyzed the general provisions of Development Program of the University, its purpose and objectives, there are analyzed the current problems in the university education and science, the ways and means how to solve them. Attention is focused on the key tasks in the university education, research areas, international cooperation. Emphasis is laid on determination and formation of the social values and spiritual orientation, the development of democracy in the management of the university, the creation and renovation of fixed assets, more efficient use of financial and material and technical resources, the implementation of measures to confirm the status of a research university and so on.

Today is Taras Shevchenko National University of Kyiv a classic research university, which main task is training and educational, scientific and research, innovative activity. The basis of the modern concept of the development of the university is the preparation of highly skilled specialists, who are competitive on the labor market, and implementation of existing and development of new information and communication technologies for teaching and scientific work, the constant upgrading of scientific and research activity and further integration into the European educational, scientific and informational space.

Taras Shevchenko National University of Kyiv is the flagship of national education, with a rich historical past, active development and extensive research and training activities today, a confident move into tomorrow.

Keywords: Taras Shevchenko National University of Kyiv, Development Programme for 2012–2020, the educational process, university science, international cooperation.

До редакції надійшла 22.09.2014.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ЯК КАТАЛІЗАТОР ТРАНСФОРМАЦІЙ У ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗМІН У ЖИТТІ КИЇВСЬКИХ ВНЗ

У статті аналізується характер змін у житті українського суспільства на початку Першої світової війни, а саме – в період до літа 1915 р. Питання досліджується через реконструкцію впливу війни на професуру та студентство вищих навчальних закладів Києва, особливо Київського комерційного інституту. Об'єкт дослідження вибраний не випадково, адже на початку ХХ ст. вищих навчальних закладів в Україні було небагато, тож кожен із них виступав своєрідним «концентрованим» уособленням всього суспільства, оскільки у складі викладачів і студентів були представлені практично всі мікросоціальні групи. Щодо Київського комерційного інституту це було особливо вірним, оскільки він став єдиним на українських теренах у той час вузом, де навчались представники обох статей. Також у ньому практично не існувало обмежень за національним та рядом інших чинників.

Ключові слова: новітня історія, історія України ХХ ст., Київський комерційний інститут, Перша світова війна, професура, студентство.

Згідно соціологічних опитувань, проведених у країнах Євросоюзу 2001 р., саме Першу світову війну (сторіччя від початку якої виповнилось цього року) більшістю респондентів було визначено як ключову подію, що започаткувала Новітню історію і найбільше вплинула на розвиток Європи і світу. Фактично подальші революції, сплеск національно-визвольних рухів, радикалізація політичних настроїв у поєднанні з пацифістськими рухами, прискорення НТР, зрештою сам світогляд сучасної людини європейської цивілізації значною мірою були задані тією війною.

Перша світова війна почалась на європейському континенті і саме тут відбувались ключові її події, чим було засвідчено утвердження євроцентристського світу і водночас – початок його кризи (те, що було сформульовано у славетній праці О. Шпенглера «Занепад Європи» [21]) та оформлення нових світових центрів.

Українські землі, будучи поділеними між воюючими таборами, перетворились на театр бойових дій та прифронтову смугу. Тож тут війна внесла корективи в усі сфери життя досить стрімко: відбулась мілітаризація економіки, почалась тотальна мобілізація тощо. До цього слід додати той факт, що в обох метрополіях українські землі були де-факто колоніальними територіями, а отже і політика метрополій (зокрема і її зміни, зумовлені початком світової війни) проявились особливо швидко та виразно. Відповідно, і прослідкувати ці зміни можна детально (і водночас виявити приховані тенденції) у випадку українського суспільства, але з прикладанням отриманих висновків щодо європейської (західної) цивілізації в цілому.

Отже, протягом серпня 1914 р. відбулось окреслення лінії Південно-Західного (Східного – у загальноєвропейському контексті) фронту, Правобережжя України та Поділля перетворились на прифронтову смугу, а західноукраїнські землі стали театром бойових дій. Після вступу у війну на боці Німецької імперії Туреччини (осінь 1914 р.) і південь України став прифронтовою смугою. Решта українських земель активно використовувалась як головна база забезпечення діючих військ людським резервом, продовольством, фуражем, кіньми, боєприпасами тощо [8, с. 477–519; 6, с. 69–93].

Пропоную проаналізувати вплив війни на населення підвладних Російській імперії українських земель через оцінку змін в житті професорсько-викладацьких кадрів та студентів найбільшого міста України, що було наближено до театру бойових дій, а у 1915 р. навіть зазнало евакуації низки своїх об'єктів (зокрема й навчальних закладів) – Києва. Об'єкт вибрано не випадково. Вища школа завжди перебувала на вістрі усіх процесів у суспільстві. При цьому викладацький штат і особливо студентство були концентрованим уособленням суспільства, оскільки до їх складу належали представники різних суспільних груп. Всі ці чинники додатково посилюються, якщо досліджуються ВНЗ початку ХХ ст., оскільки у той період таких установ було небагато. Тому кожен вищий навчальний заклад вказаного періоду становив своєрідну «концентровану одиницю», що відображала цілий соціум країни, точніше мікро-модель суспільства. Київ як традиційний центр українських земель (навіть і за умов бездержавності початку ХХ ст.) виступав

зосередженням суспільного життя всієї України і з початком війни ця його роль особливо зросла. На той момент у місті була низка вищих навчальних закладів, а саме найстаріші Університет св. Володимира та Київська духовна академія, а також ряд молодших, що виникли на межі XIX–XX ст. Серед останніх виділялись Політехнічний та Комерційний інститути. Тож зміни в житті цих ВНЗ (Духовна академія в силу своєї специфіки потребує окремого дослідження) у перший рік війни (до літа 1915 р.) простежимо у загальних рисах аби зрозуміти характер змін, що відбувались під впливом початку війни.

Закономірно, що початок війни швидко позначився погіршенням життєвого рівня всіх верств суспільства, особливо найбільш вразливих, до яких належало і студентство. Дорожнеча і нестача продовольства були особливо характерні для великих міст внаслідок зосередження у них значних мас населення. При цьому біженці та військові суттєво збільшували і без того велике населення Києва, що спровокувало суттєве зростання цін на товари першої необхідності і водночас спостерігався дефіцит ряду із них [7, с. 379–380; 6, с. 85–94]. Це визнавалось і київською професурою.

Якщо у довоєнний період наука була пріоритетною сферою інтересів вчених [9; 20; 18; 19], то з початком війни соціально-економічні проблеми ускладнили наукову діяльність навіть для маститих вчених. Так, голова Московського археологічного товариства графиня Уварова у листі до В.С. Іконникова (датованому 29 жовтня 1914 р., тобто першими місяцями війни) зазначала, що в теперішніх умовах отримати бодай біографічну інформацію від київських науковців «важче аніж потрапити до раю» [2, ф. 46, спр. 541, арк. 1]. Наука відходила на другий план, оскільки першочерговим завданням ставало банальне виживання. Це засвідчує і приватне листування науковців. Так М.І. Нікіфоров у листі до професора Університету св. Володимира П.М. Ардашева пише, що «з продовольством справа жаклива» і далі прямо зазначає, що «для мене зараз найбільш болючим питанням є продовження наукової діяльності» [2, ф. 167, спр. 74, арк. 2 зв.]. Обговорення питань пов'язаних із задоволенням елементарних життєвих потреб стало звичною практикою. Приміром, дружина професора Київської духовної академії С.Т. Голубева О.Ф. Голубева повідомляла, що «дрова за надісланим переказом я отримала, вдалось придбати й другу сажень. Так що ними за-

безпечена сповна, а гроші за борошно надіслали назад, але мені вдалось добути один пуд» [2, ф. 194, спр. 57, арк. 1].

Однак наукова діяльність вузівської професури не припинялась. На науковому рівні осмислювались реалії війни, що викликало видання низки нових наукових праць. Зокрема, у 1914 р. професор Університету св. Володимира та Київського комерційного інституту К.Г. Воблий у журналі «Господарство» опублікував розлогу статтю «Виробничі сили Галіції», що на серйозній статистичній базі подавала аналіз тогочасного стану господарського комплексу Галичини та її трудових ресурсів. Перевидана наступного року окремою книгою у Києві вона й дотепер є одним з основних джерел для вивчення економічної історії цього українського регіону. Щоправда внаслідок війни Російської імперії з Німеччиною вітчизняним ученим довелось офіційно відмежуватись від використання надбань німецької науки, приборчників якої було чимало з-поміж вітчизняних науковців. Посилилась політизація науки та освіти, що створювало прецедент для подальшого радянського періоду.

Війна ускладнила можливості для закордонних відряджень як викладачів, так і студентів. При цьому було припинено основний напрям закордонних відряджень професури та студентів – до Німеччини. Так, унаслідок початку війни викладачі не змогли вирушити у заплановані на літо 1914 р. закордонні відрядження. До таких належали Р.А. Берзін, який мав вирушити до Бремена; Й.Р. Кобецький («до Німеччини та Богемії»), С.С. Новицький (до Бремена), Л.М. Яснопольський (до Берліна) [1, ф. 153, оп. 1, спр. 69, арк. 48] та ін. Професорський стипендіат по кафедрі політичної економії О.М. Волков «був відряджений до Англії для роботи за кордоном, але доїхати до Англії не зміг» [1, ф. 153, оп. 1, спр. 23, арк. 17]. При цьому особливо складною була доля тих осіб, що на момент початку війни опинились поза межами Російської імперії. Так, як слідувало з доповідної записки професора Фогеля, професор Київського комерційного інституту та Університету Св. Володимира К.А. Пурієвич на момент початку бойових дій перебував у відрядженні в Німеччині. Спроба останнього виїхати з Німеччини до Росії виявилась невдалою – його повернули назад. При цьому він опинився «у скрутному становищі внаслідок нестачі коштів» [1, ф. 153, оп. 1, спр. 112, арк. 48а]. Лише наприкінці вересня 1914 р. К.А. Пурієвичу вдалось повернутись до Російської імперії [1, ф. 153, оп. 1, спр. 112, арк. 51].

Проте протягом 1915 р. 19 студентів Київського комерційного інституту таки здійснили закордонні відрядження (до Китаю, Японії та деяких інших країн Сходу) [1, ф. 153, оп. 8, спр. 1128, арк. 207]. Попри зміну географії тривали відрядження й викладачів та студентів інших київських ВНЗ, хоча і в меншій кількості, аніж у довоєнний період.

Не забуваймо, що війна позначалась на долі викладачів та їх сімей і більш безпосередньо. Так, на початку листопада 1914 р. загинув син професора Київської духовної академії С.Т. Голубєва і студент університету Володимир [2, ф. 194, спр. 6]. Подальша евакуація (у 1915–1916 рр.) призвела до розриву сімей внаслідок різного місця спрямування [2, ф. 194, спр. 53–57]. Окремі викладачі вступили до діючої армії. Так, позаштатний викладач Київського комерційного інституту А.Р. Шовен з початком Першої світової війни вступив до діючої французької армії, оскільки був громадянином Франції [2, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 7 зв.].

Викладачі, що мали німецьке походження, зазнали певних репресій. Приміром в Університеті Св. Володимира це вилилось в цілу справу проти осіб німецького походження [3, с. 650–670]. Натомість у Київському комерційному інституті, як приватному ВНЗ, вдалось уникнути істерії та психозу, зумовлених початком війни, зокрема й «пошуку ворогів». Водночас у цьому питанні проявилось й «обличчя» певних співробітників інституту. Приміром, 9 січня 1915 р. рапорт про звільнення бібліотекаря інституту Н.Л. Ернста (в зв'язку із тим, що він був підданим Німецької імперії) подав виконуючий обов'язки правителя справ інституту С.І. Смирнов [1, ф. 153, оп. 8, спр. 837, арк. 163]. Схожі випадки мали місце й в Університеті Св. Володимира. Загалом, війна сприяла не лише високим поривам, але й активізувала найбільш низькі складові психології ряду осіб, проявом чого стала і відома «справа Сташевського» [3, с. 140–177; 5; 10; 17; 16]. Тобто можна казати, що війна проявила справжнє «обличчя» кожного.

Ще гіршим було становище студентів. По-перше, відповідно до змін у законодавстві вони підлягали військовому призову. По-друге, їх життєві умови особливо погіршились внаслідок суттєвого зростання цін. Додатково на це впливали дії військових. Наприклад, Київська духовна академія мусила передати студентські гуртожитки під школу прапорщиків, а тому усім студентам академії наказувалось «про-

живати у м. Києві на приватних квартирах» [2, ф. 194, спр. 33, арк. 1], що закономірно наклало на них додаткові фінансові витрати.

Усі однаковою мірою страждали від злочинності, яка посилилась за умов воєнного часу. Так, дружина професора Духовної академії С.Т. Голубєва повідомляла у листі до чоловіка, що у хазяїна квартири в якій вони мешкали «відбили замок у квартирі та винесли речей на 100 руб. Крадія знайдено» [2, ф. 194, спр. 57, арк. 1]. А студент Київського комерційного інституту Д.Ф. Ростовський був вимушений прохати керівництво вузу про відстрочку у складанні випускних іспитів, оскільки під час переїзду до Саратова у нього «був викрадений чемодан з книгами, нотатками та необхідним матеріалом, необхідним йому для екзаменів» [1, ф. 153, оп. 8, спр. 809, арк. 129].

Студенти-іноземці ще більшою мірою аніж викладачі підпали під урядовий нагляд, а студенти, що походили з воюючих із Російською імперією країн, підлягали звільненню. Проте у Київському комерційному інституті, обходячи відповідну урядову постанову, зберегли останніх (14 осіб) у лавах студентів до 1915 р. (хоча формально вони й були виключені у вересні 1914 р.) [1, ф. 153, оп. 8, спр. 823, арк. 58], чому безперечно сприяв приватний статус цього ВНЗ. Щодо студентів, які були підданими Російської імперії, то відповідно до рішення ради міністрів початку жовтня 1914 р. вони позбавлялись відстрочки від мобілізації. Проте на відміну від тверджень радянської історіографії слід констатувати, що чимало студентів київських вишів добровільно зголошувались йти до діючої армії або ж переводились до військових навчальних закладів. Подібних прохань зберігається чимало в архівах київських ВНЗ за ті роки.

Окрім цього студенти, викладачі та члени їх сімей брали участь у різних акціях на підтримку діючої армії. Так, вже 22 серпня керівництво Київського комерційного інституту звернулось до завідувача медичною частиною Південно-Західного фронту з проханням дати вказівки щодо заснування при інституті двотижневих курсів для підготовки санітарних загонів, що було викликано заявами студентів [1, ф. 153, оп. 8, спр. 912, арк. 1]. Невдовзі при Київському комерційному інституті почав роботу лазарет Товариства червоного хреста. При цьому, як слідує з приказу про нагородження по арміях Південно-Західного фронту від 31 січня 1916 р., з-поміж співробітників цього лазарету, нагороджених

золотими медалями, були й дружини викладачів Київського комерційного інституту, що працювали у цьому госпіталі (А.О. Єрченко та С.Л. Шапошнікова) [1, ф. 153, оп. 8, спр. 1128, арк. 217]. Аналогічний лазарет діяв і при Університеті Св. Володимира. А у Київському політехнічному інституті було створено низку майстерень та ін. підрозділів, що посилено працювали на потреби армії, здійснюючи випробування військової техніки та озброєнь, їх ремонт та виконували інші роботи [11, с. 46–47]. Чимало співробітників Політехнічного інституту Києва долучились до роботи громадських комітетів, які забезпечували потреби армії у промисловій та сільськогосподарській продукції. У цій роботі були задіяні й студенти.

Студенти організували добровільні вечори, кошти від яких йшли на допомогу військовим. Так, студенти Київського комерційного інституту з Донської області організували у грудні 1914 р. вечір, збори від продажу квитків на який пішли на закупівлю різдвяних подарунків «для донських козаків, що перебувають на передових позиціях» [1, ф. 153, оп. 8, спр. 837, арк. 158]. Аналогічно і Товариство взаємодопомоги студентів Київського комерційного інституту 30 жовтня 1914 р. прийняло рішення про перерахування всієї виручки товариства «за цей місяць на користь сімей запасних, що пішли на війну» [1, ф. 153, оп. 8, спр. 837, арк. 140].

У допомозі армії брало участь і керівництво київських ВНЗ. Наприклад, 15 лютого 1915 р. Правління Київського комерційного інституту пожертвувало 800 руб. Фізико-хімічному товариству при Університеті Св. Володимира на надання допомоги пораненим військовим [1, ф. 153, оп. 8, спр. 1128, арк. 13]. А вже 24 лютого 1915 р. у приміщенні Київського комерційного інституту почався збір пожертв Комітету великої княгині Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від військових дій [1, ф. 153, оп. 8, спр. 1128, арк. 14]. Невдовзі в Правлінні інституту було вирішено надавати постраждалим від війни особам посади писарів у канцелярії інституту та служителів [1, ф. 153, оп. 8, спр. 1128, арк. 16]. Так само у приміщеннях київських ВНЗ дозволялось проводити різноманітні збори пожертв на потреби діючої армії та поранених. Поряд із цим, діти з сімей осіб, що перебували у діючій армії, звільнялись від плати за навчання [4, с. 40]. В засіданні Правління Київського комерційного інституту 13 листопада 1914 р., окрім цього, було вирішено: «Плати

зі слухачів, що перебувають в армії, – не стягувати, вважати їх на тому семестрі, з якого вони пішли» [1, ф. 153, оп. 8, спр. 823, арк. 82]. Згодом при інституті були створені спеціальні прискорені «Курси для воїнів-інвалідів» [1, ф. 153, оп. 10, спр. 49, арк. 16–21]. Окрім цього 3 липня 1915 р. Учбовий комітет Київського комерційного інституту прийняв рішення про прийом понад норму дітей осіб, що несуть службу в рядах діючої армії, а Правління Київського комерційного інституту на своєму засіданні 5 серпня 1915 р. прийняло рішення про поширення цієї норми і на братів учасників бойових дій [1, ф. 153, оп. 8, спр. 1128, арк. 51].

Водночас з початком війни зріс відсоток осіб, що вступали до ВНЗ задля уникнення призову до армії. Це засвідчується зростанням серед абітурієнтів з 1914 р. частки вихідців з губерній, що опинились у прифронтовій смузі (Правобережжя, білоруських та прибалтійських земель), оскільки чоловіче населення цих регіонів підлягало першочерговій мобілізації. Так, восени 1914 р. до Київського комерційного інституту (на економічне відділення) поступив П.І. Пустоход, що походив з с. Соколи Мінської губернії [1, ф. 153, оп. 8, спр. 1442, арк. 7 зв.] і в подальшому став одним з визначних радянських вчених-демографів. 3-поміж вступників цього року (теж на економічне відділення) був у подальшому відомий український письменник В.М. Еллан-Блакитний [1, ф. 153, оп. 8, спр. 1442, арк. 19 зв. – 20]. Однак це були радше винятки, а основна частка вихідців з прифронтових губерній вступали до ВНЗ аби уникнути призову до армії. Тому у вищій школі вони більшою мірою думали не про навчання і тому охоче включались у опозиційні політичні рухи, особливо у ті, що засуджували війну. Тож цілком закономірним було «полівіння» настроїв студентства – з приходом до влади лівих партій вони пов'язували припинення війни, а отже і гарантоване уникнення призову. Політичні маніфестації та страйки стали нормою тогочасного студентського життя [11, с. 46–47; 12, с. 90; 3, с. 132–139; 13, с. 303].

Проте звичний ритм навчального процесу був паралізований практично з перших днів війни. Зокрема, у ряді київських ВНЗ було затримано початок 1914–1915 навчального року. Наприклад у Київському комерційному інституті аудиторні заняття розпочались аж 20 вересня [1, ф. 153, оп. 1, спр. 149, арк. 54], хоча планувалось почати їх з 25 серпня [1, ф. 153, оп. 1, спр. 675, арк. 54 зв.]. При цьому чимало студентів запізнились до початку за-

нять, оскільки було важко пересуватись через перевагу на транспорті для військових. Ті ж, що перебували за кордоном, опинились в особливо скрутному становищі. Наприклад, син М.П. Драгоманова Святозар, який навчався у Київському комерційному інституті і в червні 1914 р. виїхав до Швейцарії, зміг дістатись Києва лише у жовтні 1914 р., оскільки йому довелось їхати не через територію Австро-Угорщини (яка воювала з Російською імперією), а майже місяць подорожувати «через Італію, Грецію, Сербію і Болгарію» [1, ф. 153, оп. 8, спр. 809, арк. 48]. Відповідно, він змушений був прохати керівництво інституту про перенесення дати складання екзаменів.

Негативно позначилось на студентстві і саме напруження, що наростало у суспільстві одразу ж після початку війни, і яке невдовзі було доповнено економічною кризою, оскільки студенти завжди швидко піддавались на різні радикальні дії. У студентській масі наростали опозиційні настрої і просто бажання самовиразитись, а посилення контролю з боку влади лише підштовхувало ці дії. Наприклад, частими стають випадки грубого порушення студентами встановлених правил поведінки в інституті. Так, навесні 1915 р. були зафіксовані факти проходження студентів в Київський комерційний інститут без пред'явлення студентського білету у буквальному сенсі «з боєм», а 15 травня 1915 р. один зі студентів намагався пройти до читального залу із запаленою цигаркою, а коли співробітник бібліотеки спробував його зупинити, то кинув цигарку йому в обличчя і втік [1, ф. 153, оп. 8, спр. 1300, арк. 4].

Так минув навчальний рік за умов Першої світової війни. Попри всі ускладнення київські ВНЗ продовжили науково-педагогічну діяльність. Чергового удару по вищій школі завдав наступ німецьких та австро-угорських військ навесні – влітку 1915 р. Ряд об'єктів, зокрема й ВНЗ Києва були змушені евакуюватись, що додатково революціонізувало настрої студентів, але це питання нами вже досліджувалось [14; 15].

Отже, виявлений нами матеріал засвідчив, що дослідження змін у житті викладачів і студентів ВНЗ в Україні за умов війни дозволяє реконструювати вплив кардинальних змін зумовлених Першою світовою війною на суспільство загалом. Зокрема, доводиться стрімка політизація (при перевазі лівих партій) та радикалізація настроїв, поєднання як проявів патріотизму так і прагнення задовольнити свої особисті інтереси за умов дестабілізації і коштом інших. Окрім того, керівництво, викладацький склад та значна частина студентів київських ВНЗ були доволі патріотично налаштовані і з розумінням поставились до ускладнення життя за умов війни. Їх допомога у справі перемоги над ворогом мала різні напрями і передбачала не лише грошові пожертви, але й збір необхідних для армії речей та продовольства; організацію госпіталів; роботу (часто безоплатну) у різних громадських організаціях, що опікувались потребами діючої армії та військових, котрі отримали поранення; зрештою вступ до армії. При цьому студенти, що пішли на фронт, часто показували зразки мужності та героїзму. Також війна, як жодне інше випробування, дозволила показати справжнє «обличчя» кожного у ставленні до оточення, держави загалом. Тож цей досвід є корисним та повчальним і для нинішньої непростой ситуації в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів м. Києва.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.
3. Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920 / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – 697 с.
4. Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. – К., 1914. – 40 с.
5. Верба І., Карпусь Д. Київська історико-економічна школа М.В. Довнар-Запольського / Ігор Верба, Дмитро Карпусь. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, 2012. – 148 с.
6. Економічна історія України: іст.-екон. дослідж. / [Т.А. Балабушевич та ін.; відп. ред. В.А. Смолій]. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 607 с.
7. История Киева. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 2. – 463 с.
8. Історія українського селянства. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 630 с.
9. Кантор В. Русское искусство и «профессорская» культура / В. Кантор // Вопросы истории. – 1978. – № 3. – С. 155–186.
10. Карпусь Д. «Справа Сташевського» та її місце в історії київської історико-економічної школи М.В. Довнар-Запольського / Д. Карпусь // Семья міжнародныя Доунараускія читанні. – Гомель, 2010. – С. 59–64.
11. КПІ. Перше століття: історичний огляд / Авт.-упоряд.: В.І. Лиховодов та ін. – К.: Такі справи, 2007. – 384 с.

12. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е.В. Спекторский. – Белград, 1935. – Репринт. вид. – К., 2007. – 104 с.
13. Чуткий А.І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906 – 1920 рр.) / А.І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – 524 с.
14. Чуткий А.І. Київський комерційний інститут: історія евакуації до Саратова та повернення до Києва / А.І. Чуткий // Шостя міжнародня Доунараускія читанні. – Гомель, 2008. – Ч. 1. – С. 46–59.
15. Чуткий А.І. Київський університет у 1914–1916 рр.: забута історія першої евакуації / А.І. Чуткий // Історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 71–81.
16. Чуткий А.І. Мітрафан Доунар-Запольскі – заснавальник першай на Україні еканамічнай ВНУ / А.І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопис. – Минск, 2013. – № 4 (165). – С. 14–26.
17. Чуткий А.І. Питання зміни професорської культури в Києві на початку ХХ ст. / А.І. Чуткий // Гілея. – 2011. – Вип. 49 (№ 7). – С. 77–83.
18. Чуткий А. Про подвійну лояльність української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. / А.І. Чуткий // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С. 38–43.
19. Чуткий А.І. Професорська корпорація Університету Св. Володимира як окрема мікро-соціальна група / А.І. Чуткий // Література та культура Полісся. – 2005. – Вип. 29. – С. 216–220.
20. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.). Историко-социологический очерк / Н.А. Шип. – К.: Наукова думка, 1991. – 169 с.
21. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М: Мысль, 1994. – Т. 2. – 534 с.

© **Андрей Чуткий**
(Киев)

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА КАК КАТАЛИЗАТОР ТРАНСФОРМАЦИЙ В ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ: АНАЛИЗ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИЗМЕНЕНИЙ В ЖИЗНИ КИЕВСКИХ ВУЗОВ

В статье анализируется характер изменений в жизни украинского общества в начале Первой мировой войны, а именно – в период до лета 1915 г. Вопрос изучается через реконструкцию влияния войны на профессуру и студентов высших учебных заведений Киева, особенно Киевского коммерческого института. Объект исследования выбран не случайно, ведь в начале ХХ в. вузов в Украине было немного. Поэтому каждый из них выступал своеобразным «концентрированным» отображением всего общества, поскольку в составе преподавателей и студентов были представители практически всех микросоциальных групп. В отношении Киевского коммерческого института это было особенно верным, поскольку он был единственным на украинских землях в то время вузом, в который могли поступать представители обоих полов. Также в нем не было ограничений по национальному, возрастному и ряду других показателей.

Ключевые слова: новейшая история, история Украины ХХ в., Киевский коммерческий институт, Первая мировая война, профессура, студенчество.

© **Andriy Chutkyu**
(Kyiv)

THE FIRST WORLD WAR AS AN ACCELERATOR OF CHANGES IN UKRAINIAN POPULATION: ANALYSIS THROUGH THE PRISM OF CHANGES IN ACTIVE OF KYIV HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

The article analyzes the nature of changes in Ukrainian society at the beginning of the First World War, specifically – in the period till summer 1915. The question is investigated through a reconstruction of the impact of war on the professors and students of higher educational establishments of Kyiv, especially – Kiev Commercial Institute. The object of study has been chosen not for nothing, because at the beginning of XX century there were few higher education institutions in Ukraine, so each of them has been acted as a kind of «concentrated» personification of the entire society, because in the framework of teachers and students all micro-social groups were presented. In regard to Kiev Commercial Institute it was especially correct, since it was the one University for studying on Ukrainian territory thereat which could join the representatives of both gender in. Also, there were no restrictions on national, age and several other factors.

Analysis of the impact of the First World War on teaching staff and students of Kiev Commercial Institute revealed that the war immediately affect both teachers and students. Particularly, the questions of material support prevailed. There was a general decrease in living standards, especially of students.

Despite this scientific work did not stop. At the scientific level the realities of war had been comprehended, which caused the publication of a number of new works. Many of them became a tendency, but there were some scientifically valid works. But it was increasingly difficult to develop a science due to

the politicization of science and education. Difficulties to continue the usual scientific activity caused the termination of work trips to Germany and a general decrease in opportunities for international work trips, although they continued further. In such case professors and students which were abroad at the moment of opening hostilities had a rough time.

Anti-German spirit, imposed by authorities manifested in the entire German persecution, including the achievements of German science. People who had German origin were subjected to persecution, students who came from the German Empire and other countries that were in war with Russian Empire were released. However, management of Kiev Commercial Institute maximally resist the implementing these norms in accountable institute. In particular, students, who had come from the Russian Empire's enemy states continued to study till 1915.

Another aspect of the lives of teachers and students of higher educational establishments of Kyiv was a surge of patriotic sentiment that was hidden by Soviet historiography. Particularly, many students and even some teachers joined the army fields' forces. Appeared various forms of mutual assistance front, namely: in the hospital (which was established and Kyiv universities), in repair, testing and manufacture of various equipment for military; public committees which provide for the needs of the army in industrial and agricultural products. Also held various events to raise money and donations of needed items to help the military, which was at the front. The decision of the management of higher education institutions were provided with particularly favorable conditions for admission in the university for children and close relatives of those who were in the army. Created opportunities for higher education or work for victims of injuries in the war.

The beginning of the First war did not affect the population fluctuations of the students. So, call or voluntary joining the army part of the students was offset by the increasing entry of new entrants. While among the latter increased the share of immigrants from those regions who find themselves in a combat zone or adjacent to it. This situation was explained, apparently, by the desire of these individuals thus to avoid military conscription.

The increase in the proportion of persons who went to graduate school for education, and to avoid military conscription, and a General deterioration of life contributed to the increasing politicization of the student population and receive special popularity of left-wing parties, because their coming to power was linked to the hope of ending the war, and thus guaranteed to avoid conscription. Political demonstrations and strikes have become the norm of contemporary student life.

However, the normal rhythm of the educational process was paralyzed and due to other factors and almost from the first days of the war. In particular, the number of higher educational establishments of Kyiv was delayed start 1914–1915 academic years. Many students were late to the start of classes, because it was difficult to move because of the advantage of transport for the military.

Thus, it can be argued that regardless of the initial state of the research even found the material showed that the study of changes in the lives of teachers and students of the university makes it possible to reconstruct the influence of the radical changes caused by the First World War on society in General. Yes, we have a rapid politicization (with a preponderance of left-wing parties) and the radicalization of attitudes; the combination as manifestations of patriotism and a desire to satisfy their personal interests in terms of destabilization. Also found materials allow refuting some of the claims of Soviet historiography. In particular, it was found that the management, teaching staff and a significant proportion of students of Kyiv universities were quite Patriotic configured and understood the complexity of life in war. Their assistance to the country in case of victory in the war had a different direction and provided not only voluntary donations, but also gathering the necessary things for the army and food; the organization of hospitals; work (often free) in various public organizations, engaged in the needs of the army; eventually joining the army. The students went to the front, often showed remarkable courage and heroism. Also the war as no other test has allowed showing the true «face» of each in relation to the surrounding community and the state as a whole. Therefore, this experience is useful and instructive to the current difficult situation in Ukraine.

Key words: new history, Ukraine history XX century, Kyiv Commercial Institute, The First World War, professorship, students.

До редакції надійшла 2.10.2014.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ВИДАВНИЦТВ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ
НАВЧАЛЬНОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ
В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 Р.)**

На основі аналізу архівних документів і наукових публікацій у дослідженні зроблено спробу висвітлити діяльність видавництва у справі забезпечення загальноосвітніх шкіл Наддніпрянської України підручниками та посібниками в період Гетьманату П. Скоропадського. У статті визначено рівень розкриття проблеми в науковій історичній літературі, встановлено, що вона ще не стала предметом комплексних наукових досліджень. Проаналізовано передумови створення та організаційні засади видавництва, які діяли в період Гетьманату П. Скоропадського у квітні-грудні 1918 р., розкрито особливості становлення видавничої мережі та охарактеризовано її структуру, виявлено провідні видавництва. Зазначається, що стан української школи в період Гетьманату П. Скоропадського безпосередньо залежав від забезпечення її необхідними підручниками, посібниками та відповідним приладдям, без яких не могла існувати шкільна освіта. Особливо великого значення вирішенню цієї проблеми надавали видавництва.

Ключові слова: українська школа, підручники, друкована продукція, видавництво, видавнича діяльність, книгопоширення, Гетьманат П. Скоропадського.

Стан української школи в період Гетьманату П. Скоропадського безпосередньо залежав від забезпечення її необхідними підручниками, посібниками та відповідним приладдям, без яких не могла існувати шкільна освіта. Особливо великого значення вирішенню цієї проблеми надавали видавництва.

Окремими аспектами заявленої проблеми займалися Т. Ківшар [7], С. Постернак [13], А. Боровик [1], С. Сірополко [14], В. Гурський [5] та ін. Проте комплексно вона ще не була предметом наукового дослідження. Виходячи з цього, публікація має на меті висвітлити діяльність видавництв, спрямовану на забезпечення українських шкіл підручниками та посібниками в період Гетьманату П. Скоропадського.

Завдяки підтримці уряду П. Скоропадського у 1918 р. українські видавництва у справі книгодрукування досягли найбільшого розвитку. Того ж року в Україні активно функціонувало 119 підпорядкованих Міністерству народної освіти видавництв. З них тільки 50 – у Києві: «Час», «Друкар», «Криниця», «Вернигора», «Вільна українська школа», «Всеукраїнське учительське видавництво», «Товариство шкільної освіти», «Українська школа», «Дзвін», «Книгозбірня», «Вік», «Видавництво І. Симоненка», «Видавництво Череповського», «Серп і молот», «Співробітник», «Голос», «Книгоспілка», Всеукраїнське кооперативне видавництво «Союз», «Дніпросоюз», «Праця», «Шлях», «Волошки», «Просвіта», «Видавництво М. Грінченко», «Книга», «Нашим дітям», «Рідна мова», «Видавниче товариство самоосвіта» та ін. [24, арк. 16, 17–17 зв.; 11, с. 20; 6, с. 976].

Окрім того, працювало 69 видавництв в інших містах України, як-от: «Педагогічне бюро» (Полтава), «Просвіта» (Миргород), «Українське видавництво» (Катеринослав), «Вільна думка» (Золотоноша), «Дніпро», «Видавництво Фесенка», «Народний стяг» (Одеса), «Союз» (Харків), «Волинська губерніальна шкільна рада» (Житомир), «Сіач» (Черкаси), Видавництво «Українська книгарня» (Херсон), Видавництво «Спілка» (Єлисаветград), «Воля», «Просвіта» (Вінниця), Видавництво «Дністер» (Кам'янець-Подільський), «Видавництво катеринославська українська книгарня», «Каменярь», «Слово» (Катеринослав), «Просвіта» (Біла Церква) тощо [24, арк. 18–18 зв.].

У 1918 р. активно взялося за видавничу діяльність акціонерне товариство «Рух». План видавничої роботи товариства був досить різноманітним: твори наукового, науково-популярного, художнього, белетристичного змісту тощо. Передусім звертали увагу на твори широко-культурного і демократично-громадського характеру. В серії «Універсальна бібліотека» друкували кращі оригінальні українські і перекладні твори як белетристики, так і публіцистики, науки і мистецтва. В серії «Дитяча книгозбірня» виходили ілюстровані видання, призначені для дітей різного віку. Так, у травні 1918 р. побачили світ такі книжки Товариства: О. Білоусенко «Північний вогник», С. Петлюра «Січові стрільці в літературі», О. Ходзицький «Шляхом старих помилок», А. Старицька-Черняхівська «Драматичний мотлох» (Критика і бібліографія). Згідно з каталогом Товариства виокремлювали п'ять

відділів: 1) Історія (ред. Д. Дорошенка, К. Лоського), 2) Публіцистика (ред. Д. Дорошенка, Л. Бурченка, П. Богацького), 3) Красне письменство (ред. В. Диканського, П. Гая, Т. Каркашенка), 4) Педагогіка і школа (ред. С. Паночіні), 5) Видання для дітей (ред. П. Синицького, проф. Л. Бураченка, Н. Христо, О. Діхтера і П. Ланина) тощо. В серії «Педагогічна книгозбірка» друкували підручники для нижчих та середніх шкіл під керівництвом наукових працівників та освічених фахівців-учителів. Також «Рух» готував нові видання для друку та книжки, як-от: Е. Ренон «Що таке нація?», Т. Шевченко «Кобзар», О. Синявський «Коротка граматики української мови», М. Залізняк «Швейцарська федерація», «Злучені держави Північної Америки» та ін. [2, с. 4; 10, с. 3; 22, с. 4].

У вересні 1918 р. видавниче товариство «Друкар» видало такі нові книжки та підручники для шкіл України: Л. Глібов «Байки», П. Антонович «Закон Божий», Г. Голоскевич «Правописний словник», «Наше минуле», «Шляхом волі», Лободовській «Датські пісні», В. Почовський «Малий Святослав хоробрий», Сімович «Практична українська граматики», «Коротенький підручник німецької мови», «Підручних французької мови», «Німецько-український словник», «Поміч учителю», Д. Дорошенко «Коротенька історія Чернігівщини» [11, с. 21]. Українська книгарня товариства «Друкар» повідомляла про наявність шкільних підручників, книг та мап, необхідних для шкіл: Голоскевич «Православний словничок», С. Русова «Початкова географія», Л. Глібов «Байки», Модзалевський «Основні риси українського мистецтва», Бесараба «Задачник для початкових шкіл», Б. Грінченко «Як жив український народ» з малюнками, «Фізична мапа України», «Політична мапа України», портрети Б. Хмельницького, В. Винниченка, Т. Шевченка та ін. [16, с. 4; 17, с. 4; 18, с. 4].

Новими виданнями товариства «Сіяч» були: В. Петрушевський «Граматики для початкових шкіл», «Рідне слово», Г. Коваленко «Оповідання з української історії для початкових шкіл» (2 вид.), І. Франко «Великий шум», М. Левицький «Діловод: як писати службові папери українською мовою», «Язык, наречие или говор?», І. Нечуй-Левицький «Старосвітські батюшки та матушки», Н. Романович-Ткаченко «Життя людське», Л. Боровський «Байка», М. Сумцов «Старі зразки української народної словесності»,

«Вага і краса української народної поезії» тощо [4, с. 4; 15, с. 4].

Видавництво «Співробітник» у Києві під керівництвом М. Цитрона друкувало для шкіл такі українські підручники: «Серія математики»: Мукало «Арифметичний задачник» (для 1 та 2 років навчання) в кількості 15 тис. примірників, Лебединцев «Арифметика» – 15 тис., «Арифметичний задачник» – 15 тис., «Основи алгебри» – 10 тис., Астряб «Наглядна початкова геометрія» – 10 тис.; «Серія природознавство»: Райков «Природознавство» – 10 тис., Вагнер «Природознавство» (в 3-х частинах) – 10 тис., «Зоологія» – 10 тис., Шмейль «Людина» – 10 тис., «Людина та тварина» – 10 тис., «Рослини» – 10 тис., Кукуслеско «Хімія» – 10 тис., Покровський «Космографія» – 10 тис., Зеленський «Ботаніка» – 10 тис., «Фізіологія рослин» – 10 тис., Зав'ялів «Анатомія, фізіологія та гігієна» – 5 тис.; «Серія географія»: Кістяківський «Географія України» – 30 тис. українською мовою та 15 тис. російською мовою [23, арк. 11].

Поряд з цим товариство «Час» у Києві видавало такі книжки для української школи: С. Спекторський «Основи права державного», І. Свенцінський «Основи науки про мову українську», С. Тимченко «Українська граматики», С. Черкасенко «Рідна школа» (Ч. I–II), Я. Чепіга «Задачник для початкових народних шкіл», «Методичні замітки до навчання грамоти по звуковому методу», В. Науменко «Загальні принципи українського правопису», М. Гоголь «Тарас Бульба» (пер. М. Садовського), С. Кобець «В Тарасову ніч» (драматичні картини для роковин смерті Т. Шевченка), Є. е-Амічіс «Шкільні оповідання» (Кн. I, пер. О. Діхтяря), А. Ніковський «Український правопис» (орфографічний словничок), В. Гаршин «Чотири дні» (оповідання), О. Олесь «З журбою радість обнялась» [19, с. 4; 20, с. 8]. Крім того, Товариство видавало бібліографічний часопис «Книгар», який був необхідним довідником і порадиником для усіх осіб та інституцій, особливо потрібен для бібліотек, книгозбірень, земств «Просвіт», учителів тощо. У часописі подані відомості про діяльність всіх українських видавництв, опис планів кожного видавництва, книг, які вже вийшли друком або мають незабаром вийти. За участі відомих українських письменників і знавців з різних галузей «Книгар» подавав оцінку кожного видання та повідомляв про його зміст [19, с. 4].

Проте, товариство «Час» не мало поліграфічних можливостей для друкування великих накладів шкільних підручників та навчальної

літератури. Тому наклад читанки відомого педагога В. Доги не зміг задовольнити потреби дітей, внаслідок чого її продавали учням за списками. Через це дирекцією товариства «Час» було прийнято рішення розпочати друк першої та другої частини підручника великим накладом у відомій видавничій фірмі Отто Ельзнер, яка знаходилась у Берліні. Планували, щоб у кожній книжці було близько 500 сторінок великого формату, а також багато ілюстрацій відомих українських митців: О. Судомори, К. Трохименка, П. Холодного і навіть 100 ілюстрацій, зроблених олійними фарбами І. Іжакевичем, котрий назвав їх «сплатою свого боргу українській дитині». На жаль, частина текстів, ілюстрацій та гроші загубилися у Берліні, і товариство «Час» у Києві понесло значні збитки. Слід підкреслити, що «Час» був одним з найбільших видавничих осередків, які друкували українські книжки в добу Гетьманату П. Скоропадського. Керувала цим осередком дирекція у складі п'яти осіб: В. Петрушевський, М. Синицький, О. Зайченко, М. Посталака і В. Королів-Старий. Усі члени дирекції мали однакові права, проте обов'язки були диференційованими. Адміністративне керівництво здійснював В. Петрушевський, котрий був настільки відданим справі, що працював і у святкові дні та й навіть хворів у своєму кабінеті. Йому дозволяли розпоряджатися значними сумами грошей товариства не лише без ухвали, але й без повідомлення членам дирекції. Фінансовим керівником «Часу» був М. Синицький – фахівець високого рівня, який забезпечував діяльність цього осередку в найскрутніших економічних умовах, М. Посталака мав великі книгарські здібності і визначав накладивидань, а О. Зайченко успішно керував книжковими крамницями товариства. До складу товариства входили досвідчені люди, справжні професіонали своєї справи, які забезпечували видання української книжки, усвідомлюючи при цьому значення освіти для усього українського народу [7, с. 76–77].

Активно діяло видавництво «Українська школа» у Києві під керівництвом С. Русової, Ю. Сірого, Я. Чепіги і С. Черкасенка. Воно розпочало свою роботу з метою забезпечити підручниками й книжками виключно рідну школу, друкувало серії книжок «Українські педагогічні бібліотеки», а також серії книжок для колективного й позашкільного читання [26, арк. 1 зв.].

У 1918 р. видавництво випустило у світ книги: С. Черкасенка «Безпритульні»

(оповідання, видання друге), «Початок. Граматика» (видання друге), «Рідна школа. Читанка» (Ч. I–II), «Шевченко й діти»; Я. Чепіга «Задачник для початкових шкіл», «Арифметичні правила для початкових шкіл», «Самовиховання вчителя», «Проект української школи», «Вільна школа», С. Панасенко «В сучасній школі», С. Русова «Нова школа», «Про колективне й групове читання», «Коротка методика географії», В. Науменко «Загальні принципи українського правопису», І. Франко «Малий Мирон». А видавництво «Історична белетристика» видало Олелька Островського «Полтаву» (1709 р.) [25, арк. 1 зв.].

Активно проводило свою діяльність товариство «Вернигора» з метою забезпечення шкіл підручниками. Видрукувало такі книги: Хомика «Коротка географія України», Раковського «Початковий підручник природознавства», «Основи хімії та геології», Рудницького «Початкова географія», Шіндлера «Фізика», Крип'якевича «Коротка історія України», «Історія рідного краю», «Оповідання з історії України», «Всесвітня історія», «Конспект по історії України», Геращенко «Молитвеник», Крушельницького «Читанка», Калішевського «Латинська граматика» та «Латинська хрестоматія», Богача «Загальна географія», Кравчука «Геометрія», Стеценка «Співаник», «Мапа Європи», «Фізично-географічний атлас», «Історичний атлас», таблиці по зоології, гігієні, історії, географії, природознавстві, біблійній історії [3, с. 3].

14 серпня 1918 р. товариство уклало з Міністерством освіти угоду про видання таких шкільних підручників: С. Рудницького «Початкова географія для народних шкіл» (зі 100 ілюстраціями та 1 мапою) – 25 тис. примірників, «Початкова географія для середніх шкіл» – 10 тис. примірників, «Мапа вправ по історії та географії України» – 10 тис. примірників, «Історичний атлас для середніх шкіл» (12 мап) – 5 тис., «Основи географії» (Ч. I–II) – по 10 тис. примірників та «Географія України» [12, с. 4].

Натомість видавниче товариство «Криниця» з метою друкування шкільних підручників оголосило конкурс на такі підручники: буквар, підручник з української історії (Старі віки, Середні та Нові), підручник з географії (математично-фізичної, України, Європи та поза європейських країн), підручники з природознавства (неживої природи, ботаніки та зоології). Згідно з умовами конкурсу підручники з історії, географії та природознавства мали відповідати програмі вищих початкових шкіл.

Праці мали бути оригінальні, раніше не друковані та не перекладені. Ілюстрації до підручників повинні бути подані або зазначені автором джерела, з яких вони узяті. Малюнки до букваря мусили бути оригінальні та спеціально зроблені для нього. Автор міг подавати буквар з готовими малюнками або тільки зазначати, які саме малюнки потрібні, і тоді ілюстрації виконувало товариство. Відповідно до умов конкурсу призначали премії за кожну книжку в сумі 500 крб. Був встановлений термін подання документів до 20 березня 1918 р. [9, с. 77].

Видавництво видрукувало такі шкільні підручники: О. Білоусенко «Життя Ісуса Христа», Б. Грінченко «Рідне слово», «Граматика для науки читання й письма», Б. Дорошкевич «Початкова хімія», «Хрестоматія по історії української літератури», П. Улицький

«Новий шлях», систематичний збірник арифметичних задач і прикладів з методичними вказівками, різними таблицями та малюнками, О. Грушевський «Українське письменство в його типових представниках», С. Титаренко «Дитяча розвага», О. Курило «Початкова граматика» (Ч. I–II), Я. Чепіга «Задачник для початкових шкіл» [8, с. 4].

Таким чином, в період Гетьманату П. Скоропадського підготовка та друк шкільних підручників стали одним із пріоритетних завдань. Для забезпечення шкіл навчально-методичною літературою відкривалися українські видавництва, які друкували значну кількість шкільних підручників та посібників, завдяки яким українське друковане слово поширювалося по всіх українських школах та давало можливість учням шкіл здобувати освіту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернігів: КП Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – 368 с.
2. Видавництво «Рух» // Відродження. – К., 1918. – 19 (6) травня. – № 42. – С. 4.
3. Видавниче товариство «Вернигора» // Нова Рада. – К., 1918. – 9 жовтня (26 вересня). – № 183. – С. 3.
4. Видавниче товариство «Сіяч» // Нова Рада. – К., 1918. – 8 листопада (26 жовтня). – № 208. – С. 4.
5. Гурський В. А. Національно-державна політика в галузі освіти України (1917–1920 рр.) / В. А. Гурський // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 1. – С. 159–162.
6. Енциклопедія українознавства: загальна частина [гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович, проф. д-р Зенон Кузеля]; Наук. тов-во ім. Шевченка / перевид. в Укр. – К., 1995. – Т. 3. – 1231 с.
7. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) / Т. Ківшар. – К.: Логос, 1996. – 344 с.
8. Книгарня видавничого товариства «Криниця» у Києві // Нова Рада. – К., 1918. – 12 липня (29 червня). – № 112. – С. 4.
9. Конкурс // ВУШ. – К., 1918. – № 5–6. – січень-лютий. – С. 77.
10. Кооперативне видавництво «Рух» на Слобожанщині // Земське діло. – Харків, 1918. – 31 липня. – № 322. – С. 3.
11. Мельник Е. М. Гетьманщина і проблеми забезпечення української школи підручниками (квітень-грудень 1918 р.) / Е. М. Мельник // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К.: УНІСЕРВ, 2008. – Вип. 24. – С. 19–25.
12. Підручники // Відродження. – К., 1918. – 17 (4) серпня. – № 115. – С. 4.
13. Постернак С. З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – К., 1920. – 127 с.
14. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. О. Сірополко. – Львів, 1937. – 174 с.
15. Сіяч // Відродження. – К., 1918. – 11 липня (28 червня). – № 84. – С. 4.
16. Товариство «Друкар» у Києві // Відродження. – К., 1918. – 21 (8) липня. – № 93. – С. 4.
17. Товариство «Друкар» у Києві // Нова Рада. – К., 1918. – 25 (12) липня. – № 123. – С. 4.
18. Товариство «Друкар» у Києві // Нова Рада. – К., 1918. – 28 (15) липня. – № 126. – С. 4.
19. Товариство «Час» у Києві // Відродження. – К., 1918. – 11 липня (28 червня). – № 84. – С. 4.
20. Товариство «Час» у Києві // Відродження. – К., 1918. – 7 листопада (25 жовтня). – № 179. – С. 8.
21. Товариство «Час» у Києві // Державний вістник. – К., 1918. – 7 червня. – № 11. – С. 4.
22. Українське кооперативне видавництво «Рух» на Слобожанщині // Нова Рада. – К., 1918. – 26 (13 жовтня). – № 197. – С. 4.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), ф., 2201, оп. 1, спр. 695, 33 арк.
24. ЦДАВОУ, ф., 2201, оп. 2, спр. 234, 157 арк.
25. ЦДАВОУ, ф., 2201, оп. 2, спр. 235, 19 арк.
26. ЦДАВОУ, ф., 2201, оп. 2, пр. 245, 5 арк.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИЗДАТЕЛЬСТВ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ В ПЕРИОД ГЕТМАНАТА П. СКОРОПАДСКОГО
(АПРЕЛЬ-ДЕКАБРЬ 1918 Г.)**

На основе анализа архивных документов и научных публикаций в исследовании сделана попытка осветить деятельность издательств в деле обеспечения общеобразовательных школ Приднепровской Украины учебниками и пособиями в период Гетманата П. Скоропадского. В статье определен уровень раскрытия проблемы в научной исторической литературе, установлено, что она еще не стала предметом комплексных научных исследований. Проанализированы предпосылки создания и организационные основы издательств, действовавших в период Гетманата П. Скоропадского в апреле-декабре 1918 г., раскрыты особенности становления издательской сети и охарактеризовано ее структуру, выявлены ведущие издательства. Отмечается, что состояние украинских школ в период Гетманата П. Скоропадского непосредственно зависело от обеспечения необходимыми учебниками, пособиями и соответствующими принадлежностями, без которых не могло существовать школьное образование. Особенно большое значение решению этой проблемы оказывали издательства. Осуществлен историко-научный анализ материально-технической базы издательств. Проанализировано кадровый состав издательской отрасли, специфику его формирования и систему подготовки; раскрыто рыночный аспект деятельности издательств. Выяснено влияние власти на содержание, социальное назначение и тематику книжной продукции. Показано влияние украинизации на деятельность издательств.

Раскрыты особенности организации выпуска школьных учебников. Отмечается процесс формирования административно-бюрократической системы управления издательским делом в указанный период времени, а также выяснены особенности идеологического руководства и контроля за издательской деятельностью. Показаны планы издательской работы обществ, которые были достаточно разнообразными: произведения научного, научно-популярного, художественного, беллетристического содержания. Прежде обращали внимание на произведения широко-культурного и демократически общественного характера. Так, например, в серии «Универсальная библиотека» печатали лучшие оригинальные украинские и переводные произведения как беллетристики, так и публицистики, науки и искусства. В серии «Детский книго-сборник» выходили иллюстрированные издания, предназначенные для детей разного возраста, а в серии «Педагогический книго-сборник» печатали учебники для средних школ под руководством научных работников и образованных специалистов-учителей.

Вместе с тем, общества выдавали библиографические журналы, которые были необходимым справочником и руководством для всех лиц и институтов: библиотек, земств, «Просвет», учителей. В журналах подавались сведения о деятельности всех украинских издательств, описания планов каждого издательства, книг, которые уже вышли или должны выйти. При участии известных украинских писателей и знатоков из разных отраслей библиографические журналы содержали оценку каждого издания и их содержание. Издательские общества состояли из опытных людей. В их состав входили настоящие профессионалы своего дела, которые обеспечивали издание украинских книг, осознавая при этом значение образования для всего украинского народа.

Ключевые слова: украинская школа, учебники, печатная продукция, издательство, издательская деятельность, книгораспространения, Гетманат П. Скоропадского.

**PUBLISHERS' ACTIVITY AS FOR PROVIDING GENERAL SCHOOLS
WITH EDUCATIONAL LITERATURE IN THE PERIOD OF
P. SKOROPADSKY HETMANAT (APRIL-DECEMBER, 1918)**

On the basis of analysis of the archive documents and scientific publications the researcher has made an attempt to investigate the publishers' activity in the matter of providing general schools of Naddniproshchyna with textbooks and manuals in the period of P. Skoropadsky Hetmanat. In the article the author determines the level of problem solution in the scientific historical literature. It was settled that the problem has not become the object of comprehensive scientific researches yet. The investigator analyses preconditions of establishment and organizational principles of publishing houses, which functioned in the period of Skoropadsky Hetmanat in April-December 1918, defines the peculiarities of publishing system formation and describes its structure, finding out the leading publishers. It

was mentioned that the status of the Ukrainian school in the period of P. Skoropadsky Hetmanat directly depended on supply with textbooks, manuals and appropriate outfit that were necessary for school education. Publishing houses attached significant importance to solving this problem. The researcher makes the historical-scientific analysis of publishers' material and technical base, examines personnel of publishing industry, specific character of its forming and system of preparation and exposes the market aspect of publishing houses activity. Withal the author ascertains the influence of authority on contents, social purpose and subject-matter of book production, shows the impact of Ukrainization on publishing houses activity, and also presents special feature of publishing textbooks organization.

The process of formation of administrative-bureaucratic control system as for publishing matter and the special features of ideological leadership and control after publishing activity were clarified in the investigation. The examiner also marks that the government of F. Skoropadsky largely supported the publishers activity, due to that in 1918 the Ukrainian publishing houses attained the greatest development in book-printing. The author analyses the plans of societies publishing work in under study period, that were rather various, e.g. scientific, popular scientific, artistic, fiction works etc. In the first place the attention was paid to works of widely-cultural, democratical and public character. For instance, the best original Ukrainian and translated works not only fiction, but publicism, science and art were published in the series of «Universal Library». The series of «Children's Book Collection» included the illustrated editions for children of different age, and the series of «Pedagogical Book Collection» contained textbooks for primary and secondary schools under the direction of research workers and well-educated specialists-teachers.

Besides Societies published bibliographic periodicals that were a necessary reference books and advisers for all persons and institutes, especially libraries, book collections, Zemstv «Prosvita», teachers etc. Periodicals contained information about the Ukrainian publishers' activity, plans descriptions of all publishing houses, books that have been already published or were expected to be print soon. Due to participation of well-known Ukrainian writers and connoisseurs from different fields, bibliographic periodicals embraced the estimation and contents of every edition.

However not all societies had polygraphic possibilities for printing the large editions of school textbooks and educational literature. Therefore, for example, edition of reader (chytanka) by well-known pedagogue V. Dogy did not satisfy the children needs, in consequence it was sold to some pupils on the lists. For this reason separate publishing houses made a decision to begin the large edition printing of the first and second part of abovementioned textbook in the famous publishing firm Otto Elzner in Berlin. Publisher planned that the book should have about 500 pages of large format and also wanted to put many illustrations of well-known Ukrainian artists, such as O. Sodomora, K. Trochymenko, P. Cholodnyj and even 100 illustrations done by I. Izhakevych with oil colours, who named his work as «payment of debts for the Ukrainian child».

Publishing societies consisted of experience people, real professionals, who provided edition of the Ukrainian books, realizing the value of education for the Ukrainian people. Publishing societies began their work with the purpose of providing native schools with textbooks and books, published series of books «Ukrainian Pedagogical Libraries» and also series of books for the collective and out-of-school reading. Societies made agreement with Ministry of Education about the edition of such school textbooks as: S. Rudnytskyj «Elementary Geography for Public Schools» (with 100 illustrations and a map) – 25 thousand copies», «Elementary Geography for Secondary Schools» – 10 thousand copie», «The Map of Exercises on History and Geography of Ukraine» – 10 thousand copies, «The Historical Atlas for Secondary Schools» (12 maps) – 5 thousands copies, «The Essentials of Geography» (Part I-II) and «Geography of Ukraine» – 10 thousand copies each.

Keywords: the Ukrainian school, textbooks, printed matter, publishing house/publisher, publishing activity, book dissemination, P. Skoropadsky Hetmanat.

До редакції надійшла 9.10.2014.

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ
«УКРАЇНА»: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВОЄННОЇ ДОБИ (1941–1945 РР.)**

У статті аналізується радянська історіографія нацистського окупаційного режиму, встановленого на теренах Райхскомісаріату «Україна». У результаті проведеного дослідження встановлено, що автори воєнних років акцентували увагу на злочинних діях окупаційної адміністрації щодо місцевого населення, відсутності в нього будь-яких прав та гарантій, реставрації дореволюційних порядків та поверненні до феодально-кріпосницького ладу.

Ключові слова: окупаційний режим, Райхскомісаріат «Україна», органи влади.

Історіографія Другої світової війни представлена десятками тисяч монографічних праць, у яких висвітлюються різні прояви цього багатомірного явища. Але цього не можна сказати про «новий порядок», встановлений нацистами на зайнятих ними етнічних українських землях. Доводиться констатувати, що з певних причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, багатомірний феномен окупаційного режиму, зокрема трагічна доля місцевого населення, функціонування німецьких окупаційних органів влади та органів місцевого управління, колабораціонізм, правове регулювання форм соціальних відносин у місцевому середовищі виявилися непопулярними й перебували на маргінесі наукових досліджень радянської історіографії. Репрезентація цих аспектів окупаційного минулого реалізувалася здебільшого в контексті публікацій, які мали інший центральний предмет досліджень. Лише останнім часом з'являються праці, присвячені спеціально цій темі. Однак, незважаючи на більш як 60-річну віддаленість від описуваних кількома поколіннями істориків подій, історична наука не має комплексного дослідження, предметом якого виступав би нацистський окупаційний режим, встановлений в Україні в 1941–1944 рр.

З перших днів військово-політичного конфлікту між Німеччиною та СРСР почала формуватися героїко-канонічна концепція війни, яка в певних модифікованих виразах проіснувала фактично до останніх днів радянської влади, а її окремі елементи мають місце й сьогодні. У ній домінували публікації з виразними воєнно-патріотичними рисами й тенденціями, тому в літературі воєнного періоду тематика окупаційного режиму займала доволі незначне місце, поступившись військовим подіям, критиці німецького мілітаризму, доказам об'єктивної неминучості поразки Третього Райху.

Аналіз функціонування гітлерівської управлінської системи в цих дослідженнях засто-

совувався переважно для унаочнення злочинів, вчинених окупаційною адміністрацією щодо населення, організації економічної експлуатації потенціалу країни, масового винищення військовополонених. Своєрідні «спалахи» в тогочасних історичних студіях відбувалися у зв'язку з певними зовнішньополітичними акціями радянського уряду та його тогочасних міжнародних партнерів. Спеціальні дослідження здійснювалися у зв'язку з проведенням показових судових процесів над особами, звинуваченими у вчиненні злочинів на окупованих територіях СРСР.

Ще однією характерною рисою початкового етапу історіографії Другої світової війни є вкрай обмежене емпіричне підґрунтя досліджень. Її основу становили публікації в засобах масової інформації, офіційні рішення державно-партійного керівництва СРСР, опубліковані по закінченню війни мемуари учасників подій. Саме вони стали тією джерельною базою, на якій формувалися зазначені історичні дослідження. Тотальна заідеологізованість суспільного, а відтак і наукового життя викликала появу специфічної радянської історичної літератури, обов'язковим елементом якої була конкретизація риторики та установок лідерів країни й партії.

На початку 1942 р. в Академії наук УРСР було створено спеціальну групу, яка згодом перетворилася в Комісію з історії Великої Вітчизняної війни при Президії АН УРСР. Її метою стало збирання й систематизація документів з історії війни. Доробок істориків України за час перебування в тилкових районах СРСР становив 50 книг, брошур, понад 150 наукових та науково-популярних розвідок у періодичній пресі [1, с. 3–25].

Перші публікації військового часу про гітлерівську агресію загалом та окупаційний режим, зокрема, у сучасному розумінні досить умовно можна віднести до наукової літератури. Скоріше це були агітаційно-пропагандистські

видання, які призначалися для проведення відповідної роботи з особовим складом РСЧА, а також із населенням, котре проживало й працювало в неокупованих тилових районах СРСР тощо. Однак обходити увагою ці напрацювання не варто, оскільки частина ідейно-теоретичних положень зазначених видань безпосередньо виражала волю радянського партійно-державного керівництва, а тому не могла не впливати на формування історіографії нацистського окупаційного режиму в подальшому.

Загальну тональність та конкретні акценти тогочасних історичних праць визначав Й. Сталін. У своєму відомому виступі 3 липня 1941 р. він наголосив, що метою Німеччини у війні є «відновлення влади поміщиків, відновлення царизму, знищення національної культури і національної державності росіян, українців, білорусів, литовців, латишів, [...] інших вільних народів Радянського Союзу, їх онімечення, перетворення в рабів німецьких князів і баронів» [2, с. 3]. Установки «вождя», які ґрунтувалися на спрощеному класовому підході щодо можливостей реставрації дореволюційного устрою країни, позначилися на тематиці тогочасних робіт.

Автори радянських публікацій періоду війни відзначали надзвичайну жорстокість окупантів у їх ставленні до цивільного населення [3, с. 14, 15], безперспективність військових потуг німецької армії та всенародний характер партизанського руху, оскільки місцеве населення не могло витримати таких знущань над собою, а тому мало неодмінно взяти участь у боротьбі з окупантами [4]. «Нерозумною» назвав політику А. Гітлера Г. Александров, оскільки вона перетворила народи СРСР на залятих ворогів Німеччини [5, с. 19]. Зазначимо, що останні тези були відкинуті радянською історіографією наступних десятиліть, представники якої доводили, що не жорстокість окупантів, а відданість людей партії та соціалістичним ідеалам, дружба народів призвели до зародження та розгортання партизанського руху.

Характеристиці гітлерівського окупаційного режиму присвячені й інші, подібні до зазначених видань, праці радянських авторів. Сутність, характер та завдання творців «нового порядку» в Україні, підневільне становище місцевого населення, його нещадна економічна експлуатація – таку тематичну палітру реконструйованої окупаційної реальності запропонували суспільству радянські історики О. Глухий, Л. Новиченко, П. Сліпчук, З. Шульга, К. Гуров, С. Галаджиєв [6–10].

Автори деяких видань визначали причини неймовірної жорстокості ворожих військ. «Німецька армія побудована за зразком злочинної зграї Гітлера, який сам є злочинцем і в цьому ж дусі виховав свою армію», – у такому ракурсі формулювалися ці пояснення. Ще одне типове твердження стосувалося того факту, що А. Гітлер нав'язав німцям ідею, що лише вони є «арійською расою», які мають право перетворити інші народи на своїх рабів [11; 12]. Факти жорстокості окупаційної влади щодо цивільного населення України оприлюднив К. Дубина [13, с. 12, 13].

У радянській літературі воєнної доби знайшли відображення й окремі положення гітлерівської окупаційної політики в соціально-економічній сфері та питаннях налагодження управлінської системи. Так, В. Кружков сформулював низку положень, відповідно до яких окупанти планували: а) знищити багатонаціональну радянську державу; б) фізично ліквідувати частину населення всіх національностей та перетворити тих, хто залишився живим, на рабів; в) ввести рабсько-кріпосницьку працю та кабалу для робітників і селян; г) насильно вивезти на роботу до Німеччини мільйони радянських людей; д) створити німецькі колонії, які б базувалися на застосуванні рабської праці місцевого населення; ж) внести розбрат у «сім'ю радянських народів» [14]. Інтерпретація проблем аграрної політики окупаційної адміністрації РКУ в інших виданнях того часу також подавалась у контексті ймовірного відновлення рабсько-кріпосницької системи [17].

Українські історики в період 1945–1950 рр. також вивчали окупаційну проблематику. У рамках Комісії з історії Великої Вітчизняної війни в Україні АН УРСР було започатковано напрям досліджень під назвою «Німецько-фашистський окупаційний режим на території УРСР (1941–1944)». У структурі Комісії діяв відділ окупаційного режиму та воєнної економіки. Усе ж результати більшості виконаних тем не були опубліковані унаслідок слабого налагодження видавничої діяльності Комісії [15, с. 29–38].

Таким чином, у роки війни формувалася школа радянських науковців, які на основі застосування спільної науково-теоретичної бази пояснювали хід та перебіг військових подій, висвітлювали проблеми, пов'язані з функціонуванням окупаційного апарату влади, визначали сутність «нового порядку». У цей час тривав пошук емпіричної бази, формувалися перші узагальнення. Звісно, що початковий

період вивчення проблеми воєнної доби не міг стати підставою для виокремлення проблеми функціонування окупаційного апарату влади в спеціальний предмет досліджень. Для наукового осмислення цієї проблеми знадобилося значно більше часу.

Автори воєнних років акцентували увагу на злочинних діях окупаційної адміністрації щодо місцевого населення, відсутності в нього будь-яких прав та гарантій, реставрації дореволюційних порядків та поверненні до феодально-кріпосницького ладу. Характеристика окупаційних органів влади подавалась у спрощеному варіанті, без урахування специфіки, службових компетенцій, організаційної структури та нормативно-правового забезпечення їх функціонування. Визначення цього періоду подавалося як «тимчасова німецько-фашистська окупація».

Отже, у воєнні роки було закладено підвалини для формування специфічної, суцільно ідеологізованої версії війни, окупаційний сегмент якої ґрунтувався на таких конструкціях: а) політичний та соціальний устрій СРСР мав бути знищений, а територія країни підлягала німецькій колонізації; б) дії керівництва Третього Райху були не лише злочинними, а й мали ознаки геноциду; в) у роботі окупаційних органів влади брали участь «вороги народу» та представники колишніх «експлуататорських класів»; г) окупація передбачала економічне пограбування та нещадну експлуатацію населення країни, позбавлення народу прав і свобод, наданих радянською владою. Створена гітлерівцями управлінська система та правове становище місцевого населення продовжували залишатися поза полем зору істориків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.). / М.В. Коваль. – К.: Видавничий Дім «Альтернатива», 1999. – Т. 12. – 335 с.
2. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И.В. Сталин. – 5-е изд. – М.: Госполитиздат, 1952. – 372 с.
3. Ярославский Ем. Великая Отечественная война Советского народа против гитлеровской Германии / Ем. Ярославский. – М.: ОГИЗ, 1941. – 53 с.
4. Толстой А. Почему Гитлер должен потерпеть поражение / А. Толстой. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1941. – 7 с.
5. Александров Г. Гитлеровская Германия лопнет под тяжестью своих преступлений / Г. Александров. – М.: Воениздат НКО СССР, 1941. – 19 с.
6. Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу / О. Глухий. – М., 1942. – 74 с.
7. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій території України / Л. Новиченко. – Саратов: Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. – 20 с.
8. Шульга З. Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників / З. Шульга. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 65 с.
9. Гуров К. Фашистський розбій на Україні / К. Гуров. – М.: Политиздат, 1942. – 23 с.
10. Галаджиев С. Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджиев. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 26 с.
11. Александров Г.Н. Некоторые вопросы текущего момента (Вопросы заданные на собрании сормовских рабочих) / Г. Александров. – М.: ОГИЗ. Госполитиздат, 1942. – 15 с.
12. Вышинский П.Е. Смерть фашизму / П.Е. Вышинский. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1941. – 24 с.
13. Дубина К. Варвари двадцатого віку. Укрвидав при ЦК КП(б)У / К. Дубина. – Уфа, 1942. – 16 с.
14. Кружков В. Что несут немецкие фашисты народам Советского Союза / В. Кружков. – Воениздат НКО. – 1942. – 35 с.
15. Кондратенко О. Наукова діяльність Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР (1945 – 1950) / О. Кондратенко // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 25–32.

© *Алексей Гончаренко*
(*Переяслав-Хмельницький*)

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ОККУПАЦИОННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА»: СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ (1941–1945 ГГ.)

В статье анализируется советская историография нацистского оккупационного режима на территории Рейхскомиссариата «Украина». Установлено, что авторы военного времени акцентировали свое внимание на преступных действиях оккупационной администрации по отно-

шенню к местному населению, отсутствию у него прав и свобод, реставрации дореволюционных порядков и возвращении к феодализму.

Ключевые слова: оккупационный режим, Рейхскомиссариат «Украина», органы власти.

© **Oleksii Goncharenko**
(Pereiaslav-Khmelnytskii)

FUNCTIONING OF OCCUPATIONAL ADMINISTRATION BY REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE», SOVIET HISTORIOGRAPHY WARTIME (1941–1945)

The article analyzes the Soviet historiography of the Nazi occupation regime, which was installing on the territory of Reichskommissariat «Ukraine». As a result, of this research was set that the authors of the war years focused on the criminal actions of the occupation administration to local people, absence of his any of the rights and guarantees, restoration of the pre-revolutionary orders and return to the feudal system.

The author argues that during the war was a formed school of Soviet scientist who through the application joint research and theoretical framework explained the course and progress of military events, coverage the problem which was related with the operation of the apparatus of the occupation authorities, to determine the nature of the «new order». At this time, the selection of the empirical base formed the first generalization.

During the war was laid the foundation for the formation of a specific version of the war, occupational segment which was based on the following constructions: a) political and social structure of the USSR should have been destroyed, and the area of the country was subject to German colonization; b) actions of management of the Third Reich were not only criminal but also had signs of genocide; c) in the work of occupation authorities involved «enemies of the people» and representatives of the former «exploiting classes»; d) occupation envisaged the economic plunder and ruthless exploitation of the population, deprivation of the people rights and freedoms granted by the Soviet authorities. Created by the Nazis management system and the legal status of the local population continued to remain outside the purview of historians.

Keywords: occupational regime, Reichskommissariat «Ukraine», authorities.

До редакції надійшла 2.10.2014.

УДК 94 (477) «1941/1942»

© **Ніна Колісник**
(Переяслав-Хмельницький)

РЕАЛІЗАЦІЯ СУДОВИХ ФУНКЦІЙ У СИСТЕМІ СЛУЖБОВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ МІСЦЕВИХ УПРАВ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» В ПЕРІОД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1941 – СЕРЕДИНИ 1942 РР.

У статті досліджується особливості роботи місцевих управ Райхскомісаріату «Україна» в той час, коли на теренах цього окупаційного адміністративно-територіального утворення були відсутні судові органи. У публікації з'ясовано, що фактично місцеві управи замінили собою судові установи, розв'язуючи на практиці суперечки, які виникали в місцевому соціальному середовищі.

Ключові слова: окупація, Райхскомісаріат «Україна», місцеві органи влади, юридичні відділи, судові органи.

Війни як засіб реалізації агресивних зовнішньополітичних програм правлячих еліт супроводжують історію людської цивілізації впродовж усього її існування. І, навіть, сьогодні цей засіб активно використовується проти суверенних та незалежних держав. Тому вивчення особливостей функціонування окупаційних режимів продовжує залишатись актуальним завданням історичної науки. Тим більше, актуальність теми дослідження зростає, адже сьогодні частина України виявилася загарбаною східною сусідньою, начебто

до недавнього часу дружньою та «братньою» державою.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених реконструкції подій того буремного часу, поза полем зору науковців продовжують залишатися питання повсякденного соціального життя окупованого соціуму. Те ж саме стосується й судових засобів врегулювання соціальних відносин, які виникали в середовищі місцевого населення.

Сформульована проблема реалізована вітчизняними дослідниками лише частково.

Так, зокрема, окремі питання відповідного напрямку роботи місцевих управ РКУ у своїх працях досліджують В. Шайкан [1; 2; 3], О. Гончаренко [4, с. 36–41; 5, с. 120–125; 6; 7, с. 56–74] та М. Куницький [8, с. 104–108; 9, с. 275–309]. Здебільшого ці автори намагаються реконструювати порядок роботи юридичних (правових) відділів місцевих управ, тогочасну практичну діяльність судових установ. Участь місцевих управ РКУ в заміщенні завдань та функцій судових установ в історіографії ще не досліджувалась взагалі.

Мета статті – проаналізувати повсякденну управлінську практику органів місцевого управління Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) та з'ясувати їх реальне місце в розв'язанні суперечок та спорів, які виникали в окупованому соціумі в час, коли ще не існували судові органи.

Зазначимо, що в результаті військової кампанії літа та осені 1941 р. гітлерівській Німеччині вдалося загарбати частину України. Для управління відповідними територіями влітку 1941 р. було створено дистрикт «Галичина» та РКУ. Останній за територією та кількістю населення був найбільшим окупаційним адміністративно-територіальним утворенням. Восени 1942 р. до нього було приєднано ще частину окупованих Вермахтом територій. Місцеве населення, котре мешкало на теренах РКУ, було піддане жорстокій економічній експлуатації, фізичному терору, а сама країна розглядалася як невичерпний резервуар дешевої робочої сили, сировини та сільськогосподарської продукції.

Україна стала найціннішим завоюванням Третього Райху й мала забезпечити Вермахт та Німеччину всім необхідним для успішного завершення військової кампанії – у такому лейтмотиві формувалася тактична мета нацистської окупації. Для організації повноцінної експлуатації місцевого соціуму та його функціонування по базових параметрах потрібно було створити систему відповідної нормативно-правової бази, яка б врегульовувала соціальні відносини в місцевому середовищі. Одним із засобів досягнення цього завдання стала організація судових установ, працівники яких розв'язували спори, суперечки та конфлікти, які виникали в місцевому соціумі. До того ж соціальне життя в окупованій Україні не могло припинитися, адже значна його частина базових елементів взагалі не підвладна державно-правовому впливу. Державно-політичний режим має впливати на нього за допомогою певних регулюючих нормативних приписів. А такі питання, як встановлення часу народження та смерті,

безвісної відсутності особи, зміна прізвища та сімейного стану, потребують діяльності відповідних управлінських органів, які репрезентують публічну владу. Це аксіоматичне положення не стало виключенням і для періоду гітлерівської окупації України.

Проблема створення судових форм, засобів та механізмів врегулювання соціальних відносин у місцевому середовищі постала ще в той період, коли територія майбутнього РКУ перебувала в підпорядкуванні військової адміністрації. Звісно, що відновити судові установи радянського зразка німецька окупаційна адміністрація не могла. Але вихід із цієї ситуації був знайдений. Полягав він у наданні органам місцевого управління, репрезентованих міськими та районними управами, права на здійснення судових функцій або ж на розгляд проблем у суто адміністративному порядку. Зі створенням судових установ у середині 1942 р. ці функції з них були зняті.

Зазначимо, що в період, коли територія майбутнього РКУ перебувала в підпорядкуванні військової адміністрації, останньою були проведені заходи щодо створення судових установ. Про це свідчать перші розпорядження військових властей. Так, наприклад, в інструкціях військової комендатури м. Тального (Черкаська область) від 24 жовтня 1941 р. щодо організації місцевої влади зазначалося, що право на надання дозволів із відновлення роботи судових установ належить виключно фельдкомендатурі [10, арк. 1].

Аналогічні тенденції спостерігаються і в регіонах, які влітку – восени 1941 р. увійшли до складу РКУ. Так, на Вінниччині, зокрема в Гайсині, було відкрито тимчасовий міський суд [11, арк. 133]. Аналогічна установа функціонувала й у Вінниці [12, арк. 85].

А от на Херсонщині з ініціативи місцевого німецького керівництва РКУ до штатних розписів сільських управ було введено посаду судді. Звісно, що віднайти відповідну кількість кваліфікованих юристів, які б замістили ці посади, було неможливо. Тому відразу вводилося правило, відповідно до якого суддя приймав рішення «на власний розсуд» [13, арк. 154].

Зазначимо, що подібні випадки відновлення судових установ з ініціативи військових та цивільних німецьких властей мали спорадичний характер і масового розмаху таки не набули. Проблема була нереалізованою, адже робота судів потребувала не лише відповідного нормативно-правового супроводу та матеріально-технічного й кадрового за-

безпечення, а й чітких регулюючих приписів правомірної поведінки місцевого населення. Тому в умовах відсутності відповідних структур суто суддівські службові компетенції поклалися на місцеву владу.

Своєрідність ситуації щодо створення судових установ полягає ще й у тому, що реалізація цих питань напряду залежала від особистого її бачення з боку німецьких управлінців, наявності відповідної матеріально-технічної бази, кадрового забезпечення тощо. Тому випадки, коли в окремих окупованих районах України німецька адміністрація так і не приступила до створення судових органів, хоч і вже на той час мала нормативно-правову базу, не стали виключенням. Так, у районах, які стали частиною РКУ із вересня 1942 р., судові органи були створені лише наприкінці року [14, арк. 51].

Із початком формування службових органів та установ РКУ в його організаційній структурі були створені районні (районні у містах), міські та сільські управи. Саме їм, суворо контролюваним німецькими службами, і належала виконавча влада на місцях. Усі ці органи до часу створення судових установ зобов'язувалися розглядати скарги і звернення місцевого населення, розв'язуючи на практиці його повсякденні проблеми. Виключенням із цього правила були лише сільські управи, які не мали власної організаційної структури та великої кількості працівників, хоч, як уже зазначалося, в окремих регіонах і вони наділялися функціями судів.

Одне із центральних місць в організаційній структурі органів місцевого управління належало правовим відділам. Зазвичай до участі в роботі цих відділів залучалися особи і з юридичною освітою. Як правило, створювалися правові відділи в період літа – осені 1941 р. В окремих місцевих управах на їх працівників покладался обов'язок брати безпосередню участь у створенні нотаріату та судових установ [15, арк. 5].

Практичне значення функціонування правових відділів полягало в унормуванні роботи районних та міських управ, розробці локальної нормативно-правової бази, зіставленні німецьких регулятивних установок із радянським законодавством, адже частина його продовжувала діяти і в окупаційний період. До того ж частина місцевих управлінців, здійснюючи керівні функції, не мала для цього ні практичного досвіду, ані відповідного освітнього рівня. А тому їхня нормотворча діяльність і контролювалася працівниками правових відділів. Поряд із контрольними функціями, вони надавали місцевим управлінцям ще й кваліфіковані, суто

фахові, юридичні консультації. Працівники правових відділів перевіряли правильність накладених стягнень, а в багатьох випадках вони вступали в дію лише після санкціонування юристами [16, арк. 36].

Окрім надання консультацій працівникам місцевих управ, службовці правових відділів надавали відповідні послуги ще й цивільному населенню. Зазвичай із приводу звернень людей юристи формулювали фахові висновки, які надсилалися голові місцевої управи, а ті у свою чергу їх санкціонували. Лише після здійснення цієї юридичної процедури рішення місцевої влади набувало чинності [17, арк. 5, 16].

У разі, якщо в поточних справах працівники правових відділів виявляли ознаки вчинених злочинів, вони зобов'язувалися передавати їх слідчому управу [18, арк. 1]. Аналогічні зобов'язання отримували й інші службовці відділів та установ, які підпорядковувалися місцевим управам [19, арк. 4].

Утім, у 1942 р. робота правових відділів місцевих управ почала згортатися, а невдовзі вони взагалі припинили свою діяльність. Незважаючи на значну практичну користь правових відділів, німецькі управлінці РКУ не потребували покращення якості роботи органів місцевого управління, противилися кодифікації нормативної бази, яка врегульовувала їхні взаємини із місцевою владою, а тому й ліквідували їх. Натомість місцевому населенню пропонували звертатися до юридичних консультацій. Але в окремих регіонах із поверненням військової адміністрації в 1943 р. платна юридична практика була припинена, а службовці новостворених органів зобов'язувалися на безкоштовній основі надавати юридичну допомогу місцевому населенню [20, арк. 54].

Отже, правові відділи місцевих управ, які були створені в період літа та осені 1941 р. надавали юридичну фахову допомогу не лише їх працівникам, а й забезпечували право цивільного населення на безкоштовну консультацію та захист власних інтересів. Зазначимо також, що подібна практика не спостерігається в усіх регіонах окупованої України. Справа в тім, що правові відділи створювалися зазвичай у великих містах чи районних центрах із значною кількістю населення. Тому в таких адміністративних центрах, як Київ, Дніпропетровськ, Вінниця, Черкаси, до організаційної структури місцевих управ були введені правові відділи. У районних управах із порівняно незначною кількістю цивільного населення правові відділи в багатьох випадках не створювалися. Питаннями

розв'язання суперечностей і спорів, які виникали поміж місцевою людністю, займалися працівники інших відділів управ.

Основною управлінською структурою місцевих управ, працівники яких займалися розглядом різноманітних звернень та заяв місцевого населення, стали адміністративні відділи. Ці органи мали право накладати на осіб, визнаних винними у вчиненні хуліганських вчинків, штрафні санкції розміром до 100 крб. або ж направляти цих осіб до місць відбування примусової праці терміном до одного місяця. Ці нормативні установки мали діяти до створення кримінальних законів та організації місцевих судових установ [21, арк. 2].

Органи місцевого управління могли виносити рішення, які передбачали й більш тяжкі покарання. Так, зокрема, на теренах Житомирщини восени 1941 р. діяли нормативні приписи, відповідно до яких громадяни, визнані винними в забороненому владою самогоноварінні, підлягали покаранню у вигляді накладення грошового штрафу розміром до 500 крб. або тюремного ув'язнення строком до 5 років. При виявленні повторного вчинення цього правопорушення до винних застосовувалися такі санкції, як конфіскація майна та спалення помешкання й приналежних господарських споруд [22, арк. 10].

Право на винесення покарань за протиправні діяння, які мали ознаки злочинів, отримали й кримінальні відділи місцевих поліцейних формувань. Здебільшого слідчі місцевої поліції мали право виносити вердикти у справах щодо дрібного хуліганства, незаконного забою худоби або продажу продуктів харчування за спекулятивними цінами на місцевих базарах [23, арк. 19].

Німецькі управлінці мали значно більші повноваження в прийнятті рішень щодо кримі-

нального переслідування осіб, які вчинили тяжкі злочини. Тому в разі вчинення факту актів саботажу, злісного хуліганства, пограбування, нанесення тяжких тілесних пошкоджень, смерті потерпілого чи згвалтування винних передавали німецькому керівництву, яке й приймало відповідні санкції. Зазвичай ці санкції мали значно жорсткіший рівень, адже особи, визнані винними у вчиненні цих дій, підлягали покаранню за законами військового часу [24, арк. 11]. Досить часто вони підлягали розстрілу «на місці» [25, арк. 2].

Поряд із розглядом кримінальних справ на органи місцевого управління покладалося завдання займатися справами цивільного характеру. Тому службовці управ займалися як справами суто майнового характеру, так і питаннями, які врегульовували громадянський статус особи.

Існувало кілька технічних процедур розгляду цих питань. В окремих управах цим займалися уповноважені службові особи або особисто керівник установи [26, арк. 1, 5, 6]. Часто позови цивільного характеру розглядалися колегіально – на засіданні органів місцевого управління [27, арк. 1, 3]. У такому ж порядку визнавалися права людей на спадкування майна [28, арк. 1].

Отже, у період відсутності місцевих судових установ на теренах РКУ їх функції та службові завдання були передані районним та міським управам, працівники яких і розглядали проблеми дотримання правомірної поведінки цивільним населенням. В умовах відсутності повноцінної нормативно-правової бази від німецької сторони працівники органів місцевого управління використовували частину радянського законодавства, а в разі неможливості його застосування діяли на власний розсуд і розуміння ситуації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шайкан В. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації / В. Шайкан // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – 250 с.
2. Шайкан В. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України / В. Шайкан // Безсмертя подвигу: М-ли міжн. наук.-практ. конф., Київ, 22 квітня 2005 р. / Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 311 с.
3. Шайкан В. Повсякденне життя українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / В. Шайкан. – К., 2010. – 80 с.
4. Гончаренко О. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202. – Ч. II. – 151 с.
5. Гончаренко О. Інститут правових радників у системі судочинства Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Випуск 6: Ювілейний випуск до 175-річчя Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 282 с.

6. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О.М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
7. Гончаренко О.М. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941 – 1944 рр. / Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2014. – 151 с.
8. Куницький М.П. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.) / М.П. Куницький // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 29. – 110 с.
9. Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія / М.П. Куницький. – К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
10. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р–2400. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р–1311. – Оп. 1. – Спр. 286.
12. ДАВО. – Ф.Р–1312. – Оп. 1. – Спр. 2 а.
13. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.Р–1520. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. ДАХО. – Ф.Р–1501. – Оп. 3. – Спр. 8.
15. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р–2412. – Оп. 2. – Спр. 5.
16. ДАКО. – Ф.Р–2362. – Оп. 1. – Спр. 13.
17. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.Р–1154. – Оп. 1. – Спр. 1.
18. ДАКО. – Ф.Р–2412. – Оп. 2. – Спр. 136.
19. ДАКО. – Ф.Р–2356. – Оп. 6. – Спр. 4.
20. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р–2302. – Оп. 1. – Спр. 6.
21. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.Р–22. – Оп. 1. – Спр. 15.
22. ДАЖО. – Ф.Р–1426. – Оп. 1. – Спр. 2.
23. ДАЧО. – Ф.Р–48. – Оп. 1. – Спр. 3.
24. Державний архів Кіровоградської області. – Ф.Р–2679. – Оп. 1. – Спр. 1.
25. ДАРО. – Ф.Р–22. – Оп. 1. – Спр. 15.
26. ДАПО. – Ф.Р–2341. – Оп. 1. – Спр. 2.
27. ДАЖО. – Ф.Р–1535. – Оп. 1. – Спр. 2.
28. Державний архів Миколаївської області. – Ф.Р–1035. – Оп. 1. – Спр. 16.

© *Нина Колесник*
(*Переяслав-Хмельницький*)

РЕАЛИЗАЦИЯ СУДЕБНЫХ ФУНКЦИЙ В СИСТЕМЕ СЛУЖЕБНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ МЕСТНЫХ УПРАВ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» В ПЕРИОД ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 1941 – СРЕДИНЫ 1942 ГГ.

В публикации автор исследует особенности работы местных управ Рейхскомиссариата «Украина» в то время, когда на территории этого оккупационного административно-территориального формирования отсутствовали судебные органы. В статье утверждается, что фактически местные управы заменили собой судебные инстанции, реализуя на практике те противоречия, которые возникали в местной социальной среде.

Ключевые слова: оккупация, Рейхскомиссариат «Украина», местные органы власти, юридические отделы, судебные инстанции.

© *Kolisnyk Nina*
(*Pereyaslav-Khmelnytskii*)

REALIZATION OF JUDICIAL FUNCTIONS IN THE SYSTEM OF OFFICIAL COMPETENCES TO LOCAL COUNCIL REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» DURING THE SECOND HALF OF 1941 – THE MIDDLE OF 1942

In the article author investigates features of local government of Reichskommissariat «Ukraine» at the time when the territory of the occupying administrative – territorial formation were absent judicial bodies. The publication found that in fact the local council replaced the judiciary, in practice solving disputes that arise in the local social environment.

Despite the considerable number of scientific publications devoted to the reconstruction of many of the events of that turbulent and very tragic time for the Ukrainian people, outside the purview of scientists continue to remain questions of the everyday social life of the occupied society, of normative – legal regulation of social everyday life. The same thing applies to the court forms and means of settling social relations that arose among the local population.

In period of absence local judicial institutions on the territory of CGS their functions and office tasks were transferred to the district and town councils, whose employees was considered the compliance issue and lawful behavior civilians. Under conditions of absence a complete normative – legal base from the German side employees of local government used part of Soviet legislation, and if it is impossible to use acted on its own discretion and understanding.

Keywords: occupation, Reichskommissariat «Ukraine», the local authority legal departments, courts.

До редакції надійшла 1.10.2014.

УДК 94 (477) «1941/1945»

© *Неля Мельнічук*
(*Переяслав-Хмельницький*)

ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ В ДОБУ НАЦИСТСКОЇ ОКУПАЦІЇ: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1941–1945 РР.)

У статті розкриваються особливості висвітлення політики Голокосту, яка проводилася гітлерівською Німеччиною на окупованих теренах України упродовж 1941–1944 рр., радянською історіографією періоду Другої світової війни.

Ключові слова: окупація, Райхскомісаріат «Україна», Голокост, місцеве населення.

Досить активно в сучасній історіографії розвиваються дослідження з історії Голокосту. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., ця тема активно дискутується та досліджується у вітчизняному соціогуманітарному просторі. В останні десятиріччя з'явилося немало праць, предметом яких визначаються різні аспекти цього багатовимірного явища окупаційної доби. Водночас у літературі побутує думка, що в радянський період ця тема не вивчалася й не перебувала в центрі уваги науковців. Тому дослідження напрацювань радянської історіографії політики Голокосту продовжують залишатися актуальними на сучасному етапі.

Аналіз наукової літератури свідчить про відсутність спеціальних досліджень із цієї проблематики. Практично всі автори досліджень з історії Голокосту оминають радянські публікації з цієї тематики, які з'явилися ще в період Другої світової війни.

Відповідно до цього, метою даної публікації є аналіз радянської історіографічної спадщини з проблем політики Голокосту, яка проводилася на теренах Райхскомісаріату «Україна» – найбільшого окупаційного адміністративного утворення.

Події Другої світової війни та гітлерівської окупації України й частини областей інших республік СРСР активізували вивчення тематики злочинних дій щодо місцевого населення, вчинених німецькою адміністрацією на цих територіях.

Проблеми Голокосту в Україні загалом та у її окремих регіонах, зокрема, не були предметом окремих ґрунтовних досліджень радянської історичної науки протягом усього її існування. Деякі факти нацистського геноциду євреїв України розглядалися виключно в контексті

праць із проблем Великої Вітчизняної війни та окупаційного режиму. Фактично в радянській історичній науці історіографії цієї проблеми в якості самодостатньої ніколи не існувало. Та, власне, і доля інших категорій місцевого населення радянську історичну науку практично не цікавили.

Але у воєнні роки ця тематика, нехай спрощено й схематично, дотично й контекстуально, все ж розглядалася. Причини цього слід відшукувати в реаліях тієї доби. Парадоксально, але радянське суспільство опинилося в рамках менш заангажованої комуністичними постулатами системи. Далися ознаки поразки на фронтах війни, певний шок і розгубленість партійних лідерів. Здійснювався перегляд шляхів, номенклатури засобів і набору конкретних ідей, які мали впливати на суспільство. Тому система партійно-державного контролю над свідомістю населення втратила тотальний вигляд, якого вона набула в передвоєнні часи. Привабливою для радянської пропаганди виявилася й теза щодо злочинів гітлерівських окупантів, вчинених на окупованих територіях. Саме вона мала надихати воїнів РСЧА, місцевого населення окупованих територій на опір чужоземцям. Тому факти знищення євреїв України «просочувались» крізь сито партійної цензури й працювали на патріотизм. Інша справа, що ця тематика перебувала не завжди на шпальтах суто академічної, наукової літератури.

Ще однією з причин зосередження певної уваги як істориків-професіоналів, так і радянських публіцистів до проблем злочинів, вчинених гітлерівцями та їх поплічниками на окупованих теренах України, стали міркування суто політичного характеру. Радянській владі задля впливу на міжнародне співтовариство, створен-

ня іміджу борця з людиноненависницьким режимом Третього Райху потрібні були відповідні докази. Звісно, що фактів злочинних дій гітлерівців таки вистачало. З іншого боку, саме ці дії німецької окупаційної адміністрації мали б сприяти формуванню радянського патріотизму, надихати бійців РСЧА на боротьбу з ворогом.

Загальну тональність тогочасних історичних досліджень задавали установки Й. Сталіна, який частково висловлювався з проблеми становища місцевого населення, яке опинилося на окупованих теренах країни. Так, у своєму відомому виступі від 3 липня 1941 р. він зазначив, що німецькі окупанти планують онімечити народи окупованих областей країни, перетворити їх на рабів німецьких баронів. Проте жодного слова про ті страхітливі злочини, які вже були вчинені в захоплених областях щодо євреїв, у цьому виступі не прозвучало. Не згадувалися євреї й серед тих народів, яких чекало онімечення та поневолення. Характерно, що і в подальших офіційних виступах лідера країни ці факти не застосовувались [1].

І надалі, визнаючи масові злочини гітлерівських окупантів щодо місцевого населення, радянський лідер у своїх офіційних виступах про особливу долю євреїв практично не згадував [2, с. 3–12]. Але, наприклад, у своїй доповіді «24-та річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції», характеризуючи сутність режиму А. Гітлера, він зазначав, що той є копією царського режиму, який існував у дореволюційній Росії, адже в Німеччині також влаштовують середньовічні єврейські погроми [3, с. 8].

Зазначимо, що ці тези Й. Сталіна досить оперативно були використані професійними істориками у відповідному напрямі. Так, А. Морозов інтерпретував слова Й. Сталіна в тому плані, що «гітлерівська партія приділяє особливе місце завданню знищення слов'янських народів, і в першу чергу російського народу» [4, с. 14].

Подібні тенденції чітко проявляються і в інших офіційних виданнях воєнної доби. Так, на святкуванні 25-ої річниці утворення УРСР (25 грудня 1942 р.) у виступах і зверненнях до радянських лідерів озвучувалися численні факти звирячих розправ окупантів над місцевим населенням. Зокрема, у доповіді голови РНК УРСР Л.Р. Корнійця називалася кількість загиблих у Києві – 85 тис. осіб, а загалом в Україні – 2 млн. осіб. І це лише за 8 місяців окупації країни. Але національна приналежність жертв гітлерівських окупантів у цих виступах не була озвучена [5].

Водночас для впливу на громадську думку держав – союзників офіційні кола СРСР

ці приклади усе ж використовували. Тому в окремих випадках приклади злочинів, вчинені гітлерівцями щодо євреїв, таки озвучувалися. Так, у Ноті народного комісара закордонних справ СРСР В. Молотова від 6 січня 1942 р. поряд з іншими прикладами злочинів окупантів були озвучені й факти переслідування гітлерівцями євреїв [6, с. 133].

Практично в усіх роботах воєнного часу та перших повоєнних років, які важко назвати науковими, присутні сюжети про злочини окупантів, вчинені ними проти мирного населення, у тому числі і євреїв за національністю [7; 8]. Але так само немало з авторів тих робіт намагалися не зображувати іншу, аніж других долю євреїв, не акцентували увагу на національній приналежності жертв окупантів та їх поплічників. Як вихід, застосовувався ефемерний термін – «мирні радянські громадяни», що цілком відповідало установкам Й. Сталіна [9–13]. Так, Г. Александров ще в 1941 р. констатував той факт, що А. Гітлер розробив цілу систему заходів, які мали на меті зменшити кількість населення окупованих країн. Для цього застосовувалися масові страти, убивства й розстріли людей, неугодиних гітлерівцям [14, с. 14]. А от А. Панкратова, порівнюючи дореволюційні порядки в Росії з політикою гітлерівців у Німеччині, визнала, що вони за своєю реакційністю перевершили царський режим у Російській імперії: для євреїв було відновлено середньовічне законодавство, їх загнали в гетто, організували погроми, заборонили займатися науковою роботою, позбавили їх права на заняття певними професіями, провели масову стерилізацію [15, с. 14, 15].

Академічна історична наука того часу перебувала у складному становищі, пов'язаному з евакуацією та військовими діями. З одного боку, її представники мали проводити масову військово-патріотичну роботу, а з іншого – вивчати події, які розгорталися у їх на очах. Але говорити про те, що тематика злочинів гітлерівців щодо євреїв ними не використовувалась, усе ж не можна. Однозначно, що вона не педалювалася.

Відомий на той час представник академічної науки Г. Александров в одній із публікацій акцентував увагу на злочинах гітлерівських окупантів, вчинених щодо слов'янського населення країни, а також на планах знищення всіх народів СРСР, перетворення тих, хто залишився живим, у рабів [16, с. 8, 9]. Але, наприклад, Єм. Ярославський визнавав особливо жорстокі злочини гітлерівців щодо євреїв і закликав уважно ставитися до антисемітської пропаганди А. Гітлера. «Необхідно не оборонятися, а йти

в наступ проти підлої антисемітської агітації», – закликав учений [17, с. 34].

Свою наукову роботу проводили працівники Інституту історії та археології АН УРСР, які були евакуйовані до Уфи. У 1942 р. керівником відділу історії радянського періоду та вітчизняної війни цієї академічної установи був М.І. Супруненко [18, с. 74]. В евакуації працювали й історики Об'єднаного Українського державного університету, який перебував у Кзил-Орді [19, с. 5, 6]. Кафедрою історії України зазначеного навчального закладу було підготовлено до друку збірник документів і матеріалів «Український народ у Вітчизняній війні проти фашистської Німеччини» [20, с. 95, 96].

Одним із перших на академічному рівні застосував приклади злочинів гітлерівських окупантів, вчинених щодо євреїв у Києві, вітчизняний дослідник К.Дубина. Він писав, що 28 вересня німецька фельдкомендатура вивісила оголошення, у якому наказувалося всім євреям Києва та його околиць рівно о 8 годині ранку 29 вересня з'явитися на вул. Мельникова. Після цього євреї були направлені до Бабиного Яру й там розстріляні [22, с. 5, 6]. Власне, на цьому дослідник і завершив зображення сюжетів антиєврейських дій окупантів. Подібні сюжети на тлі «обезлюднення» Києва й масових переслідувань містян, їх пограбування й виморення голодом, трагічної долі євреїв зобразив К. Дубина і в іншій публікації. Він пише, що дії гітлерівців щодо євреїв були «особливо дикими». При цьому називає два місця страти – Бабин Яр та Лук'янівське кладовище [22, с. 67–72]. Подібні факти використовувалися й Н. Піциком [23].

Разом з тим, питання вивчення подій окупаційного режиму навіть із закінченням війни не відразу стало предметом досліджень радянських учених. Так, як свідчить текст доповіді віцепрезидента АН СРСР, академіка В.П. Волгіна (1945 р.), він лише побічно згадав про ініціативу групи академіка Г. Александрова, яка з 1942 р. проводила збір документів про історію війни, але жодного слова про необхідність вивчення окупаційного режиму в цій доповіді сказано не було. Натомість пропонувалося вивчати суто воєнні події, історію партизанського руху, створення народного ополчення, біографій Героїв Радянського Союзу, історію військової промисловості та військових частин. Так само і в пропозиціях П. Волгіна не знайти вказівок щодо вивчення окупаційного режиму [24, с. 63, 69, 70, 73, 101].

Слід зазначити, що під час війни досить активно закладалася документальна база для

майбутніх досліджень. Радянському уряду виявились потрібними численні факти злочинів щодо місцевого населення, яке перебувало на окупованих теренах країни. Усі ці факти фіксувалися військовим командуванням відразу ж після визволення республіки.

У роки війни було видано цілу серію книг під красномовною назвою «Зверства германських фашистів», у яких висвітлювалися звірства окупантів, вчинених на окупованих територіях країни. Німецькі фашисти були названі такими, що відроджували людиноненависницькі інстинкти, характерні для періоду середньовічного варварства, а для вбивств, насильства та грабунків вони створили «теорію расизму», відповідно до якої усі народи, окрім співучасників А. Гітлера, належать до «нижчої, неповноцінної раси». Водночас, у окремих книгах цієї серії зазначалося, що німецькі фашисти з особливою жорсткістю ставляться до слов'янських народів. Але найкривавіші плани виношувалися щодо російського народу, оскільки саме в ньому вони вбачали головну небезпеку в досягненні планів світового панування [25, с. 5, 6].

Частину зібраних документальних даних про геноцид місцевого населення, у тому числі і євреїв, за національністю було опубліковано у виданнях Головного політичного управління РСЧА, які вийшли у воєнну добу. До окремих збірників увійшли документи, зміст яких засвідчував цілеспрямовану політику Третього Райху, армійського командування й окупаційних адміністрацій щодо звільнення «життєвого простору» для німецького народу й відповідне «обезлюднення» захопленої території. Серед цих документів немало й таких, котрі об'єктивно висвітлювали трагічну долю єврейської людності на окупованих теренах країни. Немало свідчень було зібрано й зафіксовано відразу після визволення відповідних територій від ворога [26].

У цих книгах публікувалися оригінальні документи, які засвідчували участь Вермахту в геноциді мирного населення, зокрема наказ «Про поведінку військ на Сході» від 10 жовтня 1941 р., виданий головнокомандувачем 6-ї армії генерал-фельдмаршалом фон-Рейхенау [27, с. 5, 7].

Окремі з документів зображували ставлення до євреїв. Так, в одному із збірників було опубліковано оперативний наказ № 6 від 5 жовтня 1942 р., який належав начальнику СС і поліції генеральної округи «Волинь та Поділля». У наказі – каральні дії (спалення) одного із сіл, поблизу якого партизанами було вбито кілька німецьких військовослужбовців. Говориться в наказі й про євреїв. Усі вони,

незалежно від змісту карального наказу, підлягали «спеціальному ставленню», що означало фізичне знищення. У цьому ж збірнику документів було опубліковано звіт одного із поліційних полків, який знищував євреїв, зосереджених у гетто, а також свідчення полонених німецьких військовослужбовців, які розповідали про відомі їм випадки тотального знищення євреїв українських міст: Полтави, Рівно, Сімферополя. «Сотні тисяч євреїв – чоловіків і жінок, де б вони не знаходилися, підлягали нещадним грабункам і знущанням. Їх знищували різними способами: на шибеницях, штиками або ж розстрілювали», – свідчив офіцер румунської армії. Публікувалися й витяги із щоденників військовослужбовців із відповідним змістом та фотографії виявлених жертв гітлерівців [28, с. 17, 25 – 27, 34, 37, 45].

Радянські документи, які описували події в Бресті, мали досить системний характер. У матеріалах акту про злочини нацистів містяться дані про особливості правового статусу євреїв, їх реєстрацію, ідентифікацію, грабунки майна, носіння нарукавних знаків із «зіркою Давида», переселення до гетто, яке перебувало під охороною німецької жандармерії. Автори документів зібрали дані про акції знищення євреїв, називають місця розстрілів та конкретних керівників окупаційної адміністрації, повинної у вбивствах людей.

Один із збірників документів повністю присвячений подіям в Україні. Їх зміст дозволяє реконструювати відповідні події окупаційної доби, у тому числі не лише акції знищення євреїв, а й спроби людей боронитися [30].

Разом із тим, під час збирання документальних даних про геноцид місцевого населення на окупованих теренах України ще в роки війни проявляється дедалі наростаюча тенденція до замовчування фактів геноциду євреїв. Так, за матеріалами публікацій у пресі в 1943 р. було створено перший випуск видання «Фашистський розбій на Україні». За цими даними в перші дні окупації Полтави в місті розстріляли близько 13 тис. осіб. Але про національну приналежність жертв окупантів у виданні не повідомлялося.

Водночас у цій книзі під рубрикою з красномовною назвою «Погроми» повідомлялося й про знищення єврейського населення ряду міст України, найзначнішим із яких була розправа над євреями Києва та представниками інших національностей. Але, визначаючи причину розправи над цими людьми, автори, коментуючи документи, видавали бажане за

дійсне: «якщо вони чим-небудь проявили свою відданість радянській владі» [31, с. 19].

Видання документальних матеріалів про геноцид євреїв було здійснено по завершенні Нюрнберзького процесу над німецькими військовими злочинцями. Американський обвинувач У. Уолш у своєму виступі зобразив картину переслідування євреїв у нацистській Німеччині і зазначив, що остаточною метою гітлерівців було повне знищення євреїв. Обвинувач, використавши дані архіву А. Розенберга, охарактеризував становище євреїв України: ідентифікація, реєстрація, переселення до гетто, розділення людей за статевим принципом, застосування примусової праці. У документах, які увійшли до 5 тому видання, міститься немало відомостей, які засвідчують осібно від решти населення місце євреїв, їх тотальне переслідування та фізичне знищення [32, с. 636, 640].

Розширенню відомостей про геноцид євреїв на окупованих теренах України сприяла діяльність Єврейського антифашистського комітету (далі – ЄАК), який очолював С. Міхоелс. Метою роботи Комітету стала мобілізація й консолідація всіх сил єврейського народу навколо ідеї боротьби з фашистською загрозою, яка нависла над людством. Для цього використовувалися міжнародні контакти з представниками єврейський благодійних організацій, збиралися кошти для допомоги СРСР. Комітетом було опубліковано немало звернень, у яких називалися факти знищення єврейського населення. Так, у зверненні «До євреїв усього світу», опублікованому 25 травня 1942 р. у газеті «Правда», міститься не лише перелік жахливих і злочинних дій гітлерівців: в окремих містах не залишилося жодного єврея. Їх закликають вийти з гетто і взяти активну участь у боротьбі зі смертельним ворогом, адже лише перемога над Німеччиною могла їх порятувати [33, с. 127, 128].

Одночасно із цією роботою ЄАК розпочав збирати відомості про ті факти геноциду, які мали місце на окупованих теренах країни. Комітетом було зібрано численні факти тотального знищення євреїв, які опинилися на окупованих територіях. Члени комітету в офіційних виступах, безпосередньо адресованих Й. Сталіну, зазначали, що А. Гітлер бажав повністю знищити єврейський народ, а німецькі фашисти були названі народовбивцями [34, с. 4, 12, 81, 82].

Отже, у воєнну добу тематика геноциду місцевого населення, у тому числі і євреїв, піднімалася й певним чином розроблялася вітчизняними радянськими вченими. Одночасно з цим намітилася чітка тенденція до застосування евфемізму «мирні радянські гро-

мадяни», який дозволяв не звертати уваги на національну приналежність жертв окупантів. Та навіть у працях, автори яких використовували приклади злочинів, вчинених гітлерівцями щодо єврейської спільноти, науковий пошук не йшов далі показу сюжетів, які ілюстрували людиноненависницьку сутність нацизму.

Форми допомоги жертвам гітлерівців, опір євреїв політиці геноциду, участь місцевого населення в переслідуванні євреїв, роль колаборантських формувань у акціях знищення й антисемітська направленість німецької

пропагандистської системи, яка працювала на українське суспільство, – усі ці проблеми залишалися поза полем уваги радянських дослідників.

Але відсутність наукових досліджень історії Голокосту в Україні не означала, що не існувало праць джерелознавчого змісту. За роки війни їх з'явилося немало. І хоча зміст опублікованих документів також не дозволяв розглянути проблему в її комплексному вигляді, все ж наукова громадськість мала на озброєнні певний евристичний потенціал вітчизняної документалістики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сталін Й. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу / Й. Сталін. – К.: Українське державне видавництво, 1944. – 124 с.
2. Доклад Председателя Государственного комитета обороны тов. И.В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1942 г. // Исторический журнал. – 1942. – № 11. – С. 3–12.
3. Доклад Председателя Государственного комитета обороны товарища И.В. Сталина на торжественном заседании Московского Совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1941 года // Исторический журнал. – 1941. – № 10–11. – С. 2–11.
4. Морозов А. Книга, ведущая к Победе / А. Морозов // Исторический журнал. – 1943. – № 7. – С. 10–19.
5. 25 років Української Радянської Соціалістичної Республіки. – М.: Укрвидав ЦК КП (б) У, 1943. – 80 с.
6. Нота народного комиссара иностранных дел тов. В.М. Молотова о повсеместных грабежах, разорении населения и чудовищных зверствах германских властей на захваченных ими советских территориях / М.: Исторический журнал. – 1942. – № 1–2. – С. 128–137.
7. Піщик Н. Це справа рук окупантів / Н. Піщик. – М.: Військове видавництво НКО СРСР, 1942. – 23 с.
8. Вагин П. Под игом гитлеровских палачей / П. Вагин, М. Никитин. – М.: Госполитиздат, 1943. – 46 с.
9. Истребить немецких оккупантов – всех до единого! – Ташкент: Госиздат УзССР, 1942. – 18 с.
10. Кружков В. Что несут немецкие фашисты народам Советского Союза / В. Кружков. – Воениздат НКО, 1942. – 48 с.
11. Александров Г. Некоторые вопросы текущего момента (Вопросы заданные на собрании сормовских рабочих) / Г. Александров. – М.: ОГИЗ. Госполитиздат, 1942. – 15 с.
12. Толстой А. Почему Гитлер должен потерпеть поражение / А. Толстой. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат. – 49 с.
13. Ярославский Е. Великая Отечественная война Советского народа против гитлеровской Германии / Е. Ярославский. – М.: ОГИЗ, 1941. – 48 с.
14. Александров Г. Гитлеровская Германия лопнет под тяжестью своих преступлений / Г. Александров. – М.: Воениздат НКО СССР, 1941. – 19 с.
15. Панкратова А. Двадцатипятилетняя годовщина свержения самодержавия / А. Панкратова // Исторический журнал. – 1942. – № 3–4. – С. 3–15.
16. Александров Г. Общеплановая война против фашистских разбойников / Г. Александров. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943. – 16 с.
17. Ярославский Ем. Первые три месяца Великой Отечественной войны советского народа против гитлеровской Германии / Ем. Ярославский // Исторический журнал. – 1941. – № 10–11. – С. 14–37.
18. Старовойт С. Доля Інституту історії України крізь призму загальної історії АН УРСР у 1941–1945 рр.: трансформація структури, зміна науково-дослідних пріоритетів, кадри / С. Старовойт // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О.А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2012. – Вип. 22. – С. 69–84.
19. Стрельський Г. Українська історична наука в роки Другої світової війни / Г. Стрельський // Історія України. – 2011. – № 41–42. – С. 4–9.
20. Введенский А. Два года работы исторического факультета Объединенного украинского университета в эвакуации / А. Введенский // Исторический журнал. – 1944. – № 5–6. – С. 85–97.
21. Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве / К. Дубина. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1945.

22. Дубина К. Растерзанный Киев / К. Дубина // Исторический журнал. – 1943. – № 3–4. – С. 67–72.
23. Піцик Н. Це справа рук окупантів / Н. Піцик. – М.: Військове видавництво НКО СРСР, 1942. – 24 с.
24. О перспективном плане в области исторической науки / М.: Исторический журнал. – 1945. – № 3. – С. 60–75.
25. Зверства немецких фашистов. – М.: Госполитиздат, 1941. – 64 с.
26. Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы. – М.: Военное издательство НКО, 1944. – Вып. 12. – 64 с.
27. Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы. – М.: Военное издательство НКО Союза ССР, 1942. – Вып. 2. – 80 с.
28. Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы. – М.: Военное издательство НКО СССР, 1943. – Вып. 8. – 56 с.
29. Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы. – М.: Военное издательство НКО СССР, 1945. – Вып. 14. – 86 с.
30. Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы. – М.: Военное издательство НКО СССР, 1945. – Вып. 13. – 80 с.
31. Фашистський розбій на Україні. Випуск перший / Упорядник Л. Паламарчук. – К.: Українське видавництво, 1943. – 48 с.
32. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8-ми т. – М.: Юрид. лит., 1991. – Т. 5. – 672 с.
33. К евреям всего мира // Исторический журнал. – 1942. – № 6. – С. 127–128.
34. Еврейский народ в борьбе против фашизма. – М.: Государственное издательство «ДЕР ЭМЕС», 1945. – 152 с.

© *Неля Мельничук*
(*Переяслав-Хмельницький*)

ГЕНОЦИД ЄВРЕЄВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: СОВЕТСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ВОЄННОГО ПЕРІОДА (1941–1945 ГГ.)

В статті освітлені особливості вивчення політики Холокосту, яка проводилась гітлеровською Німеччиною на окупованих територіях України в 1941–1944 рр., в радянській історіографії періоду Другої світової війни.

Ключевые слова: оккупация, Рейхскомиссариат «Украина», Холокост, местное население.

© *Nelia Melnichuk*
(*Pereiaslav-Khmel'nitskii*)

GENOCIDE OF THE JEWS OF UKRAINE DURING THE NAZI OCCUPATION: SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE WAR PERIOD (1941–1945)

In the article author investigates coverage of the policy of the Holocaust, of Nazi Germany which took place in the occupied territory of Ukraine during 1941–1944 in the Soviet historiography of the Second World War.

In a military day's subject of genocide of the local population, including Jews, still raised and in some way was developed national Soviet scientists. At the same time there has been a clear trend to euphemism «peaceful Soviet citizens», which allowed ignoring the national identity of victims of occupation. Even in works whose authors used examples of crimes committed by Germans to Jewish community, scientific research does not go beyond showing scenes that illustrated the misanthropic nature of Nazism.

The forms of assistance to victims of the Nazis, the Jews resisted to the politics of genocide, participation of local people in the of Holocaust, the role of groups in actions of destruction and even anti-Semitic orientation of German propaganda system that ran on Ukrainian society – all these issues were outside the field of attention Soviet researchers.

But the lack of research the history of the Holocaust in Ukraine does not mean that there were no papers of source content. During the war there were a lot of them. Even though the content published documents also allowed addressing the problem in its complex form, nevertheless the scientific community was armed with a heuristic potential domestic documentary.

Keywords: occupation, Reichskommissariat «Ukraine», the Holocaust, the local population.

До редакції надійшла 25.09.2014.

ПОДАТКИ ТА ЗБОРИ В ОКУПАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ АДМІНІСТРАЦІЇ
РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.)

У статті відображені особливості податкової політики, яка здійснювалася на території Райхскомісаріату «Україна» в 1941–1944 рр. При цьому з'ясовуються мета та завдання заходів у галузі оподаткування місцевого населення, яке мешкало на теренах України, окупованою нацистською Німеччиною.

Ключові слова: податки, збори, окупаційна адміністрація, Райхскомісаріат «Україна».

Україна, як стверджували самі керманічі нацистського «нового порядку», стала найціннішим завоюванням Німеччини під час Другої світової війни. У віддаленій перспективі країна мала перетворитися на «життєвий простір» для німецького народу, а місцевому населенню відводилася роль малоосвіченого соціуму, зобов'язаного обслуговувати «арійську расу». Такою була стратегічна мета гітлерівської окупації нашої країни. Водночас існували суто тактичні підходи до реалізації цієї мети. Вони передбачали повномасштабну економічну експлуатацію України, викачування звідси сировини, продукції сільського господарства та тваринництва, а невдовзі й робочої сили задля усе зростаючих потреб Німеччини та Вермахту. До того ж на місцевий соціум покладался обов'язок утримувати окупаційну адміністрацію та поліційні формування Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) усім необхідним для їх повноцінного й ефективного функціонування їх органів, служб та установ. Тому важливим напрямом окупаційної політики стали системні заходи в галузі оподаткування місцевого населення.

Заявлена проблема продовжує залишатися актуальною як у суто науковому, так і суспільному дискурсі, адже сьогодні частина території нашої країни виявилася окупованою іншою державою, яка проводить власну податкову політику, викачуючи чи, навпаки, інвестуючи в загарбані землі певні ресурси. А от із точки зору наукового дискурсу – тема гітлерівської окупаційної політики на теренах найбільшого за розмірами та чисельністю населення адміністративно-територіального формування, яким і став РКУ, продовжує залишатися недостатньо розробленою та дослідженою. Цим і зумовлюється актуальність даної публікації.

Аналіз наукової літератури свідчить про відсутність спеціальних історичних досліджень, предметом яких визначалася податкова політика на теренах РКУ. На сьогодні відомі лише окремі публікації із цієї проблематики вітчизняних

науковців: О. Перехреста, Н. Глушенка, О. Гончаренка, В. Орлика, Л. Маренець і М. Куницького.

О. Перехрест розглядає проблему гітлерівської податкової політики в РКУ в контексті економічного пограбування окупованого українського сільського соціуму. Учений доводить, що податки та збори, запроваджені на окупованих теренах України, стали основною формою економічного визиску й відкритого пограбування працюючих категорій сільського населення. Провівши ретельний аналіз архівних джерел, О. Перехрест називає цілий ряд податків, які накладалися на селян. За його підрахунками, керівництво РКУ запровадило 12 податкових платежів, які стягувалися з місцевого населення. Називає він ще одну особливість окупаційного адміністрування у сфері податкової політики – відсутність єдиної системи політків і зборів, адже німецькі керівники на власний розсуд встановлювали не лише їх кількість, а й розміри [1, с. 303–310].

У праці Н. Глушенка гітлерівська податкова політика в РКУ інтерпретується крізь призму відкритого грабунку сировинних ресурсів окупованої країни. Тому авторка праці зупиняється на аналізі проведених ревізій сировини, продуктів харчування, здійснення заготівельних кампаній в українському селі [2, с. 23–32].

За інтерпретацією В. Орлика та Л. Маренець, податкова політика на окупованих гітлерівцями українських теренах базувалася на принципах рабовласницького еллінського суспільства, коли населення підкорених областей обкладали різноманітними поборами. При цьому автори роботи називають цілий ряд податкових платежів та зборів, які стягувалися з місцевого населення РКУ німецькою та місцевою окупаційними адміністраціями, типологізують їх види й розміри [3, с. 233–240].

Участь німецьких та місцевих органів влади РКУ, їх фінансових установ у реалізації окупаційної податкової політики встановлюється

в дослідженнях О. Гончаренка [4, с. 328–366; 5, с. 426–432]. Загалом він доводить, що податкова політика в РКУ спрямовувалася не на відродження зруйнованого військовими діями господарства та комунальної інфраструктури, а на викачування з країни сировинних ресурсів, продовольства та забезпечення управлінських потреб німецьких та місцевих владних інституцій, а також поліції.

У центрі уваги М. Куницького перебуває податкова політика РКУ, яка спрямовувалася окупаційною адміністрацією на місцевий соціум. Дослідник формулює висновок, відповідно до якого адміністрація РКУ здійснила комплекс заходів, спрямованих на самозабезпечення функціональної діяльності центральних та місцевих органів влади, викачування сировинних та продовольчих ресурсів задля потреб Вермахту та Третього Райху. Учений доводить, що центральне місце в цьому процесі займала податкова політика керівництва РКУ, генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів. На безпосередню реалізацію цього завдання працювали фінансові відділи німецьких і місцевих органів влади, окружні фінансові управління при гебітскомісаріатах. Водночас німецьке керівництво мало право на власний розсуд, у залежності від поточних потреб, визначати види податків та зборів, збільшуючи або, навпаки, зменшуючи їх рівень [6, с. 22–26; 7, с. 311–325].

Отже, як неважко помітити, у сучасній історіографії відомий ряд публікацій із відповідним предметом дослідження, але вітчизняні вчені лише приступили до комплексного вивчення проблеми гітлерівської окупаційної політики на теренах РКУ. Відповідно до цього, метою даної статті визначається аналіз особливостей здійснення гітлерівської окупаційної політики РКУ в податковій сфері, її мети та завдань.

Як уже зазначалося, перед окупаційною адміністрацією ставилися завдання організації системи економічної експлуатації місцевого населення. Саме для ефективного розв'язання поставленого завдання й було створено цілу систему органів та установ, працівники яких мали реалізувати їх на практиці. Як у німецьких, так і в місцевих владних інституціях РКУ було створено фінансові відділи, одним із службових завдань яких стала організація системи податків і зборів із цивільного населення, підприємств та інших суб'єктів господарювання.

Основним структурним підрозділом німецької окупаційної адміністрації, який відповідав за організацію податкової системи, став фінансовий відділ центрального управління РКУ. Аналогічні

структури були створені й на рівні генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів.

Безпосередньо питаннями організації збору податків і зборів займалися фінансові відділи районних та міських управ. Але відносини між цими відділами місцевих та німецьких органів влади РКУ базувалися на принципах нерівності сторін. Усі директивні вказівки щодо порядку, організації податків та зборів, їх кількість і розмір видавалися виключно німецькими керівниками. Фінансові відділи управ мали забезпечувати їх виконання та контролювали різні технічні питання, які виникали під час реалізації цього процесу. Проте, в разі необхідності, за погодженням із німецькими керівниками, і вони могли впливати на податкову сферу, зазвичай збільшуючи кількість місцевих податків та зборів.

Для організації повноцінної податкової системи органами місцевого управління проведені облікові та інвентаризаційні заходи. Із самого початку окупації в цих органах були створені інвентаризаційні комісії, які зареєстрували все наявне на теренах відповідного міста чи району майно. Так само ретельно було проведено облік наявного місцевого населення. Списки зареєстрованих осіб знаходились як в органах місцевого управління, так і в поліції. Переселятися до інших місцевостей поза дозволами місцевого та німецького керівництва люди не мали права. Таким чином, службовці районних і міських управ володіли усією повнотою інформації про податкові можливості місцевого населення та господарських установ.

Зазвичай до організаційної структури фінансових відділів районних та міських управ уводились посади податкових інспекторів, ревізорів [8, арк. 8; 9, арк. 3; 10, арк. 61]. На них покладися завдання із складання списків осіб, які мали сплачувати податки, займалися ремісничими та іншими видами виробництва. Реєстрації в цих органах підлягали й інші суб'єкти господарювання. Вони ж нараховували податки та проводили інспекторські перевірки закладів торгівлі та громадського харчування [11, арк. 41].

У селах України службові завдання та функції із забезпечення збору податкових платежів здійснювалися сільськими управами. У їх організаційній структурі фінансові відділи не створювалися. Водночас відомі факти, коли на початку окупації до складу сільських управ уводилися посади відповідальних за збір податків. Німецька адміністрація намагалася максимально зекономити на управлінських витратах, а тому лише подекуди до штатних розписів сільських

управ таки вводились відповідні посади [12, арк. 26, 27]. Як правило, завдання збору податків покладалося на писаря сільської управи [13, арк. 10]. Але за справу збору податків та зборів особисто відповідав сільський староста. Він мав право залучати для цього місцеву поліцію. Якщо староста не виконував поставлених завдань, його позбавляли заробітної плати або карали в інший спосіб [14, арк. 1].

У результаті нормотворчості німецької окупаційної адміністрації, основними податками на теренах РКУ стали: податок із обігу продажу товарів та інших операцій, податок із прибутку громадських господарств та промислових підприємств, прибутковий податок із місцевого населення, поземельний податок, податок із собак, промисловий податок.

Окрім податків, на теренах РКУ були введені різноманітні збори. Серед них слід назвати адміністративний збір (за видачу довідок, посвідчень, копій, дозволів на нові будови, ремонти тощо), збір за перевірку мір та ваги, перепустки, дозволи на ремісничє виробництво, збір на підтримку народного здоров'я, збір із видовищ, збір із будівель, патентний збір, районний збір.

Німецьким законодавством передбачався особливий порядок стягнення податків та зборів із окремих (здебільшого стратегічних) підприємств, а також із громадян різних національностей. Пільгами в оподаткуванні користувалися фольксдойче та громадяни Райху. А от для євреїв встановлювалися дискримінаційні підходи. Вони мали платити значно вищі податки та збори.

Розміри податкових платежів не були уніфіковані. Німецькі адміністратори самостійно визначали їх розміри. Навіть у межах однієї генеральної округи, у підконтрольних їй керівництву гебітскомісаріатах податки і збори суттєво різнилися між собою. Так, наприклад, на Херсонщині податок із власників встановлювався на рівні 25 крб. на рік [15, арк. 41], а на Запоріжчині за це доводилося сплачувати 90 крб. [16, арк. 4]. Те ж саме стосується й розмірів податків та зборів.

Свою долю в збільшення податкового тягара на населення внесли й органи місцевого управління. Досить часто, за погодженням із німецькою адміністрацією, керівництво районних та міських управ, прагнучи віднайти відповідні фінансові ресурси, вводило одноразові податки та збори.

Здебільшого за рахунок цих податкових надходжень фінансувалися роботи із відновлення зруйнованої військовими діями

комунальної інфраструктури, шкіл, медичних закладів [17, арк. 7; 9, арк. 6], ремонту шляхів сполучення, утримання закладів культури [18, арк. 41; 19, арк. 3; 20].

Місцеве населення, обкладене великою кількістю різноманітних податків та зборів, часто було не в змозі їх сплачувати. У цьому випадку наступали жорсткі санкції щодо примусового вилучення частини майна боржника. Після його продажу кошти надходили на банківські рахунки відповідних управлінських структур.

Водночас за ініціативою районних та міських управ у сфері оподаткування для певних категорій місцевого населення надавалися пільги. Від оподаткування заробітної плати звільнялися працівники та службовці місцевих поліційних формувань [21, арк. 40]. Податкові пільги встановлювалися для осіб, родичі яких були направлені на роботу до Німеччини [22, арк. 1, 2], тяжко хворі та непрацездатні [23, арк. 1, 3]. Звільнялися від сплати окремих видів податків особи, на утриманні яких перебувало четверо й більше непрацездатних осіб [24, арк. 17]. Престарілі особи та інваліди I й II групи, які мешкали в окремих районах генеральної округи «Київ», за умови відсутності в їх господарствах працездатних осіб, сплачували зменшений на 50% податок із будівель [25].

Щоправда, податкові пільги для престарілих та непрацездатних осіб могли встановлюватися органом місцевого управління виключно у випадку повної сплати податків іншими категоріями населення та підприємствами й перевиконання відповідних бюджетних показників [26, арк. 12].

Керівники органів місцевого управління мали право зменшувати оподаткування закладів торгівлі та громадського харчування, дитячих дошкільних установ, котрі перебували в їх підпорядкуванні [27, арк. 2, 3].

Отже, податкова політика адміністрації РКУ спрямовувалася на максимальну економічну експлуатацію захопленої країни. На реалізацію цього завдання працювали як місцеві, так і німецькі органи влади, в організаційній структурі яких створювалися фінансові відділи.

Для забезпечення фінансових потреб функціонування установ та організацій РКУ були запроваджені податки й збори, які виконували фіскальну, розподільчу та регулюючу функції. Проте окупаційна реальність стала причиною домінування фіскальної функції у фінансово-правових відносинах між органами влади та місцевим населенням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Перехрест О.Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) / О.Г. Перехрест // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – 320 с.
2. Глушенок Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941 – 1943 рр. / Н.Глушенок // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2004. – Т. 32. – Вип. 19. – 234 с.
3. Орлик В. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні / В. Орлик, Л. Маренець // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – 345 с.
4. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно – правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О.М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
5. Гончаренко О. Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: фінансово-правовий аспект (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжн. наук. конф. / Відп. ред. Л.В. Легасова. – К., 2011. – 543 с.
6. Куницький М. Українське суспільство як об'єкт податкової політики окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) / М. Куницький // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№9). – 342 с.
7. Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.): монографія / М.П. Куницький. – К.: ПП НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
8. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.Р–1154. – Оп. 1. – Спр. 44.
9. ДАЖО. – Ф.Р–1233. – Оп. 1. – Спр. 45.
10. ДАЖО. – Ф.Р–1233. – Оп. 1. – Спр. 149.
11. ДАЖО. – Ф.Р–1465. – Оп. 1. – Спр. 7.
12. ДАЖО. – Ф.Р–1233. – Оп. 1. – Спр. 45.
13. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р–1627. – Оп. 2. – Спр. 1.
14. ДАЖО. – Ф.Р–1233. – Оп. 1. – Спр. 151.
15. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.Р–1520. – Оп. 1. – Спр. 8.
16. ДАЗО. – Ф.Р–1433. – Оп. 3. – Спр. 16.
17. Державний архів Кіровоградської області. – Ф.Р–2495. – Оп. 1. – Спр. 23.
18. ДАХО. – Ф.Р–1501. – Оп. 3. – Спр. 8.
19. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р–2575. – Оп. 1. – Спр. 5.
20. Життя Зіньківщини. – 1942. – 3 січня.
21. ДАЖО. – Ф.Р–1465. – Оп. 1. – Спр. 4.
22. ДАЖО. – Ф.Р–1233. – Оп. 1. – Спр. 55.
23. ДАПО. – Ф.Р–2959. – Оп. 1. – Спр. 12.
24. Державний архів Київської області. – Ф.Р–2539. – Оп. 1. – Спр. 70.
25. Життя Зіньківщини. – 1942. – 5 січня.
26. ДАЖО. – Ф.Р–1233. – Оп. 1. – Спр. 150.
27. ДАПО. – Ф.Р–2303. – Оп. 1. – Спр. 1.

© *Ольга Смолянчук*
(*Переяслав-Хмельницький*)

НАЛОГИ И СБОРЫ В ОККУПАЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ АДМИНИСТРАЦИИ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» (1941–1944 ГГ.)

В статье исследуются особенности налоговой политики, которая осуществлялась на территории Рейхскомиссариата «Украина» в 1941–1944 гг. При этом уточняются цели и задачи мероприятий в сфере налогообложения местного населения, которое проживало на территориях Украины, оккупированной Германией.

Ключевые слова: налоги, сборы, оккупационная администрация, Рейхскомиссариат «Украина».

© *Olga Smolianchuk*
(*Pereiaslav-Khmelnytskii*)

TAXES AND FEES IN THE OCCUPATION POLITICS AND ADMINISTRATIONS OF REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» (1941–1944)

In the article author investigates features of tax policy, which was carried out in the Reichskommissariat «Ukraine» in 1941–1944. In this case being investigated goals and objectives of measures in the field of taxation of the local population, who lived on the territory of Ukraine occupied by Germany.

Authors of the publication notes that in the distant future, Ukraine has become in a «living space» for German people and the local community assigned the role poorly educated society, which must serve the «Aryan race». This was the strategic objective of the Nazi occupation of our country. However, there were purely tactical approaches to achieve this goal. They predicted a full-scale economic exploitation of Ukraine, hence pumping of raw agricultural products and livestock. In addition to the local society's responsibility to maintain the occupation administration and police formation CGS everything necessary for their full and effective functioning of their bodies, offices and agencies. Therefore, an important area of occupation policy became systematic measures in the field of taxation of the local population.

Tax Policy occupation administration CGS aimed at maximum economic exploitation seized the country. To implement this task, working both local and German authorities in the organizational structure were created accountants.

Tax policy occupation administration CGS aimed at maximum economic exploitation seized the country. To implement this task, working both local and German authorities in the organizational structure were created accountants.

Keywords: taxes, fees, occupation administration, Reichskommissariat «Ukraine».

До редакції надійшла 17.09.2014.

УДК [061.2: 338.48 – 6:908] (477.83/.86) «1924/1939»

© **Борис Білецький**
(Чернівці),

© **Анатолій Коцур**
(Київ)

ТОВАРИСТВО «ПЛАЙ»: ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ УТВОРЕННЯ)

У статті зроблена спроба дослідити історію зародження і розвиток товариства «Плай» та перетворення його в координуючий орган туристично-краєзнавчої діяльності в Галичині в контексті вітчизняної історії ХХ – поч. ХХІ ст. Товариство «Плай», долаючи фінансово-матеріальні та політичні труднощі, за період своєї роботи відпрацювало численні форми й методи популяризації й пропаганди української історії, природи й культури засобами туристично-краєзнавчої діяльності. Досвід товариства переконливо засвідчує необхідність координації діяльності окремих любителів туризму та мандрівництва, зосередження зусиль, скерованих на вивчення рекреаційного та пізнавального потенціалу рідного краю. Різноманітна діяльність товариства «Плай» довела, що одним з головних чинників освіти молоді є пізнання та збереження природи рідного краю, поєднання фізичного розвитку з патріотичним і екологічним вихованням.

Ключові слова: краєзнавча туристика, рідний край, екскурсії краєзнавців, молодіжні товариства, публікації в пресі, музеї.

В сучасних умовах, коли гостро стоїть питання національного та культурного відродження, дальшого розвитку і зміцнення Української держави, виховання національно свідомих і високоінтелектуальних громадян, виключна роль у цих процесах належить громадським організаціям загалом і молодіжним зокрема, покликаним виховувати активних, соціально компетентних, орієнтованих на здоровий спосіб життя і самовдосконалення її будівничих. Цими проблемами стурбована українська громадськість, ними зайнята значна частина українських вчених. Серед них можна, насамперед, назвати таких, як А. Блажкевич, О. Вацеба, М. Гуйванюк, Ю. Жданович, І. Крип'якевич, Ю. Луцький, І. Піддубний, Б. Савчук, І. Шумський [2] та ін.

У цьому контексті заслуговує на увагу досвід діяльності, набутий українськими молодіжними організаціями в галузі туристично-краєзнавчої роботи, координуючу роль серед яких відіграло товариство «Плай». Такий досвід вимагає вивчення, узагальнення і застосування у практиці виховання підростаючого покоління.

Важливою передумовою виникнення товариства «Плай» стала давня і багата традиціями діяльність місцевих товариств і аматорів пізнавального мандрівництва та краєзнавчої туристики. Вже у першій половині ХІХ ст. завдяки діяльності таких активних і дійових прихильників туризму, як Я. Головацький, І. Франко, Б. Барвінський, І. Свенціцький, І. Крип'якевич, відбувалися організовані

туристичні походи й екскурсії [4]. Проте діяли ці осередки розрізнено, без належної координації, а екскурсії та мандрівки часто проводилися без відповідної попередньої наукової підготовки тощо. Це негативно позначалося на їх якості, через що туризм, здебільшого, мав розважальний і спортивний, аніж краєзнавчо-пізнавальний характер. У газеті «Діло» про причини таких явищ зазначалося, що «туристичний рух має в нас багато прихильників, але відчутним є брак організації».

Вирішити дану проблему можна було лише спільними зусиллями аматорів туристично-краєзнавчої практики та громадськості, завдяки котрим у жовтні 1924 р. було засновано туристично-краєзнавче товариство «Плай» як центральний координуючий орган у справі організації крайового туризму в Галичині. Проте до реалій була ще довга і складна дорога, пов'язана з об'єктивними і суб'єктивними обставинами. Його фундаторами стали відомі краєзнавці й історики І. Крип'якевич [3], Б. Януш, Є. Пеленський та Ю. Полянський [4], які втілювали в життя ідеї «класиків» галицького краєзнавства – І. Франка, М. Грушевського, С. Рудницького, В. Кубійовича, І. Крип'якевича, О. Степанів, І. Теслі, Ю. Целевича, Б. Заклинського та інших постатей краю XVIII–XX ст. [5].

Першим головою товариства «Плай» обрали авторитетного адвоката і громадського діяча В. Старосольського [1]. Діяльність засновників товариства суттєво полегшувалася тим, що всі вони мали значний досвід спільної роботи в даній галузі. У 1921–1923 рр. вони як співорганізатори «Плаю» співпрацювали у рамках «Кружка любителів Львова». Разом із тим вони були давніми та добрими знайомими ще зі студентських часів [13].

«Кружок любителів Львова», головою якого був І. Крип'якевич, виник восени 1921 р. Його члени ставили за мету плекати любов до рідного краю через поширення знання його історії, старовини й культури живим словом, письмом у пресі й окремими виданнями. Гурток організовував екскурсії містом та його околицями до 1923 р., коли був розігнаний польською поліцією. Але напрацьовані методи роботи, форми збирання і популяризації краєзнавчого матеріалу стали фундаментом гуртка, на якому його члени у 1924 р. і створили першу значну організацію – краєзнавчо-туристичне товариство «Плай». Останнє, за даними А. Блажкевича, мало п'ять філій у містах Стрий, Самбір, Перемишль, Тернопіль і Коломия [2] та дві

спортивні секції [9]. Це була одна із спроб галицьких краєзнавців виробити комплексний підхід до організації краєзнавства та туризму.

Метою діяльності «Плаю» було «дослідження рідного краю та інших земель, розповсюдження зібраних про них відомостей, накопичення й опрацювання наукових та туристичних матеріалів» [2]. Зокрема, вже в першому номері часопису «Туристика і краєзнавство» І. Крип'якевич зазначив, що основним завданням товариства «Плай» є обґрунтування в туристичній справі місця наукового краєзнавства. Останнє дасть змогу більше популяризувати тури чи прогулянки по всій Галичині. Актуальність цього завдання було обґрунтовано І. Крип'якевичем у тому, що посилюється зацікавлення охочих до мандрівок долиною Прута у Чорногорах, зростає кількість відвідувачів у Горганах, Бескидах, Поділлі й Розточчі, більш інтенсивно буде використовуватися історична спадщина Волині та Підляшшя, в містах Звенигород, Зборів, княжий Галич в с. Крилос [6].

У середині листопада статут «Плаю» затвердили воєводські власті, що дозволяло розпочати організаційну роботу товариства. Насамперед головний відділ товариства сформував лекційну комісію (викладову), а також комісію для підготовки екскурсій. А вже 23 листопада 1924 р. відбулося перше засідання екскурсійної комісії, на якому були розглянуті плани організації прогулянок Львовом та його околицями.

У попередні роки ареал проведення прогулянкового мандрівництва був обмеженим – природничі мандрівки скеровувалися майже завжди у гори. Поза увагою залишалися такі цікаві, з точки зору історичного погляду, місцевості як Звенигород, Тереховля, Жовква, Олеско, давні замки та монастирі, Бескид та Горгани, майже не практикувалися локальні прогулянки до найближчих околиць сіл і містечок. Натомість, статут «Плаю» передбачав поширення діяльності Товариства на всю територію Львівського, Тернопільського, Станіславського і Краківського воєводств. Він декларував не тільки дослідження рідного краю та інших земель, а й повідомляв про наміри вивчати й охороняти пам'ятки історії, культури та природних форм, збирати й зберігати різноманітні предмети старовини, зразки народного мистецтва та народних промислів, а також видавати часописи та утримувати бібліотеки з царини краєзнавства і туризму [4].

Насамперед Товариство активно зайнялося розробкою планів туристсько-екскурсійної

діяльності, вбачаючи головним своїм завданням ініціювання та ведення прогулянок і пропаганду туристики, спрямування прогулянок у цікаві під краєзнавчим оглядом околиці та місцевості, ведення курсів з обсягу мандрівництва, які для членів товариства ставали періодичними. Так, вже в другому номері часопису «Туристика й краєзнавство» був розміщений цікавий матеріал про спелеологічні ресурси Галичини в селах Ісаків, Чортовець (повіт Городенка), Слобода, Рунгури (повіт Коломия) [11], а в третьому – про історію створення в Галичині національних парків та резерватів. Зокрема, необхідність тут створення останніх, як нових природоохоронних об'єктів, відображена в задумі малого резервату Данцижка, що в Чорногорі. На думку авторів це дозволило б уникнути зменшення в Українських Карпатах площ жерепу – гірської сосни, яка поширена на висоті 1300–1800 м н. р. м. Також про серйозність намірів Товариства засвідчує той факт, що воно відразу ж приступило до збору фізіографічних, антропо- і етнографічних матеріалів, необхідних для впровадження екскурсійних маршрутів. Їхні розробки накопичувалися у окремому відділі бібліотеки, заснованій Товариством. Планувалося збирати матеріали і під час мандрівок рідним краєм. У зимовий період, коли туристичне життя було менш активним, «Плай» мав намір проводити лекції з теорії мандрівництва, історії Львова та Галичини, організовувати екскурсії музеями міста [4].

Засновники товариства проводили доволі активну організаційну роботу. Протягом двох неповних місяців від часу заснування «Плаю» в 1924 р. головний відділ краєзнавчої організації провів шість засідань, на яких було детально обговорено плани на туристський сезон 1925 р., а також інші поточні справи. Їм передувала 24 жовтня 1924 р. (напередодні офіційного заснування товариства) перша екскурсія краєзнавців Львова з метою уточнення маршруту, що пролягав околицями міста від гори князя Лева через Кайзервальд і Янчаків на Прогулянку [5]. 2 листопада по цих же місцях відбулася велика прогулянка для всіх бажаючих. Надалі, протягом жовтня 1924 р. – квітня 1925 р., «Плай» організував 14 екскурсій.

Після підготовки повного циклу тематично взаємопов'язаних екскурсій, які охоплювали основний простір Львова, проводилися систематичні щонедільні екскурсії. Об'єктами огляду серед іншого були руїни княжого Львова, Медова Печера, Кайзервальд, Личаків, Чортівська Скеля, Кривчичі та ін. Найчастіше

обов'язки гйда-провідника виконував один з фундаторів «Плаю», активний член товариства, який був розробником цих маршрутів і знав їх до найменших деталей, Іван Крип'якевич.

Як і планувалось при розробці маршрутів екскурсій, мандрівки стали важливим джерелом збирання цінних краєзнавчих матеріалів. Вони засвідчили, що у одному з найстаріших сіл Кривчичах (неподалік Львова) проходив Глинянський шлях, яким ішли до Львова не тільки торговельні каравани, а й різні воєнні походи. За їхніми даними в 1648 р. личаківські узгір'я обсадили козацькі війська. Гетьман Б. Хмельницький мав свою квартиру при Личаківській (глинянській) вулиці, по правій стороні, ідучи з міста, за церквою св. Петра і Павла. Тут також мешкав татарський ватажок Тугай-бей. Навпроти, десь в околиці теперішньої Круп'янської вулиці, стояв великий відділ татар. Головний козацький табір був під Кривчичами. І під час другої облоги Львова 1655 р. частина українського війська появилася зі сторони Глинянського шляху [5].

На інших околицях Львова велися пошуки давніх городищ. Фотографії, зроблені під час екскурсій, члени «Плаю» збирали до спеціального альбому. Деякі мандрівки їх учасники описували у письмових звітах, здавали їх на зберігання до архіву товариства та використовували з науковою метою чи з метою популяризації серед населення.

Виходячи з того, що «Плай» проводив мандрівки майже виключно околицями Львова, намагаючись уникнути переслідування поліцейних агентів і чиновників, краєзнавці за 1924–1925 рр. здійснили лише три прогулянки містом – дві на Високий Замок і одну Губернаторськими Валами [5].

Розширюючи сферу своєї діяльності, «Плай» на літо 1925 р. запланував проведення екскурсії у Карпати та по Галицькому Поділлю. Проте, оскільки ця мандрівка була довготривалою, за відсутності провідників її реалізувати не вдалося. Тоді прогулянки здійснювалися ближніми маршрутами – до Жидачева, Роздола, Жовкви, Крехівського монастиря і на поле Зборівської битви. У багатьох місцевостях «Плай» був представлений повноважними представниками (відпоручниками) товариства. Львівські краєзнавці встановили контакти з туристичним гуртком «Чорногора» зі Станіслава, організаторами карпатської туристики Р. Щипайлом з Коломиї та М. Горбовим з Косова.

Уже в цей час, оцінюючи значення туристично-краєзнавчої діяльності в житті українства,

в середовищі лідерів «Плаю» зароджується ідея об'єднання розпорошених гуртків з метою координації їх дій, в одну організацію, консолідуючим ядром якої став би «Плай». Виходячи з цих обставин, І. Крип'якевич зазначив: «Як довідуємося, в інших місцевостях творяться гуртки, починаються прогульки. Бажано було б, щоб ці гуртки увійшли в члени товариства «Плай», так щоб всі західні землі можна було обняти одноцільною туристичною організацією» [4].

Важливим засобом реалізації цієї комунікації та обміну інформацією між краєзнавцями мало стати спеціальне краєзнавче видання. Сам же «Плай» не міг заснувати окремого власного часопису за браком коштів, тому вирішили скористатися послугами газети «Новий час». У лютому 1925 р. появилось перше число друкованого видання «Плаю» як двотижневий додаток до цієї газети з назвою «Туристика і краєзнавство». Редактором видання став І. Крип'якевич [12].

«Туристика і краєзнавство» публікувало матеріали, присвячені окремим місцевостям Галичини, нариси з історії туристики та краєзнавства, матеріали археологічного й етнографічного характеру, звіти про діяльність «Плаю», хроніку краєзнавчого життя тощо. Проте в світ вийшло лише три числа часопису. З фінансових причин «Туристика і краєзнавство» припинило свій вихід і було відновлено лише 1931 р. [4].

З припиненням виходу видання «Туристика і краєзнавство» краєзнавчі матеріали публікувалися у газетах «Діло» і «Новий час». У кінці 20-х рр. ХХ ст. стає популярною публікація у пресі опису звітів про здійснену туристичну мандрівку чи екскурсію. У липні 1931 р. у «Новому часі» появилася рубрика «З мандрівок по рідному краю». У цей же час туристично-краєзнавчі мандрівки організує вже не тільки «Плай», а й інші культурно-освітні та спортивні товариства. Протягом 1928–1930 рр. низку мандрівок Гуцульщиною та Бойківщиною організує львівське товариство «Луг», в мандрівках якого іноді брало участь до 60 осіб. З часом «Плай» поширив свою діяльність на всі головні міста Галичини. Засновано відділи товариства у Перемишлі та Стрию. При Перемишльській секції створено курси мандрівництва, де проводилася підготовка екскурсоводів.

Світова економічна криза кінця 20-х рр. ХХ ст. на деякий час пригальмувала діяльність товариства «Плай», яке навесні 1931 р. відновило її. Товариство почало розвиватися під проводом нової Ради, яку очолював тоді дирек-

тор торгової школи «Просвіти» Д. Коренець, а його заступником став відомий організатор туристики проф. Т. Білостоцький [4]. Головою Ради в Львові було обрано доктора К. Паньківського [9].

Важливу роль у відродженні товариства відіграла спільна нарада представників «Плаю», «Українського студентського спортивного союзу», «Українського лещетарського клубу», спортивного клубу «Стріла», станіславського туристичного гуртка «Чорногора». У підсумку цієї наради краєзнавче товариство «Плай» було визнане центральним координуючим органом у справах організації крайового туризму в Галичині.

Відроджена організація заявила про діяльність у трьох головних напрямках, а саме: організація популярних лекцій, пресовій пропаганді та проведенні екскурсій, поширивши їх на закордонні землі, населені українцями, – Буковину, Закарпаття, Лемківщину, Підляшшя [2]. З метою вивчення можливостей таких мандрівок К. Паньківський їздив на Буковину і Закарпаття.

У перший рік роботи відновленого «Плаю» наслідки його роботи були досить скромними. Потрібно було докласти багато зусиль, щоб пробудити до нього цікавість серед громадянства.

Протягом 1931 р. товариство влаштувало цикл лекцій з історії, географії, геології та статистики західноукраїнських земель. З лекціями виступали такі відомі вчені та громадські діячі, як М. Галущинський, Р. Зубик, І. Федів, брати Я. і С. Пастернаки, Д. Паліїв. Спортивна секція товариства організувала вишкільно-туристичний табір у Підбужжі, кілька мандрівок у Горгани. У кінці 1931 р. зареєстровано філію «Плаю» в Тернополі, до складу якої ввійшло 30 осіб на чолі з Т. Водяним [2].

Дещо активніше розвивалася діяльність «Плаю» у 1932 р. Зусиллями членів цього товариства було організовано сім екскурсійних мандрівок, два курси лекцій, а також популярні читання. Проведенню екскурсій передували реферативні читання про історію та пам'ятки тієї місцевості, до якої передбачалося здійснення мандрівок.

Багато зусиль і коштів «Плай» витратив на спорудження першої української туристичної бази. У лютому 1934 р. табір урочисто відкритий у селі Славське. У березні цього ж року з ініціативи і за участі Ярослава Падохи при філії туристично-краєзнавчого товариства «Плай» у Стрию відкрито спортивні секції, що проводили лижні зимові тижневі збори в Славську27. У грудні товариством «Плай»

було закінчено будівництво високогірного прихистку для туристів «Плісце», який розташовувався між г. Графа і хребтом Паренки на висоті 1500 м н.р.м. у Станіславському повіті. Вартість прихистку сягнула 1000 злотих [9].

У вихідні і святкові дні члени туристично-краєзнавчого товариства проводили дво- або триденні мандрівки в Скільські гори. Їх маршрути пролягали через Синевидське Нижнє до скель в Бубниці або через Синевидське Верхнє на гору Парашку та на гору Ключ. Засновником лижного спорту на Стрийщині був учитель фізичного виховання української гімназії, який організував курси та лижні прогулянки по навколишніх місцевостях.

До Тернопільської, Перемишльської, Стрийської, Львівської філій «Плаю» у 1932 р. приєдналася новостворена організація у Самборі, яка заснована на загальних зборах ініціативного гуртка 26 червня. Головою цієї організації став адвокат В. Гуркевич. Її ряди швидко зростали. Якщо у червні 1932 р. у її складі було 12 осіб, то через рік її ряди зросли до 45 осіб. Вона тісно співпрацювала з музейним товариством «Бойківщина».

У товаристві було сформовано 3 секції: спортивну, туристичну і лекційну. На першому етапі діяльності товариства найактивніше працювала лекційна секція. З лекціями з геології та географії Бойківщини, туристики, з питань надання першої медичної допомоги та збору лікарських рослин, а також з історичними лекціями виступали громадські діячі та вчені – місцевий дослідник старовини А. Княжанський, професори Лімницький і Орловський, а також В. Гуркевич, І. Філіпчак та інші. На лекції збиралося в середньому до 50 осіб [4]. Але з часом, коли лекції уже відіграли свою роль як організуючого і мобілізуючого елемента, зацікавлення до них знизалося.

Популярними стають організація і проведення мандрівок та екскурсій. Тому, починаючи з 1934 р., товариство спочатку організовує прогулянки найближчими околицями Самбора, які з часом поширює на віддалені місцевості Бойківщини. Внаслідок цього упродовж поточного року було організовано 7 екскурсій, у кожній з яких брало участь від 10 до 20 осіб. До слова, тут варто додати, що в липні цього ж року Ігорем Чайковським видано новий «Провідник по Гуцульщині» для польсько-мовних мандрівників [9].

Однією з форм популяризації туристики в самбірському «Плаю» були табори-зустрічі, до яких запрошувалися жителі довколишніх

сіл та містечок, зацікавлені у створенні власних туристично-краєзнавчих осередків. Водночас туди вирушала екскурсія членів «Плаю» з Самбора. Як свідчать документи, такий нетрадиційний засіб пропаганди туристики давав позитивні результати. Так, Самбірська філія «Плаю» влаштувала зустрічі у Хирові – з мандрівкою з Перемишля, у селі Спасі з ініціативною групою краєзнавців із Старого Самбора тощо [9].

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. Самбірське товариство «Плай» все більше еволюціонувало в сторону туристсько-спортивної діяльності, а товариство «Бойківщина» взяло на себе функції регіонального краєзнавчого центру.

Розвитку туризму в Галичині сприяла значна видавнича діяльність з проблем краєзнавства та туризму, яку розгорнули громадські та культурні діячі. Як відомо, ще 1925 р. за редакцією І. Крип'якевича почав виходити часопис «Туристика і краєзнавство» як додаток до щоденної газети «Діло», де І. Крип'якевич опублікував такі праці, як «Богданівська каплиця біля Підлісець Кременецького повіту», «Легенди про печери в Страдчі», «Мандрівки Якова Головацького в 1832–1840 роках» [7].

У 1931 р. учений-іхтіолог і автор численних природничих праць Е. Жарський очолив редакцію відновленої «Туристики і краєзнавства», яка, як і в 1925 р., виходила у формі неперіодичного додатку до газети «Новий час». Протягом року в ній поряд із хронікою «Плаю» та повідомленнями головного відділу публікувалися краєзнавчі нариси, а також цікаві розвідки І. Крип'якевича з історії галицької туристики. Серед них – «Студентські мандрівки 1880 року» і «І. Франко як турист». Після того, як видання «Туристики і краєзнавства» знову припинилося, матеріали, присвячені місцевій старовині, продовжували публікуватися в газетах «Новий час» і «Діло» [7].

З 1937 р. друкованим органом «Плаю» став щомісячний журнал «Наша Батьківщина», головним редактором якого був В. Щурат, в якому друкувалися статті, схеми туристичних маршрутів та описи мандрівок. Цей часопис друкував методичні поради та програмні статті з питань теоретичної підготовки та організації туристично-краєзнавчого руху. На сторінках цього видання публікували свої роботи М. Андрусак, С. Гайдучок, М. Гавдяк, В. Дорошенко, Ф. Косовський, М. Кордуба, В. Кубійович, Л. Маслов, Я. і С. Пастернаки, І. Свенцицький, М. Смішко, В. Щурат та ін. [4]. Того ж року І. Крип'якевич тут опублікував статті «Печери в Галичині», «З історії

Галицького краєзнавства», в яких зробив першу спробу узагальнення мандрівок студентської молоді у 1883–1888 рр. [8].

Товариство видало історико-краєзнавчу бібліотеку «Наш рідний край» у п'яти випусках, з'явилися перші путівники краєм, бібліографічні покажчики краєзнавчої літератури, методичні розробки з організації краєзнавства і музеєзнавства [2].

Серед найбільш відомих були такі путівники, як «Історичні проходи по Львові» І. Крип'якевича, «Долиною Опору і Стрия» Є. Пеленського, «Пізнай свій край. Опис мандрівки по Карпатах» М. Заклинського. У першому розповідається про багатий історичний матеріал міста Львова, в другому подається детальний опис багатьох маршрутів, міститься цінний картографічний матеріал, що допомагав мандрівникам при проведенні подорожей. У останньому відображений зразок опису мандрівки, записи своїх спостережень.

Низка інших публікацій торкалася питань спортивного туризму. До таких належать книга І. Мрица «Наука їзди по лещатах», статті С. Гайдучка «Лещетарям у мандрівку», Е. Жарського «Альпієство», О. Киселівської «Враження з дороги», яка друкувала свої матеріали у постійній рубриці «З моїх мандрівок» у журналі «Жіноча доля протягом 1926–1939 рр.».

Для любителів мандрівок почали виходити не тільки статті і нариси, а й монографії з туристично-краєзнавчої проблематики, а саме: «Туристика» А. Будзиковського, «Лещетарські шляхи коло Львова» П. Франка, «Прогулянки в наші гори» Т. Франка, «Галицьке краєзнавство» Ю. Целевича, «Опис рідного краю» та «Мала

географія України» Р. Заклинського, «Провідник по Галичині» М. Орловича [8] та ін.

Велику увагу товариство «Плай», разом з іншими туристично-краєзнавчими організаціями, приділяло збиранню краєзнавчих матеріалів, які потім передавалися до Львівського музею, а також Коломийського музею «Гуцульщина», Станіславського, Самбірського та інших музеїв [9]. На 1937 р. їх зусиллями у Галичині було створено 12 українських музеїв. Загалом, станом на 1939 р., у Галичині діяло 47 публічних музеїв. Цьому передувало заснування в 1935 р. музеєзнавцями краю «Комітету українських обласних музеїв», який об'єднав регіональні музейні товариства Галичини [2].

Ставлення польських, а потім радянських властей до діяльності товариства «Плай» було недоброзичливим, що врешті 1939 р. останній голова «Плаю» К. Паньківський змушений був оголосити про розпуск організації.

Таким чином, долаючи фінансово-матеріальні та політичні труднощі, товариство «Плай» за час свого існування відпрацювало численні форми й методи популяризації й пропаганди української історії, природи й культури засобами туристично-краєзнавчої діяльності. Досвід його роботи переконливо засвідчує необхідність координації діяльності окремих любителів туризму та мандрівництва, зосередження зусиль, скерованих на вивчення рекреаційного та пізнавального потенціалу рідного краю. Діяльність туристично-краєзнавчого товариства «Плай» практично довела, що одним з головних чинників освіти молоді є пізнання та збереження природи рідного краю, поєднання фізичного розвитку з патріотичним і екологічним вихованням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусак Т. Старосольський Юрій. Довідник з історії України / Т. Андрусак. – К.: Генеза, 2001. – С. 823.
2. Блажкевич А.Л. Краєзнавча бібліографія Галичини: становлення та розвиток (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Л. Блажкевич. – К., 2003; Вацеба О.М. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні / О.М. Вацеба. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1997; Гуйванюк М.Р. Січовий рух Галичини й Буковини (1900–1914) / М.Р. Гуйванюк. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009; Жданович Ю.М. Організаційно-педагогічні засади виховного процесу у скаутській організації Пласт: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук.: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ю.М. Жданович. – К., 2004; Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / І. Крип'якевич. – Львів: Каменяр, 1991; Луцький Я. Національне виховання української молоді Галичини в 20–30-х рр. XX ст. у «Пласті» / Я. Луцький // Людина і політика. – 2002. – № 2; Піддубний І. З історії студентського руху на Буковині у міжвоєнний період / І. Піддубний // Буковинське віче. – 1998. – № 1; Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939 / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996; Трохим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (II пол. XIX – I пол. XX ст.) / Б. Трохим'як. – Тернопіль: Економічна думка, 2001; Шумський І.І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939): автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.І. Шумський. – Чернівці, 2001.

3. Ісаєвич Я. Видатний історик Львова І. Крип'якевич. Історичні проходи по Львові / Я. Ісаєвич. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 7.
4. Козицький А. Краєзнавчо-туристичне товариство «Плай» (1924–1939) / А. Козицький // З історії вітчизняного туризму: Збірник наук. статей. – К., 1997. – С. 58.
5. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / І. Крип'якевич. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 88.
6. Крип'якевич І. Наші завдання / І. Крип'якевич // Туристика і краєзнавство: Орган Українського туристично-краєзнавчого товариства «Плай» у Львові. – Львів. – 1925. – Ч. 1. – С. 1.
7. Крип'якевич І. Мандрівки Якова Головацького в 1832–1840 роках: з історії української туристики / І. Крип'якевич // Туристика і краєзнавство. – 1925. – Ч. 2. – С. 3.
8. Луцький Я.В. Історія туризму в Галичині до 1939 року / Я.В. Луцький // З історії вітчизняного туризму: Збірник наук. статей. – К., 1997. – С. 74.
9. Національні парки та резервати: про історію створення / Упор. І. Крип'якевич // Туристика і краєзнавство. – 1925. – Ч. 2. – С. 2.
10. Національні парки та резервати: про історію створення / Упор. І. Крип'якевич // Туристика і краєзнавство. – 1925. – Ч. 3. – С. 4.
11. Паньківський К. З діяльності товариства «Плай» у Львові в десятиліття свого існування / К. Паньківський // «Плай» – туристично-краєзнавче товариство (Подорожі і діяльність товариства). – Львів, 1934. – С. 7.
12. Паньківський К. З діяльності товариства «Плай» / К. Паньківський // Туристика і краєзнавство – 1925. – Ч. 1. – С. 4.
13. Шах С. Львів – місто моєї молодості / С. Шах. – Мюнхен, 1955. – С. 40–47.

© Борис Билецкий
(Черновцы),

© Анатолий Коцур
(Киев)

ОБЩЕСТВО «ПЛАЙ»: ИСТОРИЯ ЗАРОЖДЕНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ (К 90-ЛЕТИЮ СО ДНЯ ОБРАЗОВАНИЯ)

В статье сделана попытка исследовать историю зарождения и развитие общества «Плай» и превращение его в координирующий орган туристически-краеведческой деятельности в Галичине в контексте отечественной истории XX – нач. XXI вв. Общество «Плай», преодолевая финансово-материальные и политические трудности, за период своей работы отработало многочисленные формы и методы популяризации и пропаганды украинской истории, природы и культуры средствами туристско-краеведческой деятельности. Опыт работы общества убедительно свидетельствует о необходимости координации деятельности отдельных любителей туризма и путешествий, сосредоточения усилий, направленных на изучение рекреационного и познавательного потенциала родного края. Разноплановая деятельность общества «Плай» доказала, что одним из главных факторов образования молодежи является познание и сохранения природы родного края, сочетание физического развития с патриотическим и экологическим воспитанием.

Ключевые слова: краеведческая туристика, родной край, экскурсии краеведов, молодежные общества, публикации в прессе, музеи.

© Borys Biletsky
(Tchernivtsi),

© Anatoliy Kotsur
(Kyiv)

CORPORATION «PLAY»: HISTORY OF ITS ORIGIN AND ACTIVITY (DEVOTED TO THE 90TH ANNIVERSARY OF FOUNDATION)

Under modern conditions, when acute is the issue of a national and cultural renaissance, a further development and strengthening of the Ukrainian State, the upbringing of nationally conscious and sophisticated people. Exceptional role belongs in these processes to the public and youth organizations, which are intended to educate its an active, socially competent, focused on healthy lifestyle and self-improvement builders. These problems concern the Ukrainian public, they occupy a significant part of Ukrainian scientists. Among them are, first of all, such as A. Blazhkevych, O. Vatseba, M. Huvanyuk, Y. Zhdanovych, I. Kryp'yakevych, Y. Lutsky, I. Pidubny, B. Savchuk, I. Shumsky et al.

In this context, it is worth for attention the experience of activity, gained by Ukrainian youth organizations in the field of tourism and local history work, coordinating role among which was played by

company «Play». This experience requires study, synthesis and application in practice the education of the younger generation. An important precondition of occurrence of society «Play» was a long and rich of traditions the activity of local communities and amateurs of cognitive wandering and a local history tourism. Already in the first half of the nineteenth century through the activity of such active and effective supporters of tourism as Y. Holovatsky, I. Franko, B. Barvinsky, I. Svyentsitsky, I. Kryp'yakevych, there were organized the walking tours and excursions. But these centers were disparate, without proper coordination, tours and travels frequently carried out without adequate prior academic preparation, etc. It has a negative impact on their quality, that's why tourism has entertainment and sports nature more than regional studies and cognitive. The newspaper «Dilo» there was noted on the causes of such phenomena that «The travel industry has a lot of fans, but there is a noticeable lack of organization».

To solve this problem could only by joint efforts of amateurs of local history and tourist practice and the public, thanks to which it was based tourism and local history society «Play» as the central coordinating agency in the organization of regional tourism in Galicia in October 1924. But to reality it was still a long and difficult road associated with objective and subjective factors. Its founders were known ethnographers and historians I. Kryp'yakevych, B. Yanush, E. Pelensky and Y. Polyansky, who put into practice the idea of «classics» Galician regional studies – I. Franko, M. Hrushevsky, S. Rudnytsky, B. Kubiyovych, I. Kryp'yakevych, O. Stepaniv, I. Tesla, Yu. Tselevych, B. Zaklyns'ky and other figures in the land of the XVIII-XX centuries.

Keywords: regional tourism, homeland, ethnographers, tours, youth organization, publications in the press, museums.

До редакції надійшла 23.09.2014.

УДК 94(477.51)«1920/1930»:316.334.55

© Олександр Топчій
(Київ)

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1920-Х – ПОЧ. 1930-Х РР.

У статті розглядаються основні сфери компетенції сільських аграріїв Чернігівщини, їх соціальний статус та професійна діяльність в 1920-х – поч. 1930-х рр. З'ясовуються форми та методи взаємодії спеціалістів сільського господарства з селянством у сфері виробництва та специфіка їх фахової підготовки. Також розглянуто участь аграрної інтелігенції у здійсненні політики колективізації в регіоні, висвітлено репресії проти сільських спеціалістів. Показано їх участь у селянських об'єднаннях вказаного періоду.

Ключові слова: сільська інтелігенція, Чернігівщина, сільське господарство, агрономи, лісники, агрокультурна робота.

Найчисельнішу інтелігентну силу, що близько стояла до виробництва на селі, становили спеціалісти сільського господарства, і, зокрема, працівники агрономії. Найважливішим соціальним завданням тоталітарного режиму в УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. стало залучення аграрної інтелігенції до радянського будівництва та формування в її середовищі політично активного й ідеологічно лояльного до державного курсу ядра. Радянська влада прагнула створити соціально «чисту», безвідмовно слухняну «радянську» інтелігенцію.

Історіографія заявленої проблеми характеризується низкою публікацій статейного формату. Більшість з них присвячена участі аграрної інтелігенції у загальнополітичному процесі. Стосовно Чернігівщини за останні двадцять років спеціальні дослідження відсутні [1; 12;

13; 28]. Метою статті є з'ясування соціальної та професійної характеристики аграрної інтелігенції Чернігівщини протягом 1920-х – початку 1930-х рр. Для реалізації поставленої мети слід визначити їх місце в соціальній структурі досліджуваного періоду, дослідити особливості умов праці спеціалістів-аграріїв та встановити особливості взаємодії сільських агропрацівників з органами влади та селянством у контексті проведення господарсько-політичних кампаній в 1920-х – на початку 1930-х рр.

З приходом до влади більшовики почали реалізовувати власну аграрну програму, що була викладена В. Леніним у популярній брошурі «До сільської бідноти» у травні 1903 р. Стратегія партії полягала в утворенні на базі поміщицької власності великих державних господарств під контролем депутатів

від сільської бідноти (звідси назва, що виникла пізніше, – радянські господарства, радгоспи). Передбачалося встановити нетоварний обмін між промисловістю й радгоспами, а також індивідуальними селянськими господарствами [16, с. 96]. Практична реалізація цих планів у радянський час покладалася на аграрну інтелігенцію, чільне місце серед якої належало агрономам.

До компетенції агрономів входило вивчення стану сільського господарства своєї місцевості, перспектив його розвитку та виявлення його потреб, організаційна діяльність серед населення, участь у землевпорядкуванні, кооперації, колективізації, проведення консультацій, робота в органах місцевої адміністрації тощо. Для реалізації цих завдань агрономічні кадри району скликали в установленому порядку районні агрономічні наради, сільськогосподарські конференції, земельні комісії при сільрадах, організували публічні доповіді, курси, лекції, сільгоспвиставки, конкурси, екскурсії, досвідні заходи тощо [21, с. 69].

Достатньою комплектацією апарату агрономів районного земельного відділу вважався штат з чотирьох спеціалістів, який складався з районного агронома, двох фахівців, що спеціалізувалися на місцевих галузях сільського господарства, та агротехніка. Районний агроном керував всією роботою агроперсоналу району, ніс відповідальність за її виконання [21, с. 70]. Зв'язок з іншими спеціалістами з сільського господарства (землемірами, меліораторами, ветеринарами, лісничими) агрономічний персонал тримав через районний і окружний земельні відділи. Так, Сновський окружний земельний відділ був утворений наприкінці лютого – на початку березня 1923 р. Відділ керував діяльністю районних земельних управлінь, здійсненням колективізації сільського господарства, розробкою заходів з покращення розвитку бджільництва, садівництва, тваринництва та проведенням землевпорядкування, землемірних та меліоративних робіт [7, арк. 1–3].

На початку 1920-х рр. внаслідок суспільно-економічної кризи відчувався гострий брак аграрних спеціалістів. Так, голова Чернігівського губернського виконавчого комітету П. Любченко надсилав цілком таємну телеграму В. Балицькому до Харкова про катастрофічний стан з кадрами землемірів у губернії. В телеграмі зазначалось, що в губернії працювали тільки 77 спеціалістів, а для успішного проведення аграрної політики

необхідно було 193. Забезпечення геодезичними інструментами становило лише 75%. Креслярське приладдя та канцелярія були відсутні повністю [26, с. 79 зв.].

Для вирішення цих та інших актуальних проблем у 1922 р. був скликаний Губернський агрономічний з'їзд. Делегати визнали необхідним проведення «широких» агрономічних заходів і з цією метою вирішили негайно відвести земельні ділянки не менше 10 десятин в кожній волості у розпорядження агрономів та у пільговому порядку забезпечити агрономічні пункти необхідним устаткуванням: покращеним насінням, племінними виробниками, машинами, знаряддями та іншим агрокультурним обладнанням. Також сільськогосподарські товариства (кооперативи) при агропунктах мали забезпечити агрономів приміщенням, кіньми для роз'їздів і продовольством [20, с. 41].

У сільських місцевостях при кожному районному агрономічному відділі вирішено організувати агропункт. Він повинен був мати власну садибу, приміщення під агрокабінет та господарські будівлі, а також житлові та господарські помешкання для агроперсоналу. За доцільне вважалося поєднати влаштування агрокабінету із землемірним кабінетом [21, с. 71]. На Чернігівщині часто такі установи створювались на основі колишніх панських маєтків чи відібраного в порядку експропріації майна у заможних селян. Показовим в цьому контексті є приклад Авдіївського агропункта, котрий був організований навесні 1922 р. на базі «колишнього нетрудового маєтку» в хуторі Бурачок Козляничської сільради Авдіївської волості [7, арк. 7–10].

Особливу увагу агрономи приділяли поширенню серед селянства прогресивних нововведень у галузі сільського господарства. Для цього вони ініціювали організацію при досвідних станціях України відділів пристосування. «Відділи пристосування, – зазначав П. Кузьменко, – це нова форма громадсько-агрономічної роботи». Головна мета цих відділів полягала у зв'язку сільськогосподарської науки з сільськогосподарською практикою і аграріями, зокрема. Спеціалісти зауважували, що «відділи пристосування починають працювати, не маючи певної програми, а також – засобів для своєї роботи» [18, с. 19]. В основу їхньої програми було покладено актуальні потреби селянства, які фіксувались самими працівниками досвідних станцій. У цілому робота агрономічних (досвідних) станцій

може бути оцінена позитивно. У плані заходів однієї із них на 1925 р. серед інших були й такі: організація сільськогосподарських гуртків у селянському середовищі, проведення екскурсій для селян, учителів, цукрозаводчиків, організація в окружному і районному сільбудах сільськогосподарських музеїв, участь в окружній сільськогосподарській виставці, читання лекцій для селян, учителів, червоноармійців, участь у конференціях та з'їздах на сільськогосподарську тематику [24, с. 60]. Саме сільськогосподарським гурткам при хатах-читальнях і сільбудах через обмежене число агрономів, що працювали на Чернігівщині, надавалось пріоритетне значення [11, с. 62].

Передбачалися різні форми агрокультурної роботи із селянством: лекції, курси, доповіді, дискусії, виставки, екскурсії, плакати, агітагropункти, конкурси, консультації, інструктування, стінні газети, листівки тощо. «Тільки добре поставлена сільгоспропаганда через сільгоспвиставки, гуртки, лекції та сільськогосподарську кооперацію – дасть швидкий поштовх в піднятті сільського господарства. Допомога агронома та вчителя в цій роботі має бути максимальною», – наголошувалось на 3-му з'їзді Рад Ріпкинського району, що відбувся 28–29 грудня 1924 р. [25, арк. 10]. Так, в с. Халявіно та с. Брусиліві відбувся день врожаю, де агрономом були прочитані лекції з сільського господарства. Проводилась кампанія з огляду коней та очищення насіння. Також земельною суддівською комісією було розглянуто низка справ судово-земельного характеру [25, арк. 7].

Ефективній роботі агрономів на місцях сприяла достатньо широка мережа сільськогосподарських шкіл. Оскільки формування «нової» інтелігенції мало йти шляхом класового підходу до відбору абітурієнтів, то на іспитах враховувалось соціальне походження вступника. Перевага при зарахуванні надавалась вихідцям з робітників та селян. А після проголошення політики колективізації агрономічний ухил пропонувалось посилити і у педагогічних технікумах [27, арк. 20–21].

Варто відзначити, що освіта агронома вимагала безперервності. Оскільки техніка багатьох культур вдосконалювалася, агрономічні працівники постійно повинні були оновлювати й поповнювати свої знання. «Найбільше на самоосвіту витрачаються райагрономи», – відзначав М. Сахарів [23, с. 18]. Інші категорії агрономічної ієрархії не завжди могли собі це дозволити.

Часом у роботі сільськогосподарських закладів освіти виникали певні труднощі, зокрема з розподілом студентів. Так, Чернігівське губернське земельне управління наприкінці грудня 1924 р. зверталось до Чернігівського окружного земельного управління з проханням надіслати дані про кількість вільних місць спеціалістів та агротехніків, яка може бути заповнена стажерами, скільки стажерів може бути розміщено в агробазах та племінних господарствах. Крім того слід було вивчити можливість відправки стажерів до колгоспів. Цікавило також, яку кількість стажерів можна було прийняти на літні роботи. При цьому ще слід вказати спеціальність стажерів та практикантів, що їх було потрібно залучити. Це питання про стажерів та практикантів виникло внаслідок того, що в той час сільськогосподарські навчальні заклади закінчувало 300 студентів, котрим, відповідно до наказу Народного комісаріату земельних справ, треба було відбути обов'язковий практичний стаж. На даний запит Чернігівський окружний земельний відділ повідомляв, що вакантних місць у нього немає, а про потребу колгоспів у спеціалістах він повідомить навчальні заклади після отримання від них відповіді [8, арк. 12–12 зв.].

Після перетворення Чернігівського сільськогосподарського технікуму в 1927–1928 рр. на сільськогосподарський інститут мережа установ професійної освіти в окрузі на 1928–1929 рр. становила: 2 сільськогосподарські інститути, 5 сільськогосподарських профільних шкіл, 8 індустріальних професійних шкіл. Загалом на 1929 р. у Чернігівському окрузі нараховувалось 16 професійних установ [29, с. 39].

Звичайно, здобути знання агрономічної науки можна було в сільськогосподарських школах і технікумах, але цих установ не вистачало, й далеко не кожен господар міг віддати до школи свого сина чи дочку. Тому селянські діти здебільшого вчилися лише в сільській школі й після її закінчення починали господарювати без знання про сільське господарство, покладаючись на досвід своїх батьків. «Тим часом, – зазначав Б. Бломквіст, – є дуже гарний спосіб здобувати знання про сільське господарство й поза сільськогосподарською школою, організовуючи сільськогосподарські гуртки молоді та дитячі сільськогосподарські клуби. В кожному селі є досвідчена людина (агроном, учитель, ветеринарний лікар, лісничий та ін.), що може взяти на себе керування цією справою та почати роботу в організації зазначених гуртків». Прикладом ефективної роботи

сільськогосподарських гуртків був Носівський сільськогосподарський гурток, який виник на Чернігівщині ще 1920 р. [2, с. 4].

Агрономічна просвіта здійснювалась і через курси. Так, на початку січня 1925 р. у м. Холмах Сновської округи були відкриті десятиденні сільськогосподарські агрономічні курси для селянства. На них викладачі пояснювали види заходів, які треба вживати для підвищення врожайності на місцевих піскуватих ґрунтах. Слухачів нараховувалось 100–150 осіб. Також курси відвідували люди із віддалених сіл [10, с. 4].

Іншою категорією виробничої інтелігенції були лісники, що організаційно входили до районних земельних комісій. Вони сприяли поширенню серед населення знань про користь лісів, необхідність їхнього збереження і примноження. Практично це проявлялося у безпосередньому нагляді за станом лісових масивів Чернігівщини, а в освітньо-культурній роботі мало такі форми: читання лекцій в сільськогосподарських школах та гуртках (для школярів та дорослих), організація екскурсій до лісу, деревонасадження у садах, парках, скверах і власне лісах, робота в музеях, гуртках «Друзів лісу» тощо. На одній з нарад в губернському центрі підкреслювалось, що «лісне господарство являє для нас значну цінність, якщо ми зуміємо його зберегти, але, на жаль, лісове відомство турбується про це занадто мало [...] Необхідно, щоб Голова Губвиконкому [...] вказав на конкретні заходи, котрі необхідні в цій галузі» [25, арк. 261]. На середину 1920-х рр. в області налічувалося 2 343 лісових робітників [25, арк. 263]. Однак ще на початку 1920-х рр. їх не вистачало. Так, в резолюції з'їзду лісних працівників Чернігівщини, що проходив 26 березня 1923 р. з експлуатації лісів, серед іншого, пропонувалося якраз посилити персонал лісництва додатковим штатом співробітників з експлуатації [9, арк. 7]. Враховуючи неможливість присилки з центру потрібного числа лісовпорядників, пропонувалося на засадах окремої оплати залучати до лісовпорядної діяльності місцевих співробітників лісництв, запитавши бажаних шляхом анкет [9, арк. 14].

Здобути спеціальність лісничого можна було в Чернігівському лісному технікумі, організованому в 1921 р. Надалі мережа таких спеціалізованих закладів розширювалась. В технікум при прийомі до першого та спеціального класу проводились екзамени для осіб, що не володіли відповідним установленим цензом, причому перевага при зарахуванні до технікуму

надавалась особам, що практично працювали в лісній справі [9, арк. 8]. Щодо освіченості агроперсоналу цікаві дані знаходимо у відомостях про районний агроперсонал Чернігівського округу. Так, серед 5-ти службовців районного агровідділу 3-є співробітників мали середню освіту, 1 – зоотехнічні курси, а такий працівник як В.О. Левицький, службовець по полях, мав дві вищі освіти: Київський університет та Московський сільськогосподарський інститут [8, арк. 9].

Чистки та репресії не обійшли і аграрну інтелігенцію Чернігівщини. Наприкінці 1920-х рр. більшовицький режим зіткнувся з новими викликами у внутрішній та зовнішній політиці. Тому у вищих ешелонах влади було вирішено провести кілька відкритих політичних процесів, скерованих на залякування суспільства, тобто реалізацію політики терору. На місцях дана політика проявила себе у формі чисток та цькувань спеціалістів у пресі. Так, 1923 р. така чистка серед лісників проводилась в Сосниці, Мені та Корюківці. З огляду на неможливість окружної комісії (з чистки) здійснювати виїзди на місця, приписувалося створити комісії для чистки на місцях з представників: завокрзу (завідуючий окружним земельним управлінням), робземлісу (спілка робітників землі та лісу), КНС і ГПУ під головуванням завокрзу. Голові комісії пропонувалося завершити роботу з чистки до 20 серпня і матеріали чистки до вказаного терміну надати окружній атестаційній комісії [6, арк. 3].

Агрономів цькували на сторінках районної преси. Головною хибою в роботі агрономів, зокрема, дільничних, на думку дописувачів «Правди Прилуччини», визначалась недостатність уваги з їх боку до господарсько-організаційного зміцнення колгоспів і те, що вони «ще не являли собою розпорядників у колгоспному господарстві так, як інженери на виробництві» [22]. Ставилось питання і про безпосередню працю агрономів на полі. Оскільки фіксувалась інформація про значну кількість таких спеціалістів, що працювали в канцелярії і там, звідти, керували виробничим процесом. Голова Прилуцького районного земельного відділу Гриб закликав агрономів «круто повернутися лицем до колгоспного виробництва». Він пропонував усім зацікавленим на сторінках районної газети «Правда Прилуччини» покритикувати хиби в цій справі і не тільки «обмежитись голою критикою», а й спланувати практичні заходи, щоб звільнити агрономів від різних канцелярських робіт і дати їм змогу працювати на виробництві [4]. І такі «зацікавлені» відразу

ж з'явилися. Так, в наступному номері дописувач Діденко розповів про роботу агронома Яблунівської МТС товариша Борозенця, який «ще не працює на виробництві так, щоб дійсно допомогти своїми агрономічними знаннями роботі тракторних бригад, і роботі колгоспів району, діяльності МТС». Борозенець, за словами автора, у бригаді не буває 8–10 днів. Пояснював це тим, що складав плани [14].

Радянські агрономи, здійснюючи політику партії на селі вимушено опинялися під подвійним ударом – з одного боку, їх критикували партійні функціонери, а з іншого – відчували на собі невдоволення населення цією політикою. Так, наприкінці січня 1930 р. по дорозі в м. Прилуки агроном Горбоніс знайшов в кишені свого пальто анонімку наступного змісту: «Горбоносу. Гад советский. Осталось тебе жить 10 дней. Прощайся со светом. Комиссия по уничтожению коммунаров» [19, с. 144]. Подібні випадки були непоодинокими.

Кінець 1920-х рр. позначився початком політики суцільної колективізації, що розпочалася на Чернігівщині в листопаді-грудні 1929 р. Вона здійснювалась майже виключно репресивними заходами. Так, 20 січня 1930 р. на загальних зборах селян с. Переяслівка Ніжинського району, присвячених суцільній колективізації, один з присутніх задав питання: «Що будете робити з тими, хто не піде в колектив?». Уповноважений райкому партії Мірошниченко відповів: «Будемо розстрілювати». Відповідь викликала обурення селян, і вони пішли зі зборів. Це була звичайна насильницька практика створення колгоспів [3, с. 35]. Відлуння цих процесів дісталися навіть питання надання допомоги при пологах на селі. Так, розгортання пологодопоміжних установ слід було починати насамперед в колективізованих селах та районах [15, с. 46].

Пильно стежили владні органи і за настроями аграрної інтелігенції. Так, у доповідній записці завідуючого оргвідділом Ніжинського окружного КП(б)У Ганжи про настрої селянства в умовах посівної кампанії від 11 квітня 1929 р. висвітлювалось ставлення до цих процесів агрономії. За його інформацією з боку деякої частини агрономії спостерігався ліквідаційний настрій та недооцінка методів роботи партії по питанню посівної кампанії та підвищенню врожайності. Агрономи висловлювалися наступним чином: «Партія неправдиво поставилася до питання підвищення врожайності через те, що до цієї роботи [залучені] маси, учительство, робітників, громадські організації і т. ін.» На думку агрономів, цю

роботу слід було доручити виключно їм. Також в Кобизькому районі землевпорядник на зборах машиново-тракторного товариства не радив здійснювати роботи з землевпорядкування машинно-тракторному товариству, а також на зборах Олександрівської земельної громади загострював думку про те, що власне господарство вигідніше за колективне. У Веркіївському районі ветеринарний лікар проводив агітацію проти колективізації, розповсюджуючи чутки, ніби комуни скрізь розпадаються через свою нежиттєздатність, приводячи при цьому деякі приклади з інших округ [19, с. 98].

Важливим для влади був також контроль над об'єднаннями селян. Одночасно з політикою підпорядкування собі старих об'єднань селян, режим створював нові, прорадянські організації. Чільне місце серед них займали більшовицькі партійні осередки, комітети незаможних селян та профспілка Всеробітземлісу (профспілка робітників землі та лісу) [17]. Вона розпочала свою роботу на початку 1920-х рр. Первісно головну увагу вона приділяла діяльності серед сільськогосподарських робітників, які працювали в радгоспах, та серед лісників. Діяльності серед наймитів (соціально близький більшовикам елемент, фактично одна з їх опор на селі) приділялось недостатньо уваги. Це пояснювалось серед іншого й тим, що вона проводилась, як відмічалось у звіті Чернігівського секретаріату Всеробітземлісу, «серед селянства, у якого ще зберігся погляд на наймита як на «злидня». В той же час, на боці селянства була колосальна економічна перевага над наймитами, що були від нього матеріально залежні [5, с. 109–110].

Таким чином, можемо констатувати, що основним напрямом діяльності агрономів, а також інших спеціалістів сільського і лісового господарств була фахова допомога українському селянству. Оскільки радянська влада та її представники на місцях великою мірою ігнорували соціальні та професійно-побутові проблеми агрономічної інтелігенції, а іноді й перешкоджали її роботі, то знижувалась й ефективність сільського господарства. Значна частина спеціалістів зазнала репресій. Утім, подвижницька роль спеціалістів-аграріїв у справі поширення нової агрикультури серед населення є незаперечною, адже, незалежно від офіційної лінії партії, вони не припиняли своєї роботи на ниві народної освіти. Разом з тим, слід констатувати, що за всієї ідеологізації політичних заходів радянської влади на селі вони мали і модерну складову, що піднімало рівень аграрного сектору та вимагало інтенсифікації фахової підготовки аграрної інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білан С. Трансформації аграрної сфери України та пошук шляхів їх інтелектуально-професійного забезпечення у 30-х рр. ХХ ст. / С. Білан // Український історичний збірник. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 171–184.
2. Бломквіст Б. Сільсько-господарські гуртки та їх роля на селі / Б. Бломквіст. – Харків; К.: Книгоспілка, 1925. – 32 с.
3. Васильєв В. Настрої та поведінка населення Чернігівщини доби «великого переламу» та початку суцільної колективізації сільського господарства / В. Васильєв // Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – С. 28–40.
4. Виступ завідувача Райземвідділу Прилуцького РВК тов. Гриба // Правда Прилуччини. – 1932. – 16 серп.
5. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О.І. Ганжа. – К., 2000. – 208 с.
6. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. р., 509, оп. 1, спр. 15.
7. ДАЧО, ф. р., 509, оп. 1, спр. 473.
8. ДАЧО, ф. р., 510, оп. 2, спр. 429.
9. ДАЧО, ф. р., 950, оп. 4, спр. 145.
10. Добрий почин // Красное знамя. – 1925. – 6 січ.
11. Довгий Г. Організація сільсько-господарських кутків при сельбудинках і хатах-читальнях (Лист із м. Чернігова) / Г. Довгий // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 62.
12. Дорош Т.О. «Виховання» радянської сільськогосподарської інтелігенції УСРР в умовах становлення адміністративно-командної системи (20-і рр. ХХ ст.) // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 158–160.
13. Дорош Т.О. Професія агронома в Радянській Україні у 20-і рр. ХХ ст.: гендерний аспект / Т.О. Дорош // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ, 2008. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 78–82.
14. Дуденко. Агрономові треба більше працювати на виробництві. Лист працівника Яблунівської МТС // Правда Прилуччини. – 1932. – 19 серп.
15. Збірник найголовніших директив і розпоряджень у справах охорони здоров'я (1929–1930 рр.) – Харків: Наукова думка, 1930. – 100 с.
16. Історія українського селянства: Нариси: в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
17. Кондрашов В. Профспілка сільськогосподарських робітників Ніжинщини в 1920–1931 роках / В. Кондрашов // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2011. – Вип. 11(14). – С. 83–85.
18. Кузьменко П. Про організацію відділів пристосування на досвідних станціях України / П. Кузьменко // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 19–20.
19. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 464 с.
20. План работы губземотдела Черниговщины по переустройству сельского хозяйства на ближайший период лет. – Чернигов, 1922. – 48 с.
21. Проект «Положення про районну агрономію» // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 69–71.
22. Райдержагроном Євдокименко. Участкові агрономи повинні знати виробництво // Правда Прилуччини. – 1932. – 26 серп.
23. Сахарів М. Матеріальний стан райагробітників Харківської округи за їхніми бюджетами / М. Сахарів // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 15–19.
24. Солямуха І. Про роботу досвідних станцій на Україні / І. Солямуха // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 58–60.
25. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ), ф., 1, оп. 2, спр. 3941.
26. ЦДАВОВУ, ф., 27, оп. 2, спр. 197.
27. ЦДАВОВУ, ф., 166, оп. 8, спр. 55.
28. Цьомра Т.С. Агрономи України в добу непу: соціальне становище, умови праці та професійна діяльність / Т.С. Цьомра // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного

університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 2. – С. 33–40.

29. 60 років під прапором Жовтня. Соціалістичні перетворення на Чернігівщині за роки Радянської влади. Добірка документів. Партархів Чернігівського обкому компартії України. Чернігівський обласний державний архів. – Чернігів, 1977. – 306 с.

© *Александр Топчий*
(Київ)

СОЦИАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АГРАРНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ЧЕРНИГОВЩИНЫ В 1920-Х – НАЧ. 1930-Х ГГ.

В статье рассматриваются основные сферы компетенции сельских аграриев Черниговщины, их социальный статус и профессиональная деятельность в 1920-х – в начале 1930-х гг. Выясняются основные формы и методы взаимодействия специалистов сельского хозяйства с крестьянством в сфере производства и специфика их профессиональной подготовки. Также рассмотрено участие аграрной интеллигенции в осуществлении политики коллективизации в регионе, отражены репрессии против сельских специалистов. Показано их участие в крестьянских объединениях указанного периода.

Ключевые слова: сельская интеллигенция, Черниговщина, сельское хозяйство, агрономы, лесники, агрокультурная работа.

© *Oleksandr Topchij*
(Kyiv)

THE SOCIAL-PROFESSIONAL CHARACTERISTIC OF CHERNIHIV REGION AGRARIAN INTELIGENTSIA IN 1920S – THE BEGINNING OF 1930S

The article researches the main competences of Chernihiv Region rural agriculturists, their social status and professional activities in 1920s – the beginning of 1930s. The key forms and methods of agriculture specialists' cooperation with the peasantry in the sphere of production and their professional training peculiarities are clarified.

Having come into power, the Bolsheviks started to implement their agricultural programme, explicated by V. Lenin in a popular brochure «To the Rural Poor» in May, 1903. The party's strategy consisted in creating big state farms on the basis of landlords' properties under the control of deputies from the rural poor (the name «radgosps», meaning «council farms», originated eventually). The leading role in the programme implementation belonged to the agricultural specialists, agriculturists in the first place.

The agriculturists' competences included studying the state of their district agriculture and its development prospects, revealing its needs, providing organizational activities among the rural citizens, taking part in the regulation for land distribution, cooperation, collectivization, consulting, working in local administration etc.

The agriculturists' efficient work was facilitated by the sufficiently broad network of agricultural schools. As «new» intelligentsia formation was to occur by means of class approach to university entrants' selection, entrants' social origin was taken into consideration at the examinations. Entrance priority was given to peasants and workers by origin. It should be emphasized that agriculturists' education required continuity. As the techniques of many cultures were improving, agriculturists had to renew and enrich their knowledge constantly.

Forest rangers were another category of production intelligentsia. They facilitated the spread of knowledge about forests' importance, the need of their preservation and increase. In practice it led to direct supervision of the state of Chernihiv Region forest tracts, and in educational and cultural work it took the form of giving lectures in agricultural schools and societies (for school children and adults), organizing excursions to forests, planting trees in gardens, parks and forests, working in museums, societies «The Friends of the Forest» etc.

The end of 1920s was marked by the beginning of the complete collectivization policy, which was launched in Chernihiv Region in November-December, 1929. Putting into practice the party policy in the rural area, soviet agronomists were under double pressure: on the one hand, they were criticized by party officials, and on the other hand – they felt people's disaffection to this policy. What is more, Chernihiv Region agricultural intelligentsia couldn't avoid cleansing and repression. For instance, in 1923 such cleansing occurred among forest rangers in Sosnitsa, Mena and Koryukivka.

Taking everything into account, it can be stated that the main responsibilities of agriculturists and other specialists of agriculture and forestry implied the professional assistance to Ukrainian peasantry. As the soviet government and its local representatives mostly ignored social, professional and life hardships of agricultural intelligentsia, and sometimes interfered with their work, the efficiency of agriculture was decreasing to a great extent. Considerable amount of specialists underwent repression. At the same time, it should be said that even ideologized, soviet government political measures in the rural areas also comprised a modern component that raised the level of agricultural sector development and required the intensification of agricultural intelligentsia professional training.

Keywords: rural intelligentsia, Chernihiv region, agriculture, agriculturists, forest rangers, agricultural work.

До редакції надійшла 26.06.2014.

УДК: 94(477):323.15 «1919–1930»

© Юрій Перга
(Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДОБРОЧИНОЩІ «РІДНА ХАТА» (1919–1930 РР.)

У статті досліджується діяльність Українського товариства доброчинощі «Рідна Хата», яке заснував лідер українців Холмщини Антон Васинчук у 1919 р., протягом 1920-х років, коли воно набувало широкої популярності серед населення та почало створювати філії на теренах Люблінського воєводства.

Розкриваються основні напрямки народницької та благочинної діяльності товариства, серед яких: організація низки культурних подій, допомога українцям у закупівлі будівельних матеріалів та сільськогосподарського знаряддя, надання безкоштовних юридичних консультацій з низки питань.

Розглядається й організаційна структура, яка сприяла виконанню поставлених товариством завдань. Аналізуються умови, що призвели до зростання впливу КПЗУ на членів товариства та наслідки цього процесу.

Ключові слова: «Рідна Хата», Холмщина, благочинна організація, культурно-освітня діяльність.

Холмщина і Підляшшя впродовж століть були територією спільного проживання українського та польського етносів. Саме тому питання про приналежність цих земель до різних державних утворень постійно поставало на порядок денний різних міжнародних суперечок.

Хоча за Брестським мирним договором ці землі відійшли до України, проте вже в 1918 р., після відступу німців з її території, польські війська зайняли Холмщину і Підляшшя та фактично встановили там свою владу. З цього часу почалась активна колонізація регіону та й відповідно боротьба українців за свою ідентичність.

Одним з найяскравіших проявів вдалої боротьби проти цього процесу та захисту прав українців була діяльність товариства доброчинощі «Рідна Хата», ідейним натхненником та найбільш активнішим членом якого став Антон Васинчук – один з найбільш значних українських політичних діячів II Речі Посполитої.

Тому метою даного дослідження є процес становлення цього товариства, особливості його організаційної структури та еволюція діяльності протягом 1919–1930 рр.

Загалом різні аспекти боротьби українського населення за свою ідентичність у складі II Речі

Посполитої висвітлювались у наукових працях великої кількості вітчизняних та закордонних фахівців. Однак, вони зосереджували свою увагу, передусім, на українцях Східної Галичини, переважно оминаючи своєю увагою діяльність українців на території Холмщини та Підляшшя. Діяльність українського товариства доброчинощі «Рідна Хата» висвітлюється ними побіжно.

Серед вітчизняних фахівців варто відзначити Юрія Макара, який у своїх дослідженнях вивчає життя українського населення Холмщини і Південного Підляшшя в першій половині XX ст. та причини, що призвели до депортації українського населення [1]. Також важливим джерелом для з'ясування суспільно-політичного та культурного життя українців Підляшшя є праця Євгена Пастернака, очевидця тих подій, у якій він розкриває власний погляд на перебіг подій [6].

Стосовно польських фахівців, то цієї теми торкались Єжи Дорошевський [19], Збігнев Запоровський [22] та Мірослав Шумило, який присвятив низку наукових праць життю засновника товариства Антону Васинчуку [21]. Окремо потрібно виділити головного польського дослідника історії Холмщини – Григорія Купріяновича, який акцентує увагу передусім

на релігійному та культурному житті українців Холмщини [20].

Отже, існує певна прогалина у вивченні діяльності українського товариства доброчинності «Рідна хата». Саме тому основу нашого дослідження склали фонди Люблінського воєводського архіву та газета «Наше Життя», що видавалась місцевими українцями в міжвоєнний період.

Аналіз матеріалів свідчить, що для боротьби за українство та для допомоги українцям Холмщини лідер української громади Холмщини та Південного Підляшшя Антон Васинчук ініціював створення Українського комітету доброчинності, невдовзі перейменованого на Доброчинне товариство «Рідна Хата». Він був створений в Холмі на початку 1919 р. як суспільна добровольча організація. До його складу увійшли: Антон Васинчук – голова, Антон Корольчук – секретар, Томаш Куглавець – скарбник, Якуб Равлик та Миколай Богородський – члени. Тимчасовий секретаріат товариства знаходився вдома у Васинчука [7, к. 51].

Метою цієї організації була матеріальна і фінансова допомога українському населенню Холмщини. Матеріальна допомога передбачала безкоштовне посередництво та сприяння в закупівлі будівельних матеріалів, сільськогосподарського приладдя, а також юридичні консультації в організації сільськогосподарських кооперативів.

Певну ідеологічну та фінансову підтримку товариству надавала Українська Соціал-Демократична Партія (УСДП). Пізніше за фінансової підтримки УСДП в Холмі нелегально, накладом 300 примірників, почала виходити перша українська газета Холмщини «Наше Життя», яку започаткував Антон Васинчук, та яка видавалась і розповсюджувалась, передусім, членами «Рідної Хати» [2, с. 1].

Перший час після свого заснування товариство діяло нелегально, тому досить часто його представники піддавались переслідуванню польської влади. Також польська влада побувалася політичного впливу на населення українських політичних ідей, що розповсюджувало УСДП. На це чітко вказує витяг з рапорта люблінського воєводи: «Від самого початку своєї діяльності «Рідна Хата» провадила окреслену статутном культурно-освітню діяльність серед русинського населення та пропагувала серед нього політичні гасла Української Соціал-демократичної партії. Ця партія мала великий вплив на відносини між національними меншинами та польською владою. Головними особистостями в місцевому осередку партії були Антон Васинчук та Якуб Войтюк» [8, к. 1].

Восени 1919 р. Антон Васинчук разом з іншими представниками української політичної еліти перебував у Варшаві, де вони намагалися представити польській владі українську позицію та здобути певні права для українського населення, серед яких була і спроба офіційної реєстрації Доброчинного товариства «Рідна Хата». На жаль, вона була невдалою. Після розгляду справи Міністерством внутрішніх справ 24 жовтня 1919 р. справу було передано до Міністерства Праці та Справ Суспільних, яке остаточно відмовило у реєстрації під приводом невідповідності статусу організації польському праву.

Все ж таки до 1921 р. «Рідна хата» діяла з тимчасового дозволу місцевої адміністрації. Однак, через активне поширення впливу УСДП на населення, польська влада вирішила закрити товариство [9, к. 2].

Не дивлячись на це, «Рідна Хата» не припинила свою діяльність, а почала працювати підпільно в повітах Холм, Влодава, Томашов, Грубешов. Це тривало з кінця 1921 р. до початку 1922 р. [9, к. 2] На чолі конспіраторської діяльності товариства стояли Антон Васинчук, Йозеф Скрипа, Якуб Войтюк, Семен Лутковський, Константин Соозинський та Марія Федонь [9, к. 2]. Проте, через конспірацію та брак документів, сьогодні важко визначити конкретну структуру організації та її діяльність в ці роки.

Весною 1922 р., товариство вийшло з підпілля. На загальному зібранні всіх членів організації, яке пройшло в Холмі, було розглянуто та прийнято статут і структуру «Рідної Хати». На чолі товариства став посол сейму Антон Васинчук, його замісником став посол сейму Лутковський [9, к.2]. Як голова товариства та лідер української громади Холмщини, А. Васинчук домагався від польської влади офіційного визнання організації. Його зусилля увінчались успіхом 12 червня 1922 р., коли Люблінський воєвода Станіслав Москалевський зареєстрував товариство як «Русинське товариство доброчинності «Рідна Хата» у місті Холмі» [15, к. 1–3а].

Наголосимо, що через те, що польська влада не хотіла визнавати українське населення цих територій, вона в офіційних документах та діловодстві користувалась терміном «русинське населення». Саме тому товариство мало таку офіційну назву та відповідну термінологію у своєму статуті.

Згідно до статуту, місцевістю, дозволеною для діяльності організації, було місто Холм

та Люблінське Воєводство. Основною метою товариства була допомога громадянам Речі Посполитої «русинської національності» шляхом надання їм правничої допомоги, при організації сільськогосподарських кооперативів, створення магазинів, опіки над дітьми, притулків тощо. Також у статуті товариства була прописана культурницька діяльність, яка полягала у створенні громадських читалень та бібліотек, організації концертів і театральних вистав [15, к. 1–3а].

Показовим є той факт, що у своїй організаційній та культурно-просвітницькій роботі товариство неофіційно користувалося українською мовою. Хоча офіційні печатки з назвою товариства були польською та «русинською» мовами [9, к. 2].

Члени товариства, згідно до статуту, поділялись на 3 групи: «почесних», «дійсних» і «підтримуючих». Звання «почесного» члена присвоювалось на загальних зборах тим, хто зробив великий грошовий внесок у діяльність товариства або заслужив це своєю відданою діяльністю. «Дійсні» члени товариства мали обов'язково платити членські внески у розмірі більш ніж 1200 марок на рік. «Підтримуючі» члени повинні були платити загальний щорічний членський внесок у розмірі не менше, ніж 500 марок. Проте вони не мали права голосу на загальних зборах, не могли обіймати керуючі посади, а мали змогу лише виконувати певні обов'язки (наприклад, доглядати за бідними, працювати в читальні тощо) [17, к. 17].

В серпні 1922 р. почалося створення філії товариства на теренах воєводства. Це відбувалося нелегально через те, що в першу редакцію затвердженого владою статуту не потрапили статті, якими товариству дозволялось заснування та діяльність філій. Також відновився друк тижневика «Наше життя», оновлений перший номер якого вийшов 5 вересня 1922 р. Його редактором був Якуб Войтюк [18, к. 17–18].

Перші загальні збори товариства «Рідна Хата» відбулися 1 жовтня 1922 р. На них головував Антон Васинчук. Прийнятті резолюції містили наступні постулати: будівництво власної книгарні в Холмі, подальший розвиток театральної трупи, організація культурно-освітніх зібрань, періодичне видання бюлетеню про освітньо-культурний стан українців в регіоні та послання до місцевої православної церкви з проханням про дозвіл на збори членів товариства «Рідна Хата» в церквах [3, с. 3].

Серед значних культурних подій українського населення Холмщини можна виділити свят-

кування, присвячені пам'яті Т. Шевченка, які товариство вперше організувало в Холмі 11 березня 1923 р. [4, с. 1]. Під час нього відбувались читання віршів Т. Шевченка, театральні виступи, інших творчих колективів української громади.

Закладання філій на місцевостях не було прописане в першій редакції статуту товариства, через що місцева влада і відмовляла у їх відкриті на теренах воєводства. Для розв'язання цієї проблеми було прийнято рішення змінити статут товариства. Люблінський воєвода довгий час відмовлявся, проте 6 жовтня 1923 р. під тиском суспільства таки вніс зміни до статуту товариства [5, с. 1]. Філії дозволялось відкривати в місцевостях, які налічували мінімум 10 офіційних членів товариства. Філією мав керувати «муж довір'я» який обирався членами філії та затверджувався місцевою владою [14, к. 1].

Згідно до статуту товариства, «мужі довір'я» мали обов'язково надсилати до Холму, в центр, щомісячний звіт про свою діяльність та роботу філії, якщо ж ні – то вони повинні були за це нести особисту відповідальність [10, к. 3].

Звіт пропонувалось писати за таким прикладом:

1. Касове справоздання за минулий місяць;
2. Чи відбувались збори Філії, якщо так, то коли і на які теми;
3. Чи є при Філії хор (число хористів), бібліотека (кількість та назва книжок), аматорський гурток (чи мав якісь виступи), наявні сільськогосподарські кооперативи;
4. Які газети випикує Філія;
5. Нові члени Філії та їх список;
6. Потреби Філії та запитання, що її цікавлять [13, к. 10].

Філії мали чітко виконувати всі постанови центру: правильно вести діловодство згідно до прикладу, обов'язково передплачувати газету «Наше життя» та іншу рекомендовану літературу, мати у своїй бібліотеці тільки схвалені товариством книжки, кожен член мав обов'язково придбати членський квиток у вигляді книжечки за 1 злотий [11, к. 4–7].

Діяльність товариства невпинно поширювалось на терени всього Люблінського воєводства. Вже наприкінці 1923 р. воно налічувало 280 членів у філіях, що розташовувались у повітах Бяла Подляська, Холм, Грубешов, Томашов, Влодава [9, к. 2].

Впродовж 1924 р. товариство продовжувало започатковану діяльність та розширювало свій вплив серед місцевих українців.

Термін дії керівництва «Рідної хати», обраного на початку 1922 р., закінчився 17 травня

1925 р. Тоді відбувся з'їзд всіх членів товариства на конференцію у Холмі. На ній було обрано нове керівництво: сенатор Сейму Ян Пастернак став президентом товариства, Ян Козачук – віце президентом та редактором газети «Наше Життя» а Євгенія Маковка (дружина посла сейму Маковки) – членом керівництва [9, к. 2].

На початку 1925 р. «Рідна Хата» вже налічувала 600 членів у філіях в Південно-східних повітах Люблінського воєводства. Також товариство мало власну бібліотеку, що складалась з 850 томів. Капітал товариства нараховував 2330 злотих, які збирались на будівництво власного народного будинку [9, к. 2].

В 1925 р. загострилось політичне питання в діяльності товариства, що привернуло до нього прискіпливу увагу польської влади. Тому вже 31 травня 1925 р. до філій було надіслано нагадування, що згідно до статуту товариства, а саме пункту 5 розділу II, членами товариства може бути «необмежена кількість осіб руської національності, громадянства Речі Посполитої та мешкають у м. Холмі та Люблінському воєводстві, крім: малолітніх, солдат і матросів війська польського, вихованців наукових закладів та засуджених. Філіям наполегливо рекомендувалось прискіпливіше слідкувати за своїми членами та ні в якому разі не вмішуватись у політику під загрозою закриття філії» [12, к. 8].

2 липня 1925 р. поліція звітувала люблінському воєводі про те, що «Рідна Хата» потрапила під вплив Комуністичної Партії Західної України (КПЗУ). Під час розслідування виявилось, що цей процес почався з філій Влодавського і Грубешівського повітів, серед членів яких були представники КПЗУ.

А в Грубешівському повіті філія взагалі була відкрита тільки для того, щоб потім під критикам «Рідної Хати» проходили зібрання КПЗУ. Посилення впливу КПЗУ на філії «Рідної Хати» та діяльність товариства підтверджував слідству і Антон Васинчук [16, к. 1].

Таким чином, з 1925 р. значно посилювався вплив комуністів на діяльність товариства, через що воно почало втрачати своє народницьке спрямування та ставати провідником політики КПЗУ. Не дивлячись на те, що впродовж другої половини 1930-х рр. «Рідна Хата» продовжувала свою культурницьку діяльність, процес комунікації відбувався через партію Сельроб-Єдність, що мала великий вплив на керівництво «Рідної Хати» та простих членів товариства, які були під впливом комуністичних ідей.

Отже, в перші роки входження території Холмщини і Підляшшя до складу II Речі Посполитої існувала потреба українців, що проживали на цій території, у певному об'єднувачому органі у процесі боротьби за самосвідомість, ідентичність, культурні та політичні права. Таким органом і стало українське товариство добродієчності «Рідна Хата», засноване лідером українців Холмщини Антоном Васинчуком у 1919 р. Впродовж першої половини 1930-х рр. товариство набуло широкої популярності серед населення та почало створювати філії на теренах воєводства. Однак, це призвело до того, що, не дивлячись на заборону статуту товариства до політичної діяльності, спочатку окремі філії, а потім і велика частина «Рідної Хати» потрапила під вплив КПЗУ, чим не тільки привернула до себе прискіпливу увагу польської влади, а й втратила той народницький дух та мету, заради якої вона була створена.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи / Ю. Макар. – Чернівці: Букрек, 2011. – Том 1: Дослідження. – 2011. – 880 с.
2. Наше життя. – 1920. – № 1. – 15 берез. – С. 1.
3. Наше життя. – 1922. – № 6. – 10 жовт. – С. 3.
4. Наше життя. – 1923. – № 10. – 17 берез. – С. 1.
5. Наше життя. – 1923. – № 51. – 8 жовт. – С. 1.
6. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя: Новіші часи / Є. Пастернак. – Вінніпег; Торонто, 1989. – 446 с.
7. Archiwum Państwowe w Lublinie, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Chełmie, sygn. 97, k. 51.
8. Archiwum Państwowe w Lublinie, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, k.1.
9. Archiwum Państwowe w Lublinie, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, k. 2.
10. Archiwum Państwowe w Lublinie, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, sygn. 3, k. 3.
11. Archiwum Państwowe w Lublinie, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, sygn. 3, k. 4–7.

12. Archiwum Państwowe w Lublinie, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, sygn. 3, k. 8.
13. Archiwum Państwowe w Lublinie, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, sygn. 3, k. 10.
14. Archiwum Państwowe w Lublinie, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, sygn. 12, k. 1.
15. Archiwum Państwowe w Lublinie, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, sygn. 12, k. 1–3a.
16. Archiwum Państwowe w Lublinie, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, sygn. 13, k. 1.
17. Archiwum Państwowe w Lublinie, Rusińskie Dobroczynne Stowarzyszenie «Ridna Chata» w Chełmie, sygn. 35, k. 17.
18. Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny, sygn. 555, k. 17–18.
19. Doroszewski J. Oświata s życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939 / J. Doroszewski. – Lublin, 2000. – 338 s.
20. Kuprianowicz G. Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926 / G. Kuprianowicz // Rocznik Chełmski. – 1995. – № 1. – S. 171–216.
21. Szumiło M. Antoni Wasyńczuk (1885–1935) Ukraiński działacz narodowy i polityk / M. Szumiło. – Lublin, 2006. – 147 s.
22. Zaporowski Z. Ukraińcy na Lubelszczyźnie 1918–1922 / Z. Zaporowski // Rocznik Lubelski. – 1989–1990. – S. 175–182.

© Юрій Перга
(Київ)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА «РОДНАЯ ХАТА» (1919–1930 ГГ.)

В статье исследуется деятельность Украинского общества благотворительности «Родная хата», которое основал лидер украинцев Холмищины Антон Васинчук в 1919 г., в период первой половины 1920-х годов, когда оно приобрело широкую популярность среди населения и начало создавать филиалы на территории Люблинского воеводства.

Раскрываются основные направления народнической и благотворительной деятельности общества: организация ряда культурных событий, помощь украинцам в закупке строительных материалов и сельскохозяйственных орудий, бесплатных юридических консультаций по ряду вопросов.

Рассматривается и организационная структура, которая способствовала выполнению поставленных обществом задач. Анализируются условия, приведшие к росту влияния КПЗУ на членов общества и последствия этого процесса.

Ключевые слова: «Родная хата», Холмищина, общество благотворительности, культурно-образовательная деятельность.

© Iurii Perga
(Kyiv)

UKRAINIAN CHARITY SOCIETY «RIDNA KHATA» (1919–1930)

In this article author investigates the activities, structure, and historical background of Ukrainian charity organization «Ridna Khata» during 1919–1930.

During centuries, Kholmshchyna region was a place of dispute between Ukrainian and Polish nationalities. During First World War, ethnic background of the region changed – many Ukrainians were deported. In 1918, these territories fall under rule of reinstated Polish state. Its authorities struggled against all Ukrainian components of life. That is why Ukrainians needed an organization to protect their cultural identity.

Anton Vasynchuk – the leader of Ukrainian ethnic minority of Kholmshchyna, wounded such organization and named it «Ridna Khata». On the first period of its existing, there was no exact structural organization and it was illegal. All attempts to show out activity of organization in the legal field were unsuccessful. By the end of 1921, polish authorities shut it down because they were afraid of rising political influence of Ukrainian Social-Democratic Party – ones who helped the organization. Because of this, «Ridna Khata» had to continue its activity undercover. Its leader and activists were supervised by the police. Anton Vasynchuk was even imprisoned.

After parliament elections in 1922, which were successful to Ukrainian minority of Kholmshchyna, «Ridna Khata» succeeded to register statute and operate officially. Author explores changes that were added to organization's statute in 1923. They allowed opening and operation of branches of organization in the Lublin region. This led to spreading of its influence among Ukrainian people in the region, amount of participants and activation of cultural and political life.

During the second half of 1930 «Ridna Khata» continued its cultural activities and communicated with people through the party Selrob-Unity, which had a great impact on its management and ordinary members of society, which was under the influence Communist ideas.

However, a sharp increase has meant that, despite the statute ban for political activity, at first separate branches, and the influence of Communist Party of Western Ukraine not only attracted the close attention of the Polish government and policy, but also lost an ethnical spirit and purpose for which it was created.

In summary, we emphasize that «Ridna Khata» had a significant influence on the development of Ukrainian social and cultural life of Ukrainians, who lived in the Holm region and tried to protect their interests.

Key words: «Ridna Khata», Kholmshchyna, charity organization, cultural and educational activities.

До редакції надійшла 12.09.2014.

УДК329.71(477.87) «1930/1940»

© Тарас Пшеничний
(Київ)

УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ НАПРИКІНЦІ 1930-Х – 1940-Х РР. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті представлений погляд, який має місце у вітчизняній історіографії, а також у середовищі української наукової еміграції щодо місця УГКЦ в суспільно-політичних процесах на Закарпатті під час Другої світової війни та післявоєнний період.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, Закарпаття, історіографія, СРСР, УРСР, РПЦ.

На декларування важливого місця Української греко-католицької церкви в Україні наприкінці 1930-х рр. вплинули події суспільно-політичного характеру на Закарпатті. Відомо, що цей регіон, на відміну від інших територій західноукраїнських земель, було приєднано до СРСР найпізніше, тому у висвітленні даної проблеми окремі вчені вдаються до аналізу окупаційної політики різних політичних режимів, які панували у краї, і її вплив на релігійне життя.

Метою дослідження є спроба показати важливість суспільно-політичних процесів на Закарпатті у передвоєнний період, місце у них греко-католицької церкви і відображення цього у вітчизняній історіографії. Такий підхід, у свою чергу, актуалізує дану проблему, оскільки, робиться спроба поглянути на рефлексії, які панували і панують серед науковців по відношенню до церковного чинника у важливих політичних трансформаціях зазначеного періоду і їхній вплив на майбутнє цієї церкви.

У вітчизняній історіографії цій темі приділено достатньо уваги. Науковці вдавалися до аналізу окремих явищ і процесів, проте

грунтовна історіографічна оцінка участі греко-католицької церкви у національних змаганнях Закарпаття напередодні Другої світової війни ще відсутня. Часткові спроби це зробити знаходимо в А. Пекаря, М. Маркуся, сучасних дослідників А. Колодного, Е. Бистрицької. Авторами окремих досліджень є греко-католицьке духовенство, серед якого О. В. Жупник.

Аналіз історіографічних досліджень дозволяє також побачити роль і значення УГКЦ на Закарпатті в суспільних і політичних процесах 1939–1940-х рр. Історики виділяють окремі періоди її існування, пов'язуючи їх з окупацією регіону різними країнами: Угорщиною, Чехословаччиною, Німеччиною та Радянським Союзом.

Перші ґрунтовні дослідження з історії Закарпаття періоду Другої світової війни з'являються в еміграції. Так, в середині 1950-х рр. у США побачила світ праця С. Зеркаля – громадського діяча, педагога, історика, видавця. У своїй роботі автор робить спробу узагальнено показати різні аспекти релігійно-церковного життя в окупованій угорцями «Срібній Землі». Спираючись на статистичні дані архівних матеріалів, церковної документації тощо,

дослідник намагається показати склад населення регіону, наявність у ньому греко-католиків, простежує зміни у церковному житті, які були зумовлені завоюванням Закарпаття Угорщиною, а також впливи Німеччини на ситуацію в краї [5]. Та при цьому вчений поверхнево говорить про домінуючу роль церковного фактору в житті закарпатців у міжвоєнний період. Не достатньо надається увага ключовим церковним діячам, які наприкінці 1930-х рр. взяли на себе кермо суспільно-політичного пробудження.

Детальніше період кінця 1930-х рр. на Закарпатті описують у своїй роботі вчені І. Крип'якевич та М. Дольницький, які з цього приводу дають аргументоване пояснення подіям соціального і політичного характеру, які мали місце в регіоні. На думку вчених, окупація його Чехословаччиною не носила настільки жорстокого характеру порівняно з мадярським (угорським) окупаційним режимом, а тому склалися відповідні можливості для розширення українського національного руху, спрямованого на революційні методи боротьби. Насамперед цьому сприяло покращення соціальних умов життя, що породило в суспільстві відчуття свободи слова та вільнодумства. Це було використано українським населенням Закарпаття для поступової розбудови свого громадсько-політичного і національно-культурного життя. Таким чином, зазначають автори, виростили нові кадри української інтелігенції і політичних діячів, які почали формувати в краї нову вітчизняну політичну атмосферу, якої досі там не було [9, с. 148].

Вчені у своєму дослідженні не залишають поза увагою і очевидний приклад визрівання національної сили на Закарпатті, яку вони називають новою генерацією українства. 15 березня 1939 р., коли було проголошено Карпатську Україну самостійною державою, в політичних колах, зокрема окупаційних, цей факт набув широкого розголосу. Не залишилася поза увагою і присутність у цьому процесі церковного чинника, зокрема коли президентом держави став греко-католицький священник А. Волошин [9, с. 150].

Хоч існування новоствореної держави було короткотривалим, проте сам факт її проголошення свідчив, на думку вчених, про наявність ще одного форпосту національних сил, який цілком органічно включався до всеукраїнського руху опору. На їхнє переконання, це підкреслювало тенденцію серйозного впливу у суспільстві національно-налаштованих кроків греко-католицької церкви і її єпископату. Черговий раз очевидним ста-

вало те, що у складних умовах національно-державного будівництва УГКЦ виступала, як єдиний національний організм українського суспільства, у якому розбіжності і протиріччя практично не проглядалися [9, с. 151].

В іншій своїй праці проф. І. Крип'якевич безпосередньо зупиняється на особі о. А. Волошина. Він називає його «... патріархом і провідником національного відродження...», який власними силами та ініціативою зумів закласти фундамент культурно-освітнього й господарського життя краю (Закарпаття – авт.). Саме з його іменем вчений пов'язує вихід на суспільну арену нових облич громадського і політичного життя, з належним способом мислення, яких досі майже не було. Через формування такого прошарку суспільства мало відбутися національне відродження України 1, с. 861].

Грунтовною роботою у вивченні історії УГКЦ на Закарпатті є матеріали із «Записок Чину Святого Василя Великого» (далі Записок ЧСВВ). Відзначимо, що цей друкований орган, який у собі містив статті, монографії, матеріали конференцій тощо, після 1946 р. виходив виключно за межами СРСР. Це було зумовлено періодичною міграцією Чину в Італію, Німеччину, Англію, США, Австралію.

Один з аспектів наукових досліджень, який висвітлювався на сторінках «Записок ЧСВВ», був пов'язаний з ліквідацією УГКЦ в УРСР протягом 1946–1949 рр.

Фахівцем у даній галузі дослідження був чернець цього монашого чину, дослідник історії церкви в Україні А. Пекар. У своїй монографії «Нариси історії Церкви на Закарпатті», якій було відведено у записках ЧСВВ цілий окремих том, він детально висвітлює процес наступу на греко-католицьку церкву в регіоні, який розпочався на початку ХХ ст. Автор веде мову про органічний наступ на УГКЦ, який загалом проводився по всій Західній Україні, але при цьому виділяє саме регіональний контекст. Значною мірою зосереджує увагу на радянській та німецькій окупаційній політиці і її відношенню до церкви та релігійних переконань суспільства.

Вчений відзначає, що для своїх пропагандистських цілей більшовики у 1943 р. на Закарпатті відновили церковні структури Російської Православної Церкви, місцезнаходженням над якими призначили митрополита Сергія (Старогородського). Однак конструктив церковних реформ у регіоні, як і загалом в УРСР, наступив після 2 лютого 1945 р., коли Патріархом Московським і всієї Русі було об-

рано Алексія І (Симанського). Власне з ним А. Пекар пов'язує інтенсифікацію антигреко-католицького руху в УРСР. За його схвалення розгорнув активну роботу «Совіт для справ Православної Церкви». Адже, на думку дослідника, його діяльність була спрямована на тісну співпрацю церкви з державною владою, прерогативу у чому отримала РПЦ [10, с. 149].

А. Пекар також виділяє певну стратегію у діяльності новопризначеного патріарха Алексія І, яка проявлялася: по-перше, у підтримці радянської влади на теренах Закарпаття; по-друге, сприяттві поширенню православ'я в краї; по-третє, «проштовхуванню» питання, щодо приєднання до православної церкви УГКЦ. У зв'язку з цим, для конструктивного втілення планів у життя, відзначає автор праці, регіон було передано під патронат сербського патріарха. Це пов'язано з тим, що остаточного впливу на релігійне життя Закарпаття курія РПЦ не мала, оскільки ще від 1929 р. Мукачівсько-Пряшівська Православна Єпархія знаходилася під владою сербського синоду єпископів. Тому створення так-званої «Ініціативної групи» для ліквідації УГКЦ в краї було вирішено провести за допомогою другої сторони [10, с. 149].

Згадані вище політико-релігійні трансформації А. Пекар пов'язує із системним наступом радянської влади на греко-католицьку церкву в Закарпатті. Автор відзначає, що мотивом для цього була активність греко-католицького духовенства в регіоні, а також зростання мирянського руху молоді у середовищі цієї церкви. Таким чином, як вважає А. Пекар, це призвело до того, що 20 квітня 1945 р. радянський політичний орган «Народна Рада» здійснив два кардинальні кроки у вирішенні питання з існуванням УГКЦ: з одного боку, відділив школу від церкви, а з іншого – закрив усі церковні школи в Мукачівській єпархії [10, с. 152]. У проведенні цих змін дослідник виділяє ключових осіб – уповноваженого уряду СРСР проф. П. Лінтура, представника православної церкви І. Коноловича, спостерігачів від КДБ – генерала Міхле та полковника Тюльпанова [10, с. 150].

У своєму дослідженні, о. А. Пекар подає й аналіз поведінки духовенства на чолі з єпископом Т. Ромжою під час посилення анти-церковного тиску проти духовенства, замах на його життя і смерть за «невідомих обставин» [10, с. 151–156].

Важливе місце у роботі вченого займає факт юридичного припинення діяльності УГКЦ на Закарпатті у 1949 р. Головним керманічем

цих подій відзначає уповноваженого з Москви православного єпископа Макарія (Оксіюка) [10, с. 156–157, 159–165].

Звичайно, праця А. Пекаря наповнена амбіційністю висловлювання думок, проте є ґрунтовним і систематичним висвітленням суспільно-політичної ситуації на Закарпаття наприкінці 1930-х – у 1940-х рр., яка призвела до ліквідації УГКЦ в регіоні. Актуальною вона є і тому, що побудована на великій кількості архівних документів, які не були доступні на території СРСР.

Загалом, весь цей матеріал займає окрему нішу у діаспорній та вітчизняній історіографії.

Аналізуючи праці, у яких висвітлюється питання УГКЦ у подіях суспільно-політичного характеру на Закарпатті в досліджуваній нами період, стикаємося й з оцінкою німецької окупації регіону і церковною політикою окупаційного уряду.

В історичних дослідженнях, присвячених цій проблемі, мають місце рефлексії, у яких відображається широкий спектр думок щодо відношення вермахту до УГКЦ на Закарпатті. Включаючи греко-католицький чинник у площину стратегічних розрахунків Німеччини, вчені вкотре ведуть мову про їхню актуальність для цієї країни. При цьому наголошують на спільних рисах греко-католицького питання як для радянського уряду, так і для німецького. Перший не зумів використати дану церкву для власних цілей. Тому його реалізація стала спробою «номер два», цього разу, для німецького уряду. Тут йдеться про приборкання «традиційно-проблематичного» українського руху опору, який активно підтримувався греко-католицькою церквою.

Зокрема, таку точку зору можна зустріти у дисертації І. Гапоненко. Із запропонованих думок дослідниці можна зробити висновок, що при вступі німецьких військ на українські землі у 1941 р. керівництво вермахту вже розробляло план-схему дій і стратегію відносин з духовенством УГКЦ, особливо зверталася увага на постать її глави митрополита А. Шептицького. Тобто через політичні відносини Німеччини та Угорщини напередодні нападу першої на СРСР, вивчалися і створювалися програми застережень щодо труднощів, які могли б виникнути із встановленням німецького окупаційного режиму на українських землях, у тому числі й на Закарпатті. Саме на них робився особливий наголос у Берліні. Врахування місцевих особливостей, зокрема ментального та церковного характеру, займало одне з важливих місць

у розробці стратегії відносин німецького уряду з греко-католицькою церквою в Закарпатті. Дослідниця також зауважує, що місце і роль греко-католицьких священників у консолідації суспільства німецька сторона добре розуміла і намагалася це використати для власних політичних цілей. Тому з її боку виношувалися плани підкорення церковного життя на окупованих територіях. Нереалізований проект «Карпатська Україна» вважається, при цьому, справою рук А. Гітлера та його прихильників у приборканні українського націоналістичного середовища. При цьому висувається думка, що до його здійснення Берлін втягнув й Угорщину [2].

Окремі факти про становище УГКЦ на Закарпатті у 1940-х рр., які, зокрема, перегукуються з фактологічним матеріалом у роботах А. Пекаря, знаходимо у новітніх дослідженнях з історії УГКЦ на цій території. Одним з таких є праця «Історія релігії в Україні», з окремим томом, присвяченим католицизму в Україні. Вийшла вона під редакцією професора відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України П. Яроцького. Авторський колектив вдало робить спроби відобразити становище церкви у політичних і суспільних процесах, які переживало населення Закарпаття після 1944 р., констатує факт тотального наступу на церкву радянською тоталітарною машиною. У жовтні зазначеного року «... одразу ж було розпочато пошук шляхів ліквідації Мукачівської греко-католицької єпархії...» [6, с. 469]. При цьому, традиційно, відзначається серйозна робота греко-католицького єпископа Теодора Ромжі, який акумулював усю свою силу і роботу навколо збереження Мукачівської єпархії. Також вчені вказують на існуючу стратегію охорони церкви, яку він розробив, але вона не мала життя через відсутність дієвого діалогу між владою і церквою.

Окрім згаданого, у праці відзначається й факт загострення відносин у трикутнику Православна Церква, уряд СРСР та Українська греко-католицька церква, яке настало після 24 березня 1945 р. Власне цього дня вийшла постанова «Про вільну зміну релігії». Як відзначають вчені, згідно цього документу греко-католицька церква на Закарпатті, як і в Галичині, позбулася великої кількості парафій та матеріальної бази. Через фабрикування підписів уряд СРСР та УРСР, руками Російської Православної Церкви та курії Московської патріархії перерозподіляв майно, яке належало греко-католицьким храмам, монастирям, закладам дитячого виховання тощо.

А після призначення Нестора (Сидорука) мукачівським православним єпископом, «формально скасовувалася юрисдикція уніатського єпископа Т. Ромжі» [6, с. 470]. Проте, фінальні акорди в існуванні УГКЦ у регіоні пов'язують із замахом на життя закарпатського єпископа і його смертю. А у 1949 р. відбулося лише, так зване, підведення підсумків під вже практично ліквідованою церквою.

Заслугує на увагу й публікація Л. Капітан. У ній дослідниця намагається показати домінуючу роль у ліквідації УГКЦ на Закарпатті Російської Православної Церкви. Звинувачені у статті нововисвячені на православних греко-католицькі священники. Відзначається їхня серйозна робота у масових антикатолицьких рухах, які проходили у Мукачівській єпархії протягом воєнних і повоєнних років. Дослідниця акцентує увагу на роботі Секретаря єпархіального управління Мукачівсько-Пряшівської єпархії Іоані Копиловичу, який переконував різноманітні делегації у мирному житті в регіоні і замовчував дійсність [7, с. 42–43].

Висвітлення становища УГКЦ на Закарпатті у воєнний і післявоєнний період знаходимо й у загальних аналітичних публікаціях присвячених церковному питанню в радянську добу. Серед дослідників можемо відзначити А. Колодного. Вивчення ним церковного чинника у самовизначенні націй дозволяє побачити тісне переплітання релігії з етнічною складовою. У нашому питанні маємо нагоду побачити це на прикладі Закарпаття, де наявність різних етнічних груп була і є відверто помітною. На його думку, у 1940-х рр. релігія значною мірою зуміла консолідувати представників різних національних груп навколо єдиної загрози. Таким чином, вчений відзначає традиційно-притаманну властивість церкви, зокрема УГКЦ, об'єднувати суспільство на різних етапах історії [8, с. 42–43]. А це, як і І. Крип'якевичу, дозволяє говорити про несумісність такої позиції УГКЦ зі стратегію радянського керівництва.

Доповнює перелік публікацій з історії спільно-політичних процесів на Закарпатті у 1940-х рр. стаття В. Дмитрука в науковому збірнику «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» за 2010 р. На думку дослідника, причина політичного терору, який закінчився ліквідацією УГКЦ в краї, була формальною. Вона ґрунтувалася на вигаданих даних про співпрацю «УГКЦ з фашистською владою, підтримкою «українського буржуазно-націоналістичного підпілля», використання будь-якої можливості

для створення соборної незалежної Української держави» [3, с. 284]. У цих подіях автор бачить певну закономірність антирелігійної політики в Радянському Союзі, яка у 1940-х рр. особливо сконцентрувалася навколо УГКЦ. Львівський псевдособор був лише її початком.

Головним втілювачем планів уряду у ліквідації УГКЦ в Закарпатті В. Дмитрук відзначає добре відомого голову Ради у справах РПЦ при уряді Г. Карпова. Власне вчений вважає його модератором ліквідаційного процесу, який проходив шаленими темпами: «Інформації уповноважених рад у справах РПЦ і релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР нагадували за своїм змістом швидше зведення з театру бойових дій...» [3, с. 288]. Насамкінець вчений подає власні висновки, у яких аргументовано відзначає кілька важливих пунктів, які чітко відображають усю суспільну і політичну ситуацію на Закарпатті, яка безпосередньо стосувалася Української греко-католицької церкви, у тому числі призвела до її ліквідації у 1949 р. У них відзначається штучний, практично нічим не вмотивований, характер антигреко-католицької політики радянського уряду в дуєті з РПЦ, яка порушила всі канонічні норми і правила. Проте весь спектр цієї політики був, по суті, безрезультатним. На

цьому наголошували й попередні дослідники проблеми. Адже відбулася лише юридична заборона УГКЦ в Закарпатті, як і загалом в УРСР, проте церковна конфесія не припинила свого існування, а набула нового статусу – підпільного або ж катакомбного.

Підсумовуючи загалом позицію вчених щодо місця Української греко-католицької церкви у суспільно-політичних процесах на Закарпатті, наприкінці 1930-х – 1940-х рр., необхідно відзначити відмінності у підходах щодо висвітлення цієї проблеми у сучасній вітчизняній історіографії і працях, які вийшли в еміграції до 1990 р. Останні занадто переповерхнені амбіційністю, з якою дослідники підходили до висвітлення проблеми. Та разом з тим вражає фактологічний матеріал, який використовують вчені і на основі якого роблять серйозні наукові висновки, що носять завершений і об'єктивний характер. У сучасних вітчизняних дослідників простежуємо алгоритм зростання ефективності досліджень. Насамперед це пов'язано з поступовим відкриттям досі не доступних архівних документів, залучення яких в науковий обіг постійно вносить новизну у праці вчених, дозволяє їм робити об'єктивні висновки при дослідженні дискусійних питань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велика історія України / Упоряд. І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, Я. Пастернак. – Львів-Вінніпег: Вид-во Івана Тиктора, 1948. – 967 с.
2. Гапоненко І.С. Закарпаття в європейській політиці напередодні та в період Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Ірина Семенівна Гапоненко. – Ужгород, 1997. – 28 с.
3. Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.) / Володимир Дмитрук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2010. – №36. – С. 283–293.
4. Жупник В. Греко-католицька церква в період 1944–1953 рр. у висвітленні сучасної української історіографії / Василь Жупник // Україна: культурна спадщина, національні свідомість, державність. Упоряд. М. Литвин. – Львів, 2008. – Вип. 17. – С. 600–608.
5. Зеркаль С. Національні і релігійні відносини на Закарпатті / С. Зеркаль. – Нью-Йорк: б.м., 1956. – 37 с.
6. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / Ред. П. Яроцький. – К.: Світ знань, 2001. – Т. 4. – 598 с.
7. Капітан Л.І. Російська православна церква як знаряддя утвердження моноконфесійності Закарпаття (повоєнні роки) / Л.І. Капітан // Історичний архів. / Ред. П.С. Сохань. – 2012. – Вип. 9. – С. 41–47.
8. Колодний А. Церква в контексті національного самовизначення українців / А. Колодний // Релігія та соціум. Міжнародний часопис. Ред. В.О. Балуха. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2008. – № 2. – С. 42–47.
9. Крип'якевич І. Нова історія України / І. Крип'якевич, М. Дольницький. – Детройт: Батьківщина, 1954. – 180 с.
10. Пекар А. Нариси історії Церкви на Закарпатті. У 2-х т. / Атанасій Пекар. – Рим-Львів: Місіонер, 1997. – Т. 1. – 232 с.

УКРАИНСКАЯ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НА ЗАКАРПАТЬЕ В КОНЦЕ 1930-Х – 1940-Х ГГ. В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ДИАСПОРНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье представлен взгляд, который имеет место в отечественной историографии, а также в научных трудах, которые вышли в среде украинской эмиграции, относительно места УГКЦ в общественно-политических процессах на Закарпатье во время Второй мировой войны и послевоенный период.

Ключевые слова: Украинская греко-католическая церковь, Закарпатье, историография, СССР, УССР, РПЦ.

UKRAINIAN GRECO-CATHOLIC CHURCH AND SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES ON ZAKARPATTIA IN THE END 1930-X – 1940 TH. IN HOME AND DIASPORA HISTORIOGRAPHY

In the article the presented look that takes place in home historiography, and also in the environment of Ukrainian scientific emigration, in relation to the place of UGCC in social and political processes on Zakarpattia in the Second World war-time and post-war period.

Definition of the role of Ukrainian Greek-Catholic Church (UGCC) in Ukraine in late 1930-s is influenced by events of socio-political nature in Transcarpathia. It is known that this region in comparison to other territories of Western Ukraine was annexed by the Soviet Union at the latest. In their papers, researchers focus on the Soviet period in the history of Transcarpathia, separating it from the occupation policies of other political regimes that prevailed in the region.

This paper is an attempt to show the importance of social and political processes in Transcarpathia during the prewar period, the place of UGCC in them and the state of exploration of this «phenomenon» in the national historiography. This attempt actualizes this issue, because the study looks at the reflections that prevailed and prevails today among scientists about religious factor during important political transformations of this period.

In historiography of Ukraine to this subject is given sufficient attention. Researchers analyse particular phenomena and processes, but thorough historiographical assessment of participation of UGCC in national movement in Transcarpathia at the beginning of World War II is still missing.

Contemporary historiographical studies while examining the role of the UGCC in the social and political processes in Transcarpathia during 1939 – 1940's shed light on certain periods of her operation in the region. Particularly these studies concentrate on the place of UGCC during the dominance of different political ideologies, which influenced church life in Transcarpathia. First of all these political ideologies are Hungarian, Czechoslovak, German and, of course, Soviet.

As for the Soviet period in Transcarpathia geopolitical factors have produced different trends in the transition of UGCC under the sphere of influence of Russian Orthodoxy. Until 1947 as mentions the historian I. Ortynsky Ukrainian Greek Catholics were in an uncertain state. Only after the car accident and the mysterious death of Bishop Theodore Romzha Soviet government applied full-scale mechanism of oppression in relation to this denomination. In November on the Chernecha Mountain near Mukachevo the Congress of special commission of so-called «convinced» was called, which was obliged to decide to break with the Apostolic See. From this time open pressure against the clergy and the faithful began.

In addition to the characteristic of UGCC in the Soviet political system of coordinates the article analyzes the place of UGCC during the German occupation of Transcarpathia. In historiography there is a range of views on the subject, in which the dominant is anti-clerical orientation of the German government towards UGCC in Galicia, in particular in the region studied in the article.

In historical studies on this issue there is a wide range of views, which concerns with the relation of Wehrmacht and UGCC in Transcarpathia. By including Greek Catholic factor to strategic calculations of Germany researchers emphasize the importance of UGCC for this country. At the sometime they emphasize the common features of the Greek Catholic question for the Soviet government and the German. The first was not able to use this church for its own purposes. Therefore, its implementation was attempt «number two», this time for the German government. It refers to the curing of «traditionally problematic» Ukrainian resistance movement, which UGCC actively supported.

According to proposed views of researchers it follows that when German troops entered Ukrainian territory in 1941 the Wehrmacht's leaders had already designed the scheme of action and strategy for the UGCC clergy, especially the attention was focused on the figure of her head – Metropolitan A. Sheptytsky. Therefore through political relations between Germany and its allies, in this case – Hungary, before the first attack on the Soviet Union, serious program was studied and created of church-state relations. If necessary, it was planned to use this channel for quick installation of the German occupation regime on Ukrainian lands, including Transcarpathia. That is why in Berlin special emphasis on these relations was placed. Therefore, taking into account local circumstances, including mental and religious character, it took one of the important places in the development strategy of the German government's relations with the UGCC, including Transcarpathia. Historians also point out that the place and role of Greek Catholic priests in the consolidation of society was well understood by Germans and meant to use it for their own political purposes. Therefore, there were plans for the conquest of church life in the occupied territories, including the patriotic Greek Catholic clergy. And unrealized project of «Carpathian Ukraine» is to be taken at the same time as the German project of pacification of Ukrainian nationalist environment in general. At the same there is a thought that Hungary was directly involved in implementation of this plan.

In conclusion the article summarizes the overall position of scientists as to the place of UGCC in socio-political processes in Transcarpathia at the end of the 1930s – 1940s. It is necessary to note the differences in approaches to this issue in the contemporary national historiography and studies made in exile before 1990. The last are full of ambitions, with which the researchers come to inquire into the problem. But at the same time striking is factual material, which scientists use, and, based on which, they do serious scientific conclusions that are complete and objective. It becomes evident that contemporary Ukrainian researchers become increasingly efficient in their research. This is primarily due to the gradual discovery of still secret archival documents and involving them in the scientific circulation, which in its turn constantly bring novelty to the work of scientists, allowing them to make objective conclusions in the study of controversial issues.

Keywords: Ukrainian greco-catholic church, Zakarpattia, historiography, USSR, ROC.

До редакції надійшла 26.09.2014.

УДК 930: 94 (477) «1991–2011»

**© Ірина Кизименко
(Київ)**

УЧАСТЬ УКРАЇНИ В СВІТОВИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ МИРУ ТА СТАБІЛЬНОСТІ: ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА (1991–2011 РР.)

У статті розкриваються окремі аспекти відображення в працях дослідників участі України в організаціях, що покликані забезпечити мир та стабільність у світі. Загалом історія участі України, як незалежної держави, в ООН та ОБСЄ досить «молода». У зв'язку з чим ми позбавлені важливого ресурсу дослідження – історичної дистанції. Це ускладнює роботу дослідників, вимагає більш зваженого й неупередженого погляду на події цього часу. Але, не дивлячись на такі складнощі у дослідженні обраної теми, інтерес до її вивчення постійно зростає. Слід зазначити, що риторика наукових досліджень змінювалась у відповідності зі зміною пріоритетів зовнішньої політики України.

Ключові слова: Україна, ООН, ОБСЄ, історіографія, геополітика, міжнародні відносини, міжнародні організації.

Україна бере активну участь у всіх напрямках діяльності ООН та ОБСЄ, найважливішими з яких є підтримання міжнародного миру та безпеки, зміцнення верховенства права у міжнародних відносинах, розвиток співробітництва у вирішенні проблем соціально-економічного та гуманітарного характеру, забезпечення прав людини.

Вчені неодноразово робили спроби проаналізувати стан вивчення цього питання. Зокрема, окремі аспекти участі України в ООН

у своїх працях розкрили С. Віднянський [1; 2], І. Смілянська [16], Г. Кривчик [12] та ін. Проблемам співробітництва України та ОБСЄ присвячені дослідження В. Волошина [5; 6; 7], Б. Гуменюк [9], І. Гончаренка [8].

Мета даної статті – дослідження історіографії участі України в організаціях по забезпеченню миру та стабільності в світі.

Слід зазначити, що в період входження України до Радянського Союзу її участь

у структурах ООН носила суто формальний характер. З проголошенням 24 серпня 1991 р. незалежності, розпочався якісно новий етап у співпраці України з ООН.

На думку С. Віднянського, співробітництво України в межах Організації Об'єднаних Націй – така ж важлива складова її зовнішньої політики, як і розвиток двосторонніх міждержавних відносин, розширення участі в європейському регіональному співробітництві [1, с. 30].

На думку дослідників, ООН стала тією організацією, за допомогою якої Україна змогла прорватись через інформаційну блокаду перших років незалежності і вийти на міжнародну арену, майданчиком для роз'яснення гострих економічних і соціальних питань, а особливо, організацією, що покликана гарантувати мир та безпеку своїм членам. Так було, приміром, у липні 1992 р., коли Державна дума Російської Федерації прийняла постанову «Про статус міста Севастополя». На прохання Міністерства закордонних справ України було терміново скликано засідання Ради Безпеки, де рішуче засуджено недружні випадки Росії щодо України [11, с. 115].

Важливим аспектом співробітництва України з ООН у перші роки незалежності стало її звернення у Раді Безпеки ООН у зв'язку з позицією Російської Федерації щодо проголошення у липні 1993 р. з'їздом народних депутатів РФ Севастополя містом підпорядкування останньої. У справу втрутилась Рада Безпеки, яка 20 липня 1993 р. кваліфікувала це рішення юридично недієздатним. Винесення українсько-російського конфлікту на рівень ООН змусило російських законодавців дещо схаменитись [15, с. 655].

Як зазначає І. Смільська, більшість дослідників і навіть пересічних українців значну частину своєї уваги звертають на стосунки з Європейським Союзом, НАТО, Росією, але не меншої уваги потребують відносини України та ООН. Досліджуючи історію цієї співпраці, спираючись на досвід інших країн-членів ООН, можемо отримати цінні уроки [16, с. 321].

Не можна не погодитись із наведеним твердженням І. Смільської, адже дослідники, розкриваючи окремі аспекти участі України в структурах ООН, в основному приділяли увагу головуванню України в Раді Безпеки та миротворчій діяльності українського військового контингенту під егідою Організації Об'єднаних Націй у «гарячих» точках планети. Зазвичай ці питання не викликали якихось спірних моментів, і дослідники обмежувались лише фактичним викладом матеріалу, не вдаючись до аналізу наслідків, що слідували за конкретною миро-

творчою операцією. Доволі рідко науковці проводили аналіз практичної діяльності українських дипломатів та отриманого ними досвіду співпраці в рамках Організації.

Зокрема, Л. Дещинський, характеризуючи зовнішню політику України в перші роки незалежності, щодо відносин з ООН лише зазначив, що у вересні 1991 р. Л. Кравчук виступив на засіданні Організації Об'єднаних Націй, наголосивши, що Україна є однією із засновниць ООН і збирається активізувати свою діяльність у ній. У свою чергу, автор монографії значно більше уваги приділяє відносинам з НАТО та міждержавному співробітництву з іншими країнами [10, с. 263].

Детальніше участь України в ООН розкрили у своєму дослідженні Г. Кривчик, С. Серьогін, В. Шибко. Зокрема, вони проаналізували діяльність України в Організації, зазначаючи, що вона є постійним членом таких структурних одиниць, як МАГАТЕ, Виконавчої ради дитячого Фонду ООН, Комітету з енергетики та природних ресурсів та ін. Разом з тим, зазначається, що з початком XXI ст. діяльність України активізувалась і спрямована на реалізацію цілей, проголошених у вересні 2000 р. на «Саміті тисячоліття». Перш за все, наголошується на необхідності поглиблення співпраці України та ООН у сфері боротьби зі ВІЛ/СНІДом, викорінення у світі злиднів та голоду, збереження довкілля тощо. Реалізуючи вирішення даних проблем, у червні 2001 р. Україна ініціювала скликання Спеціальної сесії Генеральної асамблеї з питань ВІЛ/СНІДу, яка визначила пріоритетні напрями боротьби з цією епідемією. Позитивним є факт широкого висвітлення дослідниками участі України в Раді Безпеки, які зауважили, що Україна постійно виступає за розширення Ради, підтримуючи збільшення кількості як постійних, так і тимчасових членів [12, с. 44–47].

Важливим етапом у дослідженні відносин України з ООН стала поява монографії С. Віднянського та А. Мартинова «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем». Дослідники розкривають основні етапи історії цієї універсальної міжнародної організації, її участь у розв'язанні гострих суперечностей на міждержавному рівні, забезпеченні миру та стабільності у світі. Аналізується діяльність України в ООН на різних історичних етапах існування Організації. Дослідники проводять детальний аналіз співробітництва України та ООН в роки незалежності. Зазначається, що на рівні Організації Об'єднаних Націй Україна ви-

сунула ідею створення Ради економічної безпеки, яка має адекватно реагувати на всі конфлікти в соціально-економічній сфері у світових масштабах, пов'язаних з голодом у найбільш вразливих країнах світу та заборгованістю з боку країн, що розвиваються, міжнародним гуманітарним організаціям [2, с. 146].

Значну увагу дослідники приділяють забезпеченню інтересів України у процесі вирішення проблем міжнародної безпеки та роззброєння. Зазначається, що Україна є не лише «споживачем», а й важливим «експортером» безпеки. Висловлюючись за удосконалення й підвищення ефективності миротворчої діяльності, Україна закликала перевести її на заходи превентивної дипломатії з метою попередження конфронтації. У цьому контексті наголошувалось на необхідності контролю з боку ООН над процесами утворення нових незалежних держав з метою недопущення практики використання сили та дотримання визнаних норм міжнародного права. Такий підхід було реалізовано під час процедури здобуття незалежності Східного Тібору від Індонезії у 2000 р. [2, с. 158].

Проте, на нашу думку, дослідникам варто було б приділити більшу увагу аналізу участі України в структурних одиницях Організації Об'єднаних Націй. Зокрема, необхідно детальніше розглянути співробітництво з МАГАТЕ, СОТ, ВОЗ та ін. Аналізуючи проблему реформування ООН, автори не висвітлюють роль України у цьому процесі та її позицію у даному питанні.

Участь українських військових у миротворчих операціях ООН розглядає у своєму дослідженні А. Войцехівський. Дану проблему він розглядає через призму співробітництва України та НАТО. Значну увагу автор приділяє ставленню українців до залучення українських військових у миротворчі операції. Зокрема, він зазначає, що участь України в операціях з підтримки миру й безпеки є чутливою сферою для суспільства. При цьому більшість українців підтримують участь військових у миротворчих операціях під егідою ООН. Водночас, ставлення до миротворчих операцій під керівництвом НАТО часто негативне [3].

А. Лега у своєму дисертаційному дослідженні аналізує передумови участі українських військових у миротворчих операціях, розкриває основні напрями діяльності українських миротворців, характерні риси застосування Збройних Сил України в акціях регіональних організацій із встановлення та підтримання миру та визначає особливості дій вітчизняних

профільних підрозділів у ході стабілізаційних операцій. Зазначається, що участь вітчизняних підрозділів у чисельних миротворчих операціях під егідою регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки, ще раз підтвердила, що Україна відіграє дієву роль у зміцненні довіри між державами, заявляє про свою готовність конструктивно співпрацювати із зацікавленими сторонами у вирішенні актуальних проблем сьогодення, поступово крокує вперед шляхом інтеграції до європейського та світового співтовариства. Окрім того, дослідник проводить підрахунок військовослужбовців, які взяли участь в усіх миротворчих операціях. На його думку, тільки наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. понад 16 тис. українських військовослужбовців взяли участь у міжнародних миротворчих заходах в Анголі, Афганістані, Боснії та Герцеговині, Гватемалі, Грузії, Демократичній Республіці Конго, Ефіопії й Еритреї, Македонії, Косово, Південному Лівані, Придністров'ї, Сьєрра-Леоне, Таджикистані та Хорватії. Крім того, вітчизняні підрозділи були залучені до врегулювання небезпечної ситуації в Іраку. На думку А. Лега, для України її миротворча діяльність має ключове значення, оскільки вона розглядається, з одного боку, як засіб зміцнення її національної безпеки через створення стабільного зовнішньополітичного середовища, а з іншого – як внесок у зміцнення загальноєвропейської безпеки і побудову нової стабільної і безпечної Європи [13].

Після проголошення незалежності України постало питання про її входження до регіональних європейських організацій, покликаних забезпечити мир та стабільність на континенті – Ради Європи та Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Проблемі участі України в раді Європи та ОБСЄ присвячений один із розділів дисертаційного дослідження О. Ляшенка. Автор намагається розкрити дві основні проблеми: процес виконання Україною зобов'язань у сфері роззброєння і її внесок у формування нової системи європейської безпеки та розв'язання кримської кризи за сприяння Місії ОБСЄ в Україні. Розглядаючи співпрацю з ОБСЄ у 90-х р. ХХ ст., виокремлюються два етапи. Перший, 1992–1994 рр., був пов'язаний із виконанням Україною взятих при вступі до ОБСЄ зобов'язань по скороченню звичайних і ліквідації ядерних озброєнь. Слід відзначити, що Україна, у разі збереження за собою ядерного статусу, тео-

ретично могла розраховувати на статус «великої держави», власні гарантії безпеки. На другому етапі, 1994–1999 рр., у центрі співпраці України та ОБСЄ перебували питання взаємовідносин кримської автономії з центральною владою, а також питання, пов'язані з поверненням депортованих народів. Відносно співпраці з Радою Європи, то дослідник аналізує процес вступу України до РС, зазначаючи, що прагнення України приєднатись до структур РС варто розглядати у контексті реалізації її стратегічної мети – входження до загальноєвропейських структур. Визначено перспективні напрями співробітництва України з РС: продовження роботи з впровадження у національне законодавство норм і принципів РС; забезпечення за сприяння РС готовності відповідної інфраструктури та правосвідомості в Україні до виконання органами влади будь-яких рішень Європейського суду з прав людини щодо задоволення індивідуальних позовів громадян; реалізація широкомасштабної державної програми з підготовки соціальної сфери та правової системи України до впровадження норм і принципів Європейської соціальної Хартії та ін. [14, с. 13–14].

Окремі аспекти співробітництва України з РС та ОБСЄ розкриваються в підручниках та посібниках з історії та зовнішньої політики України. Як правило, у даних роботах окремі розділи присвячено співпраці України з європейськими структурами (ЄС, Радою Європи, ОБСЄ) та окремими державами, питанням участі України у загальноєвропейській системі безпеки. У навчальних посібниках зроблено спроби систематизувати напрямки української зовнішньої політики. Характерною спільною їх рисою є визнання важливості співпраці України з Росією та іншими членами СНД. Але водночас акцент робиться на пріоритетності і зростаючому значенні реалізації Україною своїх євроінтеграційних прагнень як умови якомога ширшого забезпечення національної безпеки, суверенітету, подальшого економічного і політичного прогресу держави.

Окремі аспекти співробітництва України з ОБСЄ розкрив у своєму дослідженні Фарух

Зейнал оглу Агазаде. Автор аналізує основні принципи та напрями співробітництва України та ОБСЄ, визначає структурні підрозділи та інститути Організації, з якими найбільш активно взаємодіє Україна. Крім того, проводиться аналіз діяльності Місії ОБСЄ в Україні. Дослідник наголошує, що основну увагу Місії було зосереджено на питаннях підтримки суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів України, запобігання конфліктів і врегулювання кризових явищ в Автономній Республіці Крим відповідно до основоположних принципів ОБСЄ. Водночас не було приділено належної уваги участі представників України в Місіях, які проводить Організація в інших країнах та «гарячих» точках на планеті [17, с. 213–228].

Аналізуючи участь України в міжнародних організаціях К. Кондратюк зазначає, що членство в ОБСЄ забезпечує рівноправну участь держави у вирішенні актуальних питань міжнародної безпеки та співпраці в регіоні. Останнє особливо важливе для України, оскільки ОБСЄ – єдина організація з питань безпеки у Європі, у якій Україна є рівноправним членом і може в повному обсязі відстоювати свої національні інтереси [11, с. 116].

Значний внесок у дослідження співпраці України з інститутами ОБСЄ зробив В. Волошин. Науковець проводить аналіз основних сфер співпраці між Україною та Організацією, визначає рівні та методи їхньої взаємодії, місце та роль співробітництва України з інститутами ОБСЄ в контексті реалізації політики європейської інтеграції України. Крім того, він визначає основні концептуальні підходи, обґрунтовує методологічну основу для вивчення феномену інтеграції на європейському континенті та ролі ОБСЄ в цьому процесі [4; 5; 6; 7].

Таким чином, участь України в міжнародних організаціях по забезпеченню миру та стабільності знайшла своє відображення в науковій літературі. Аналіз наявної джерельної бази свідчить про зацікавленість науковцями проблемою участі України в Організації Об'єднаних Націй та ОБСЄ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Віднянський С. Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією / С. Віднянський // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Вип. 6–7: 20-й річниця Незалежності України присвячується. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – С. 24–38.
2. Віднянський С. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем / С. Віднянський, А. Мартигов. – К.: Генеза, 2006. – 240 с.
3. Войціховський А. В. Співробітництво України з НАТО у миротворчій діяльності / А. В. Войціховський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books/_book-759.htm

4. Волошин В. А. П'ятиріччя діяльності Координатора проектів ОБСЄ в Україні (Співробітництво України в ОБСЄ) / В.А. Волошин // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2005. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 237–256.
5. Волошин В. А. Співпраця України з ОБСЄ в рамках економічного та екологічного виміру діяльності Організації / В. А. Волошин // Дослідження світової політики. Зб. наук. пр. Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – К., 2005. – Вип. 32. – С. 148–162.
6. Волошин В. А. Співробітництво України з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин / В. А. Волошин // Дослідження світової політики. Зб. наук. пр. Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 158–179.
7. Волошин В. А. Природа, характер та динаміка співробітництва України з інститутами ОБСЄ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / В. А. Волошин. – К., 2006. – 21 с.
8. Гончаренко І. О. Діяльність ООН та ОБСЄ у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі (90-ті роки ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І.О. Гончаренко. – К., 2009. – 15 с.
9. Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби: Навчальний посібник / Б. І. Гуменюк. – К.: Либідь, 1998. – 248 с.
10. Дещинський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. Є. Дещинський. – 3-є вид., доповн. – Львів: Бескид Біт, 2004. – Ч. 2. – 319 с.
11. Кондратюк К. Новітня історія України. Частина друга. 1945 – 2007 рр.: Навчальний посібник / К. Кондратюк, Г. Боднар, В. Качмар, В. Голубко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 535 с.
12. Кривчик Г. Г. Україна в міжнародних організаціях: Навч. посіб. / Г.Г. Кривчик, С. М. Серьогін, В. Я. Шибко. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – 219 с.
13. Лега А. Ю. Участь Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях (1992–2006 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Ю. Лега. – Черкаси, 2009. – 20 с.
14. Ляшенко О. О. Інтеграція України у Європейські та Євроатлантичні структури (90-і роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О.О. Ляшенко. – К., 2002. – 20 с.
15. Новітня історія України (1900–2000): Підруч. для студ. іст. спец. вищих навч. закладів / [А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін.]. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К: Вища шк., 2002. – 719 с.
16. Смільська І. Україна в ООН: основні напрямки та пріоритети діяльності у 1991 – 2012 рр. / І. Смільська // Україна – Європа – Світ. Збірник наукових праць. – 2013. – № 11. – С. 321–328.
17. Фаррух Зейнал оглу Агазаде. Україна в ОБСЄ: двадцять років участі у розв'язанні актуальних міжнародних проблем / Зейнал оглу Агазаде Фаррух // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 21: Міжвід. зб. наук. праць / [Відп. ред. С. В. Віднянський]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 213–228.

© **Ирина Кызыменко**
(Киев)

УЧАСТИЕ УКРАИНЫ В МИРОВЫХ И РЕГИОНАЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ МИРА И СТАБИЛЬНОСТИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА (1991–2011 ГГ.)

В статье раскрываются отдельные аспекты участия Украины в организациях, призванных обеспечить мир и стабильность в мире. В целом история участия Украины, как независимого государства в ООН и ОБСЕ довольно краткая. В связи с чем мы лишены важного ресурса исследования – исторической дистанции. Это значительно усложняет работу исследователей, требует более взвешенного и беспристрастного взгляда на события того времени. Но, несмотря на такие трудности в исследовании выбранной темы, интерес к ее изучению постоянно рос. Следует отметить, что риторика научных исследований изменялись в соответствии с изменением приоритетов во внешней политике Украины.

Ключевые слова: Украина, ООН, ОБСЕ, историография, геополитика, международные отношения, международные организации.

UKRAINE'S PARTICIPATION IN THE GLOBAL AND REGIONAL ORGANIZATIONS ON ENSURING PEACE AND STABILITY IN THE HISTORICAL LITERATURE (1991–2011 GG.)

The article deals with some aspects of Ukraine's participation in organizations that are designed to ensure peace and stability in the world in the works of researchers. Overall story involvement Ukraine as an independent state at the UN and the OSCE quite short. In this connection, we are deprived of important resources research – historical distance. This greatly complicates the work of researchers, requires a balanced and unbiased view of the events of that time. But in spite of these difficulties in the study selected topics of interest to study it growing. The author tried to show the main trend of Ukraine's participation in the United Nations and the OSCE. This scientific study explains different approaches, attitudes of scientists on the coverage of existing problems and possible solutions in cooperation between Ukraine and organizations.. Particular attention is given to Ukraine peacekeeping operations under UN auspices. Researchers have shown that during the years of political independence, Ukraine has gained the status of overall balanced, consistent and impartial contributor to international security. However, the scientific range of issues related to the activities of the UN in Ukraine, were the reform of the Ukrainian state and participation in this process. Expanding the participation of Ukraine in the OSCE, researchers are paying attention to the establishment of effective mechanisms of cooperation. Defines the main priorities of the OSCE Mission to Ukraine. Revealed the participation of observers from the OSCE parliamentary and presidential elections in Ukraine.

Keywords: Ukraine, UN, OSCE, historiography, geopolitics, international relations, international organizations.

До редакції надійшла 3.10.2014.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 303.446.4:339.747:94(38)«05/04»

© Борис Попельнюк
(Київ)

КРИЗОВІ ЯВИЩА В ЕКОНОМІЦІ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ПОЛІСІВ (V–IV СТ. ДО Н.Е.): ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті розглянуті специфіка та сутність кардинальних перетворень в економіці полісного суспільства у зазначений період. Здійснено аналіз опублікованих вітчизняних та зарубіжних історичних праць. Розглянуті здобутки та існуючі прогалини в історіографії проблеми.

Ключові слова: історіографія, Давня Греція, Аттика, поліс, античне суспільство, економічний розвиток.

Проблема поліса як основної форми політичної та соціальної організації античного суспільства, залишається однією з важливих в історії античного світу. Відтак дослідження самої грецької цивілізації можливе лише за умови вивчення феномену поліса, зокрема його економічної складової в цілому.

Греко-перські війни викликали переміщення економічних центрів з Еолії та Іонії на захід – до Балканської Греції, Південної Італії та Сицилії: багато малоазійських міст були зруйновані та занепали; конфронтація з Персією призвела до закриття для греків близькосхідних ринків. Завдяки військовим перемогам 479–449 рр. до н. е. Греція отримала велику кількість полонених та інших матеріальних цінностей, що сприяло зростанню товарного виробництва та ширшому використанню в ньому рабів. Головним торговельно-ремісничим центром на середину V ст. стають Афіни. Провідна роль в сільському господарстві належала дрібному виробнику: великих помість, пов'язаних з ринком, було небагато.

Через війни кінця V – другої третини IV ст. до н.е. Греція зазнала великих демографічних і матеріальних збитків. Їх супроводжували періодичні економічні кризи та зростання податкового тягаря. В той же час ці війни та періоди післявоєнного відновлення стимулювали розвиток низки галузей грецької економіки. Зростає кількість рабів і частка їхнього використання у сфері виробництва, що сприяло його укрупненню. Відбувається перерозподіл власності та посилюється майнова диференціація. Змінюються параметри економіки: збільшується монетна маса, посилюється залежність господарського життя від ринкової кон'юнктури (тривають скорочення посівів зернових на користь виноградників та оливкових садів), осередком грошових потоків стають міста, поширюється лихварство та спекулятивні угоди (особливо з

хлібом), постійно змінюються ціни. Гроші поряд із землею стають престижною формою багатства, а земля, у свою чергу, залучається до торгового обігу. Зростає економічна значимість периферійних областей Греції – Македонії, Халкідікі, Іонії, Доріди Малоазійської. Водночас, провідними господарськими центрами залишаються Афіни та Сиракузи.

Економіка поліса, як інституту в цілому, не була однорідною. Серед численних полісних держав можна виокремити два основних типи, що різняться своєю структурою. Один тип полісу є аграрним з абсолютною перевагою сільського господарства, слабким розвитком ремесла й торгівлі (найяскравіший приклад – Спарта, а також поліси Аркадії, Беотії, Фессалії тощо). Другий тип полісу можна умовно визначити як торговельно-ремісничий, в його структурі роль ремісничого виробництва і торгівлі була досить значною. В таких полісах утворилася товарна рабовласницька економіка, що мала складну й динамічну структуру, а продуктивні сили розвивалися стабільно і динамічно. Прикладом таких полісів були Афіни, Коринф, Мегари, Мілет, Родос, Сиракузи, а також низка інших розташованих здебільшого на морському узбережжі. Вони, як правило, мали невелику хору, але разом з тим і численне населення, яке потрібно було годувати та залучати до виробничої діяльності. Поліси саме цього типу відігравали провідну роль у процесі економічного розвитку полісної системи, були провідними господарськими центрами Греції V–IV ст. до н. е.

Постійні заворушення, що підривали поліс із середини, ставали повсякденним явищем, на тлі якого проходило життя грецького суспільства в V–IV ст. до н.е. Цей факт відчутно позначився на ступені інтенсивності розвитку економіки регіону. В той самий час війни створювали додаткові стимули для господарського розвитку.

В складних історичних умовах греки мали будувати та утримувати величезний флот, зводити потужні оборонні споруди, нагальною потребою було спорядження армії зброєю. Все це сприяло розвитку власних ремісничих галузей, пов'язаних з обробкою металу, будівництвом, шкіряним виробництвом та іншими ремеслами.

Під впливом цих факторів в Греції середини V ст. до н. е. сформувалася економічна система, яка проіснувала до кінця IV ст. до н. е. Разом з тим, у другій половині V ст. до н. е. в античному суспільстві проявилися перші ознаки кризи полісної системи, яка в подальшому призвела до глибокої економічної, політичної та соціальної трансформації полісного суспільства. Кризові процеси спричинили кардинальні перетворення полісного суспільства. Дослідження специфіки та сутності таких перетворень у висвітленні зарубіжних та вітчизняних дослідників складає головну мету даної статті.

Наприкінці IV ст. до н. е. відбулось відокремлення епохи вільних полісів від епохи елліністичних територіальних держав. У цей час в економічному житті відбувається ціла низка якісних змін: інтенсифікація розвитку товарно-грошових відносин, зростання міжполісних зв'язків, економічне піднесення окремих областей, перехід від вільної парцелярної власності (що була економічною основою класичного поліса), до великих приватновласницьких господарств.

Вивчаючи історію античного суспільства, пересвідчуємося, що існує значна кількість праць, присвячених дослідженню проблеми організації та функціонування поліса. Однак, попри існуючий доробок попередників, у зарубіжній та вітчизняній історіографії наявною є низка певних проблем, котрі ще не знайшли достатнього висвітлення та потребують детального вивчення у майбутньому. Однією з таких є економічний розвиток деяких окремо взятих грецьких полісів Балканської Греції та Іонійського узбережжя Середземного моря в період початку та розгортання кризи полісної системи, що припадає на другу половину V – першу половину IV ст. до н. е. У своїх роботах, присвячених стародавній Греції, автори основну увагу приділяють переважно аналізу політичного та соціального розвитку суспільства, залишаючи поза увагою проблеми закономірностей функціонування економіки античного полісу зазначеного періоду.

На наш погляд, досліджуючи проблему закономірностей функціонування економіки

античного полісу в умовах кризи полісної системи, доцільно в основу історіографії проблеми покласти хронологічний принцип, виокремлюючи українську, російську та зарубіжну історіографії.

Наукове дослідження зазначеної проблеми бере свій початок з кінця XVIII – початку XIX ст. Одним з видатних представників німецької історіографії XIX ст. був професор Університету в Берліні Август Бек (1785–1867 рр.). Його видатним досягненням стало славнозвісне видання «Корпусу грецьких написів» (1824–1859 рр.) («Corpus inscriptionum graecarum»), котра започаткувала розвиток грецької епіграфіки. За предмет свого дослідження він обрав малопопулярну на той час в науковій літературі тему – фінансове господарство Афін. Результатом його роботи стало видання праці у трьох томах «Державне господарство афінян» (1817 р.) («Die Staatshaltung der Athener»). А. Бек на основі давніх написів детально дослідив заробітну плату, ціни на засоби першої необхідності, податки звичайні та надзвичайні, внески союзників, лихварські відсотки, різні статті державних витрат. Завдяки новаторській економічній темі, залученню епіграфічного матеріалу, ретельності аналізу, намаганням поглянути на давніх греків з погляду їхнього повсякденного життя, дослідження А. Бека певною мірою пододало притаманну тому часу ідеалізацію грецького суспільства.

У французькій науці кінця XIX ст. широкого розмаху набула модернізація економічної історії античності, особлива увага приділялась діяльності давньогрецьких і давньоримських лихварів, в особі яких вбачають банкірів давнини. Щодо дослідження соціальної та економічної історії античності варто зупинитись на школі Фюстель де Куланжа. Його учень П. Гіро відомий своїми працями з історії земельної власності (1893 р.), ремісничого виробництва Греції (1900 р.), йому також належить збірка статей з економіки античного світу (1905 р.) [1].

Одним з досягнень французької історіографії міжвоєнного періоду було формування прогресивного наукового напрямку, що об'єднався навколо заснованого 1929 р. журналу «Анали соціальної та економічної історії».

Так, була започаткована багатотомна «Всесвітня історія» під редакцією французького дослідника Густава Глотца – монументальне видання в трьох частинах, кожна з яких поділялась на декілька томів (усього у 13 кн.).

«Всесвітня історія» виходила друком протягом 16 років (з 1923 по 1939 рр.) паралельно з відомою «Кембріджською давньою історією». Нас цікавить друга частина праці – «Історія Давньої Греції», що складалась з чотирьох томів (у 5 книгах) [2]. У її виданні брали участь відомі знавці античності Франції Р. Коен, П. Руссель, П. Еймар, П. Коллар. У дослідженні були враховані всі досягнення науки того часу, дані нових розкопів, папірологічні та епіграфічні джерела. Єдина композиція, загальна концепція, спроба наукового вивчення минулого, намагання подати інтегральну історію різних суспільств роблять цю роботу значним явищем у світовій історіографії античності. В основу була покладена така концепція давньогрецької цивілізації та її історії, згідно з якою саме в Греції, зокрема в Афінах, були закладені основні принципи цивілізованого суспільства, що повністю виявились у створенні римської середземноморської імперії. У «Всесвітній історії» знайшли своє відображення багато сторін життя античного суспільства, включаючи його соціально-економічні аспекти. В останньому можна побачити вплив «школи Анналів» на це видання.

Іншим дослідженням Г. Глотца є «Труд в Давній Греції. Економічна історія Греції від гомерівського періоду до римського завоювання» (1920 р.). Автор пропонує свою схему розвитку економіки давньогрецького світу. В «гомерівський» період відбувається перехід від пастухування до землеробства, від колективної власності до приватної, навколо місцевих ринків виникають міста – народжуються «міська та торгова економіка». В архаїчну епоху відбувається розвиток монетарної економіки, що започаткувала боротьбу ремісників і торговців проти землевласницької аристократії. Починається торгова конкуренція різних центрів. Найвищого розквіту грецька економіка сягає за елліністичної доби, коли виникає світовий ринок. Дослідник надавав важливої ролі інституту рабства в історії Давньої Греції.

У 20–30-х рр. ХХ ст. у Франції з'явилась певна кількість досліджень, присвячених питанням економіки античності. Р. Бійяр підготував дві ґрунтовні монографії з історії античного виноградарства (1913 р.) та історії античного землеробства, написаного за матеріалами «Георгік» Вергілія (1928 р.). У цей же час побачила світ робота А. Жарде «Зернові у грецькій античності» (1925 р.) [3]. Це одне з найповніших досліджень з історії давньогрецького сільського господарства та обміну.

Зі спеціальних робіт слід відзначити вивчення Е. Кавеньяком історії народонаселення у великих містах античного світу як одного з важливих соціально-економічних чинників давніх суспільств (1922 р.).

Поряд зі спеціальними роботами 1927 р. з'явилося дослідження відомого французького знавця античності Ж. Тутена «Антична економіка». Предметом уваги автора був увесь комплекс античної економіки від гомерівського часу до падіння Західної Римської імперії. На відміну від економічних робіт, що належать К. Бюхеру, Ед. Мейєру та М. Веберу, Ж. Тутен не зловживає використанням соціологічних понять стосовно античної економіки («ойкосне господарство», «капіталізм» чи «феодалізм») та намагається викласти фактичний матеріал. Ж. Тутен розглядає античну економіку як визначене ціле, що протягом свого розвитку проходить декілька етапів: 1) власне грецький (від Гомера до завоювань Македонського); 2) елліністичний, характеризувався перенесенням центру економічної активності до Східного Середземномор'я. Паралельно з елліністичною економікою розвивається своєрідна економіка Західного Середземномор'я (Італії, етрусків, Карфагенської держави); 3) вищий, який розпочався із встановлення Римської імперії, коли економічний розвиток Східного та Західного Середземномор'я набув єдності в рамках великої держави. Варварські вторгнення розхитали римську економіку, підірвали систему вільного підприємництва, призвели господарство та суспільство до розладу [4, с. 202].

У німецькій історіографії у 20–30-х рр. ХХ ст. тривала дискусія щодо ступеня розвитку промисловості та торгівлі в давньому світі. Це питання ставилося в працях Іоганна Хазебрека «Держава и торгівля в Давній Греції» (1928 р.) та «Історія господарства та суспільства у греків доперського часу» (1931 р.), В. Швана «Історія морського піратства та морської торгівлі в Давній Греції» [5].

Серед англо-американських вчених, які займалися дослідженням історії Давньої Греції, на увагу заслуговує М. Фінлі (1912–1986 рр.). Він написав низку монографій, присвячених загальним питанням античного світу: «Дослідження про землю та кредити в давніх Афінах 500–200 рр. до н.е.», «Економіка та суспільство в Давній Греції»; «Давні греки», «Давня економіка»; під його редакцією вийшли збірки статей «Рабство в класичній античності», «Проблеми землі в Давній Греції» [6]. У своїй концепції основою кризи полісу він вважав

боротьбу двох форм власності (традиційно земельну та грошову), зростаючу неузгодженість політичної та соціальної структур полісу і т. ін.

Щодо російських вчених XIX ст. варто згадати М. Куторгу (1809–1886 рр.), який став засновником впливової Петербурзької школи дослідників античності. У своїх роботах [7] автор головну увагу зосереджує на критичному дослідженні свідчень Фукідида, Плутарха та Діодора; він намагається узгодити дані Діодора із свідченнями інших авторів і, таким чином, реконструювати хронологію грецької історії V ст. до н. е. М. Куторга розглядав проблеми внутрішнього життя давньогрецького суспільства, його соціального та економічного розвитку. Вже у своїй «Історії Афінівської республіки» він звертає увагу на зв'язок політичних змін у державі з його культурним та торгово-економічним розвитком. У «Перських війнах» висвітлюються такі специфічні проблеми як типи власності в афінів (розподіл на «видиме», тобто нерухоме майно, та «невидиме» – рухоме) та діяльність трапезитів – давніх лихварів і банкірів. Учнями та послідовниками М. Куторги були В. Ведров [8], М. Стасюлевич [9], Н. Астаф'єв [10], В. Бауер [11].

Ще одним дослідником античності був професор Київського університету П. Аландський (1844–1883 рр.). Завданням історичної науки він вважав встановлення головних закономірностей суспільного розвитку, а це останнє зводив до змін політичних форм. У своєму курсі лекцій [12] автор простежує розвиток грецьких міст-держав, головним чином Спарти і Афін, до кінця V ст. до н. е., причому концентрує свою увагу саме на внутрішніх змінах, відволікаючись від зовнішньої історії.

Видатним дослідником Давньої Греції був Г. Бузольт (1850–1920 рр.). Свою роботу «Грецькі державні та правові старожитності» [13] він писав, використовуючи писемні, зокрема, епіграфічні джерела. Г. Бузольт вивчав грецький поліс не тільки з позицій його політичного розвитку, а й цікавився соціально-економічними відносинами.

Видатними представниками соціально-економічної школи кінця XIX – початку XX ст. у Росії були Р. Віппер [14], А. Тюменєв [15], І. Кулішер [16] та М. Ростовцев [17].

На середину та кінець XX ст. до соціально-економічної проблематики зверталось багато вчених. У монографії «Нариси соціально-економічної історії Крита V–IV ст. до н. е.» [18] Л. Казаманова основну ува-

гу приділяє малодослідженим проблемам внутрішнього життя та політичного устрою такої периферійної області Греції, як острів Крит. У низці робіт Л. Глускіна [19] виявляє основні моменти соціально-економічної кризи в Афінах IV ст. Зокрема, вона наголошує на зростанні ролі метеків в землеробстві та комерційних операціях, державному будівництві, послабленні зв'язків громадянства із земельною власністю, складному переплетенні приватних і суспільних інтересів в експлуатації лаврійських копалень. Разом із тим, автор демонструє живучість полісних традицій, примітивний характер економіки, що стримувало ділову активність тих, які не були громадянами. Ці фактори викликали збільшення податкового тягаря на все афінське населення, вели до загострення соціальних протиріч, поглиблювали кризу, закривали шляхи до її подолання.

Важливий аспект кризи полісної структури досліджувала Л. Мариневич [20]. Авторка розглядала найманство, як яскравий приклад кризи полісу, порушення зв'язку громадянина з землею, перетворення громадського ополчення на професійне військо, як свідчення глибокого розладу традиційної структури.

Питання землеволодіння та аграрних відносин в Аттиці у IV ст. до н. е. піднімав у своїх роботах В. Андрєєв [21]. Він виступив проти перебільшеного, на його думку, в літературі уявлення щодо ступеня концентрації земельної власності в Аттиці. Цікаві його дослідження стосовно ролі суспільної землі в системі аграрних відносин у регіоні.

Слід зазначити, що вчені різних країн з'ясовували питання, пов'язані з економікою давньогрецьких полісів в умовах кризових процесів (V–IV ст. до н. е.), однак, у вітчизняній науці дана проблема не досліджувалась комплексно, а наявні малочисельні розвідки торкаються лише окремих аспектів теми. Так, слід назвати монографію та статті В. Ставнюка [22], статтю С. Голованова «Афіни та Спарта напередодні Пелопоннескої війни», курс лекцій В. Балуха та Ю. Макара [23].

Таким чином, на сьогоднішній день відсутні комплексні, узагальнюючі праці з окресленої проблеми. Разом з тим, використовуючи надбання попередників, залучивши архівні та опубліковані джерела, на наш погляд, можна відтворити цілісну картину кризових явищ в економіці давньогрецьких полісів означеного періоду, що представляє науковий інтерес і є неординарним явищем у всесвітній історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков / П. Гиро. – СПб, 1913. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.sno.pro1.ru/lib/giro_chastnaya_i_obshestvennaya_zhizn_grekov/giro_chastnaya_i_obshestvennaya_zhizn_grekov.pdf
2. Glotz G. Ancient Greece at work / G. Glotz. – L., 1926; 1965.
3. Jardé A. Les céréales dans l'antiquité Grecque / A. Jardé. – P., 1925.
4. Историография античной истории / Под ред. В.И. Кузищина. – М.: Высшая школа, 1980.
5. Шван В. История морского пиратства и морской торговли в Древней Греции / В. Шван. – М., 1929.
6. Finley Moses. Studies in land and credit in Ancient Athens. 500–200 B.C.: The Horos Inscriptions. – 1951; Economy and Society in Ancient Greece. – 1953; The Ancient Greeks: An Introduction to Their Life and Thought. – 1963; The Ancient Economy. – 1973; Between Slavery and Freedom // Comparative Studies in Society and History. – 1964. – Vol. 6. – No. 3. – P. 233–249.
7. Куторга М.С. История Афинской республики от убийства Иппарха до смерти Мильтиадаю / М.С. Куторга. – СПб., 1848; Його ж. Персидские войны. – СПб., 1858.
8. Ведров Вл. Жизнь афинского олигарха Крития / Вл. Ведров. – СПб., 1848; Його ж. Поход афинян в Сицилию и осада Сиракуз (с мая 415 до сентября 413 года до Р. Хр.). – СПб., 1857.
9. Стасюлевич М.М. Афинская игемония / М.М. Стасюлевич. – СПб., 1849; Його ж. Ликург Афинский. – СПб., 1851; Його ж. Защита Кимонова мира. – СПб., 1852.
10. Астафьев Н. Македонская игемония и ее приверженцы / Н. Астафьев. – СПб., 1856.
11. Бауер В.В. Афинская игемония / В.В. Бауер. – СПб., 1858; Його ж. Эпоха древней тирании в Греции. – СПб., 1863.
12. Аландский П.И. История Греции / П.И. Аландский. – К., 1885.
13. Георг Бузольт. Очерк государственных и правовых греческих древностей. Пер. с немецкого / Георг Бузольт. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1890.
14. Виппер Р.Ю. Лекции по истории Греции. – 2 изд. / Р.Ю. Виппер. – М., 1906; Його ж. История Греции в классическую эпоху. – М., 1916.
15. Тюменев А. Очерки экономической и социальной истории Древней Греции / А. Тюменев. – Петербург, 1920; Його ж. Введение в экономическую историю Древней Греции. – Москва, 1923.
16. Кулишер И.М. Очерк экономической истории Древней Греции / И.М. Кулишер. – Л., 1925.
17. Ростовцев М.И. Социальная и экономическая история эллинистического мира / М.И. Ростовцев. – В 3-х т. – М., 1941.
18. Казаманова Л.Н. Очерки социально-экономической истории Крита V–IV вв. до н.э. / Л.Н. Казаманова. – М., 1964.
19. Глускина Л.М. Проблемы кризиса полиса / Л.М. Глускина // Античная Греция. Проблемы развития полиса. – М.: Наука, 1983. – С. 5–42; Глускина Л.М. Дельфийский полис в IV в. до н. э. / Л.М. Глускина // Античная Греция. Проблемы развития полиса. – М.: Наука, 1983. – С. 43–72.
20. Маринович Л.П. Греческое наемничество IV века и кризис полиса / Л.П. Маринович. – М.: Наука, 1975.
21. Андреев В.Н. Аграрные отношения в Аттике в V–IV вв. до н. э. / В.Н. Андреев // Античная Греция. Проблемы развития полиса. – М.: Наука, 1983. – С. 247–326.
22. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса / В.В. Ставнюк. – К.: Аквілон-Плюс, 2005; Його ж. Підприємливість в контексті становлення античної грецької цивілізації / Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. В.А. Смоля – К., 2001. – С. 18–35; Його ж. Формування полісного устрою в Аттиці і «синойкізм Тесея» // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1999. – № 2. – С. 190–200.
23. Історія Стародавньої Греції: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 2001.

© Борис Попельнюк

© (Київ)

КРИЗИСНЫЕ ЯВЛЕНИЯ В ЭКОНОМИКЕ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИХ ПОЛИСОВ (V–IV ВВ. ДО Н.Э.): К ИСТОРИОГРАФИИ ВОПРОСА

В статье рассмотрены специфика и сущность кардинальных преобразований в экономике полисного общества в указанный период. Проанализированы опубликованные отечественные и зарубежные исторические работы. Исследованы достижения и существующие пробелы в историографии проблемы.

Ключевые слова: историография, Древняя Греция, Аттика, полис, античное общество, экономическое развитие.

**CRISIS'S ECONOMIC PHENOMENON OF GREEK POLISES
(V–IV C. B.C.): HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM**

The problem of «polis» as the main form of political and social organization of Greek antiquity civilization is considered to be one of the important in the history of antiquity world. It is important that studying of the phenomenon of Greek polis and economic life should be researched as a peculiar feature of antiquity society wholly. Polis's economic development and reasons of crisis events in (V–IV c. B.C.) seemed to be not dealt with connection of characteristics of antiquity generally.

In modern historiography there are two types of polis economy which are differed one another by structure. They are referred to this article. The first type is known to be «agrarian» one. The second type is called as «trade- handcraft» one.

The author covers the reasons of crisis economics phenomenon of Greek polises giving the complex research of this process through historiography. While studying historiography's points of view on this problem the author of article took chronology principle separating Ukrainian, Russian and foreign western historiography. It should be noticed that there are no special works that would reveal economic life and development of Greek polises as a complex history. Some historians consider that an existence of initial financial institutions in Greek polises happened to lead to the reasons of crisis. There are some differences among German, French and British scientists in studying of economics of Greek polis. For example, according to German historical version (A. Beck) – «State Household of Athens» taxing system seemed to have been an innovation of antiquity society.

The author of article paid attention to the theory of «modernization» of economic development in Greek polises which was studied by French historians. The work is referred to the various aspects of problem in the publications of Ukrainian historians (V.Stavnuk, S.Golovanon). They investigated some events in the period of economic crisis of Greek polis avoiding to do general conclusions in comparison with works of modern western historians who consider that term «economics of Greek polis» will have another meaning than in the period of antiquity world.

Due to studying of historiography historians will find food for thought in article's summaries of the evolution of historiography in this field.

Key words: historiography, Ancient Greece, Attica, polis, ancient society, economic development.

До редакції надійшла 20.10.2014.

УДК 94(477):930:338.246.025.13"18"

© Наталія Білошицька
(Київ)

**ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОЇ ІНСПЕКЦІЇ КИЇВСЬКОГО
ФАБРИЧНОГО ОКРУГУ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті проаналізовано ряд наукових досліджень, опублікованих наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. з історії становлення та діяльності фабрично-заводської інспекції. Особлива увага звертається на Київський фабричний округ. Охарактеризовано ступінь наукової розробки та повноту вивчення даного питання сучасними вченими. Здійснено спробу систематизувати та узагальнити праці дореволюційних дослідників, в результаті чого виокремлено два протилежні погляди на роль та значення фабрично-заводської інспекції у вирішенні робітничого питання та втіленні на практиці фабрично-заводського законодавства. Показано характерні особливості та підходи вчених того періоду до розгляду цього питання. Окреслено провідні напрямки дослідження дореволюційних науковців. Виявлено неоднозначність бачення тих чи інших явищ різними дослідниками. Узагальнено основний історіографічний матеріал та підведено підсумки стану наукової розробки питання діяльності фабрично-заводської інспекції як в межах Київського фабричного округу, так і Російській імперії загалом.

Ключові слова: історіографія, фабрично-заводська інспекція, фабрично-заводське законодавство, Київський фабричний округ, фабрика, завод, промисловість, економіка України.

Друга половина ХІХ ст. позначилася швидкими темпами економічного зростання Російської імперії. Зміни, що відбулися у

суспільстві, позитивно вплинули на економіку держави. Скасування кріпацтва у 1861 р., поява значної кількості вільнонайманих працівників, з

одного боку, та швидкі темпи науково-технічного прогресу, запровадження нових винаходів у суспільне життя, механізація праці – з іншого – сприяли промислому розвитку. Утворення фабрик та заводів, що прийшли на зміну мануфактурному виробництву, дало поштовх промислово-економічному прогресу та вимагало врегулювання взаємовідносин працівників та роботодавців. Через порушення прав і експлуатацію робітників виникла потреба державного втручання для врегулювання фабрично-заводського законодавства та трудових відносин. Таким чином, 1 червня 1882 р. було прийнято закон «Про малолітніх, що працюють на фабриках, заводах та мануфактурах», що забороняв працю дітей до 12 років, а робочий день підлітків обмежував до 8 годин роботи. Для нагляду за дотриманням законодавства створено наглядовий орган – фабрично-заводську інспекцію, яка підпорядковувалася Міністерству фінансів. Спочатку до її штату входило лише два фабричні інспектори (Московський – І.І. Янжул та Володимирський – П.А. Песков). У своїй практичній діяльності вони керувалися «Інструкцією чинам фабричної інспекції по нагляду за виконанням постанов про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках і мануфактурах» і «Правилами для фабрикантів». У 1885 р. штат фабричних інспекторів розширився до 9-ти губерній Російської імперії. Зокрема, виокремлювалися: Московський, Володимирський, Петербурзький, Харківський, Київський, Казанський, Воронежський, Віленський та Варшавський фабрично-заводські округи [8, с. 54]. Після реформування інституту фабрично-заводської інспекції у 1894 р. кількість фабрично-заводських округів скоротилася до 6-ти (Петербурзький, Московський, Варшавський, Київський, Харківський, Поволжзький фабрично-заводські округи). В межах українських земель виділялося 2 округи, зокрема, Київський та Харківський. Нас, в першу чергу, буде цікавити Київський фабрично-заводський округ. До його складу входило 10 губерній, в яких зосереджувалося 11,4% робітників фабрик та заводів Російської імперії, 29,5% з яких працювали у Київській губернії [13, с. 60]. Київський фабрично-заводський округ тривалий період очолював інспектор І. Новицький, який залишив після себе чималий пласт статистичного матеріалу відносно промислово-економічного життя губернії. Таким чином, у другій половині XIX ст. склалися сприятливі умови для розвитку промисловості Російської імперії. Поява заводів і фабрик спонукала до розробки фабрично-

заводського трудового законодавства. Ці процеси стали передумовою утворення фабрично-заводської інспекції та організації її діяльності.

Питання утворення, діяльності, реформування, функціонування в державному апараті Російської імперії інституту фабрично-заводської інспекції цікавили багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників різних періодів. Ще з перших днів появи інспекція стала об'єктом дослідження провідних тогочасних науковців. Зважаючи на всебічність функцій фабрично-заводської інспекції та багаточисельність матеріалу, який після себе залишили інспектори, варто відмітити, що не лише історики, а й економісти та правознавці часто зверталися до вивчення цього питання. Це свідчить, що тема дослідження лежить на перетині історичної, економічної та юридичної наук.

Основою для вивчення організації діяльності фабрично-заводської інспекції як вітчизняних, так і зарубіжних науковців є опубліковані та неопубліковані джерела. Великий пласт документів відносно Київського фабрично-заводського округу знаходиться у двох фондах ЦДІАК України (фонд 575 «Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського фабричного округу» та фонд 574 «Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії»), опрацювання яких розкриває всебічну картину діяльності фабрично-заводської інспекції у вказаних територіальних межах [7, с. 171]. Та попри наявність великої кількості архівних джерел в сучасній українській історіографії відсутнє узагальнене дослідження із даної проблематики. Вітчизняні дослідники фабрично-заводської інспекції розглядають в контексті вивчення робітничого питання, організації підприємницької роботи, соціального страхування, промислово-економічного розвитку українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст. т. і. [3; 7; 14; 29]. Значно багатшою є сучасна зарубіжна, зокрема російська історіографія. Не дивлячись на те, що російські дослідники лише оглядово звертаються до особливостей функціонування фабрично-заводської інспекції в українських землях, досліджуючи загальноімперський процес, не можна залишити їх праці поза увагою. Найбільш повно та ґрунтовно процес утворення та напрями діяльності фабрично-заводської інспекції дослідив А.Ю. Володін, який у 2006 р. захистив дисертаційну роботу з даного питання [8; 9]. Варто також згадати наукові доробки С.Р. Глазунова, Т.Я. Валетова, Д.А. Васильєва, В.І. Богдана та І.Ю. Ташбекової та С.М. Самедової, які

з різних ракурсів розглядали роль фабрично-заводської інспекції та фабрично-заводське законодавство Російської імперії [4; 5; 6; 10; 11; 24; 26]. Загалом, на сьогоднішній день проблема утворення та діяльності фабрично-заводської інспекції Київського фабричного округу залишається недослідженою. Спотворення інформації радянськими вченими, однобічність вивчення промислово-економічного розвитку та відсутність уваги сучасників загальмували процес всебічного дослідження цього питання, що розкриває широкі горизонти для молодих українських науковців.

Наявний матеріал з історії утворення, діяльності та реформування інституту фабрично-заводської інспекції Російської імперії можна згрупувати у 3 частини, виходячи із проблемно-хронологічного принципу. Перша частина складатиметься із праць дореволюційних дослідників, друга – представлена науковими доробками радянських вчених, до третьої увійдуть сучасні наукові дослідження. Нас, у першу чергу, цікавить дореволюційна історіографія. Вибір саме цього напрямку обумовлюється наявністю значної кількості наукових праць, більшість з яких викладена з перших вуст безпосередніх учасників фабрично-заводського виробництва. Ці дослідження незаангажовані радянською пропагандою, їх можна прирівняти до першоджерел, тому вони є найціннішими для використання. Виходячи з цього, метою статті є: опрацювання, аналіз та структуризація наукових праць дореволюційних авторів; виявлення особливостей у підході до вивчення діяльності інституту фабрично-заводської інспекції у поглядах різних дослідників цього періоду та узагальнення висновків.

Звертаючись до наукових досліджень другої половини XIX – початку XX ст., варто відмітити, що відразу після утворення інституту фабрично-заводської інспекції розпочалася робота над аналізом діяльності цього державного органу. Вже у 1884 р. вийшли друком дві праці фабричних інспекторів. Книга «Фабричный быт Московской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними» І. Янжула та книга «Фабричный быт Владимирской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними» П. Пескова, які поклали початок вивченню фабрично-заводського побуту, звідси походять й перші судження про місце та роль інспектора в системі фабричного виробництва. І. Янжул займав посаду Московського фабричного інспектора першого скликання.

До цього він прославився як відомий економіст Російської імперії, який тривалий період займався дослідженнями англійської та швейцарської фабричних інспекцій. Його наукові доробки лягли в основу організації фабрично-заводського інспекторату Російської імперії, про що говориться у вище зазначеній праці [31]. Дещо пізніше побачила світ ще одна книга І. Янжула під назвою «Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. Материалы для истории русского рабочего вопроса и фабричного законодательства», де автор подає опис фабричного інспектора, дає позитивну оцінку діяльності інспекторату в цілому та показує його роль у врегулюванні трудового питання [30].

Не менш цікавою та важливою є праця Володимирського фабрично-заводського інспектора першого скликання П. Пескова «Фабричный быт Владимирской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними». Автор тривалий період вивчав санітарні умови на промислових підприємствах Володимирської губернії, що склало основу наукового доробку [22].

Наступником двох попередніх вчених-економістів став ще один фабричний інспектор першого скликання Я. Михайловський, який підготував книгу під назвою «О деятельности фабричной инспекции. Отчеты за 1885 г. главного фабричного инспектора Я.Т. Михайловского», видану у 1886 р. Вона, як і попередні дві праці, являла собою звіт фабричного інспектора за рік його діяльності. В ній розповідалося про перший призив фабричних інспекторів, складнощі, з якими вони зустрічалися під час роботи; говорилося про потребу підготовки кваліфікованих спеціалістів; подано професійний опис фабричного інспектора. Менше уваги автор приділив аналізу організації фабрично-заводського виробництва [20]. Крім, Я. Михайловського, 1885 р. свої звіти опублікували всі інші 8 фабричних інспекторів першого призиву.

Відомості про Київський фабричний округ безпосередньо знаходяться у звіті київського фабричного інспектора І. Новицького «Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа», опублікованому у 1886 р. У праці сконцентровано великий пласт статистичного матеріалу, що розкриває економічне становище фабрик та заводів в українських землях, крім цього, показано деякі елементи організації роботи інспекторату. Але найважливіше те, що ця книга є одним із небагатьох наукових доробків,

інформація в якому повністю присвячена Київському фабричному округу [21].

Хоча щорічні звіти фабрично-заводських інспекторів є найбільш інформативними документами, але вони мають вузькоспрямований характер та розкривають лише деякі моменти діяльності інспекторату, більше уваги приділяючи промисловій статистиці. Велику цінність в цій групі праць мають особисті погляди та твердження інспекторів на ті чи інші явища фабрично-заводського виробництва та організацію діяльності інспекторату в цілому. Тому, щорічні звіти можна віднести не лише до передісторії проблеми, а й з повною відповідальністю назвати першоджерелами дослідження.

Після реформування інституту фабрично-заводської інспекції у 1894 р. значно збільшився штат фабричних інспекторів та розширилася територія їх впливу. Стало складніше збирати, опрацьовувати та групувати щорічні відомості про організацію діяльності заводів і фабрик, становища працівників тощо. Тому Міністерство фінансів започатковує традицію із 1900 р. щорічно публікувати загальноімперські звіти фабрично-заводських інспекторів на основі зібраного матеріалу окружними інспекціями. У 1902 р. виходить перша збірка під назвою «Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 года», що поклало початок систематичній публікації таких звітів щорічно упродовж 1900–1913 рр. [25].

До інших важливих зібрань законодавчих актів належить багатотомник «Полное собрание законов Российской империи», що являв собою кодифікацію законів Російської імперії від середини XVII до початку XX ст. Збірник складався із трьох видань, які поділялися на томи. Для нашого наукового розгляду цікавим є третє видання, яке публікувалося щорічно до 1916 р. та містило в собі близько 40 тис. законодавчих актів, виданих упродовж 1881–1913 рр., вміщених у 33 томах. Крім офіційних документів фабрично-заводського законодавства, науковий інтерес становлять окремі тексти, таблиці та фінансові розписи, що дають узагальнену картину розвитку промислово-економічного життя у цифрах [23].

Перше десятиліття XX ст. стало особливим періодом у історії дослідження фабрично-заводської інспекції. На основі підведення перших підсумків стосовно здобутків та прорахунків інспекції, публікуються історичні дослідження та спогади діячів інспекторату. Як приклад, книга одного із фабричних інспекторів В.П. Литвинова-Фалинського «Фабричное

законодательство и фабричная инспекция в России». Автор детально описує процес становлення фабрично-заводського інспекторату, аналізуючи трудове законодавство того періоду. В центрі уваги – робітники, їх матеріальне становище, забезпечення та соціальне страхування. Поряд з цим він чітко окреслює напрями діяльності фабрично-заводської інспекції, але не описує механізму реалізації фабрично-заводського законодавства на практиці, незважаючи на свій досвід роботи інспектором та главою відділу промисловості Міністерства торгівлі та промисловості, куди з 1905 р. входила інспекція. В.П. Литвинов-Фалинський наголошував на потребі державного втручання в економіку для вирішення важливих питань, що спіткали працівників та роботодавців [17].

Вивченням передумов утворення та початковим етапом діяльності фабрично-заводської інспекції також займався помічник Володимирського інспектора П. Пескова, згодом старший фабричний інспектор Одеської губернії О.О. Микулін. З-під його пера у 1906 р. вийшла праця «Фабричная инспекция в России. 1882–1905». На основі власних спостережень та аналізу документів, з яких не всі дійшли до наших днів, О.О. Микулін подає аналіз фабрично-заводського побуту у різних губерніях Російської імперії. Знайомить читача із проблемами робітників та роботодавців, описує фабрично-заводське виробництво та показує місце і роль у ньому одних та інших. Під виглядом хронологічного ланцюжка фабрично-заводських законів показані основні етапи розвитку інспекції та вказані напрями її діяльності [19].

Не менш інформативною є книга провідного економіста М.М. Туган-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX в.». Головну увагу автор концентрує на змінах, що відбулися у промислово-економічному житті імперії другої половини XIX ст. Він детально описує перехід суспільного виробництва від мануфактури до фабрик та заводів, зазначаючи, що фабрично-заводське виробництво ефективніше, ніж мануфактурне. Автор також порівнює фабрично-заводський устрій Російської імперії та соціальне законодавство із організації діяльності фабрик і заводів інших передових європейських держав [28].

У даному переліку наукових праць треба згадати й інші наукові доробки відомих діячів початку XX ст., зокрема І. Балицького та Є. Дементьєва. В основі їх дослідження лежить не стільки діяльність фабрично-заводської

інспекції, скільки опис фабрики як такої взагалі. Вони окреслюють ознаки фабричного виробництва, порівнюючи його із мануфактурним; дають чіткий опис фабрично-заводського працівника; показують місце фабричної інспекції в цьому процесі т. і. [1; 12].

Варто відмітити, що всі, перелічені вчені та дослідники фабрично-заводської інспекції дають позитивну оцінку діяльності цього державного органу. Але в дореволюційній історіографії також була й інша категорія авторів, які критично поставилися до інституту фабрично-заводської інспекції. Серед них варто відмітити таких як: В.П. Безобразов, М.Г. Лунц та Л.Д. Троцький. Вони негативно оцінювали діяльність фабрично-заводської інспекції, спираючись на аргументи її неефективності у вирішенні важливих суспільно-економічних питань того часу. Як приклад, М.Г. Лунц та Л.Д. Троцький звинуватили інспекторат у незмозі задовольнити законодавчим шляхом інтереси робітників, що призвело до поширення виступів та страйків на фабриках і заводах. М.Г. Лунц фабричних інспекторів називає «фабричними урядовцями» та «поліцаями», які займалися не стільки вирішенням трудового питання та удосконаленням фабричного законодавства, а лише слідували за дотриманням прав та обов'язків як працівників, так і роботодавців; вели статистику нещасних випадків на підприємствах, соціальних виплат, вираховували збільшення та зменшення кількості фабрично-заводських установ у межах Російської імперії [2; 18; 27].

Окремої уваги заслуговують наукові доробки В.І. Леніна, який не лише теоретично займався вивченням фабрично-заводської інспекції, а й збирав відомості про цей державний інститут серед простих робітників, які часто були незадоволені діяльністю інспекторів. У працях «Новый фабричный закон» і «Объяснение закона о штрафах, взимаемых с рабочих на фабриках и заводах», В.І. Ленін говорить про неефективність роботи фабрично-заводської інспекції і всі її функції зводить до контролю за виробництвом. Найбільшою проблемою інспекторату називає обмеженість його повноважень, що й створює умови недієздатності у вирішенні важливих суспільних питань [15; 16].

Такі думки мають право на існування та є цікавими у розгляді питання функціонування фабрично-заводської інспекції. Адже, це перші критичні погляди на інститут фабрично-заводської інспекції у дореволюційній історіографії. Якщо прихильники інспекторату

більше увагу звертали на процес утворення та діяльність, внутрішню організацію, описували здобутки і прорахунки фабрично-заводської інспекції, то її критики дивилися на цей державний інститут ширше. Вони показували місце та роль фабрично-заводської інспекції у державному апараті, визначали рівень її дієздатності у вирішенні важливих суспільних питань.

Після падіння Російської імперії у 1917 р. були ліквідовані всі імперські державні органи, в тому числі й фабрично-заводська інспекція, на заміну якій у 1918 р. створено державну інспекцію праці. Зі встановленням радянської влади розпочинається новий період у дослідженні питання діяльності фабрично-заводської інспекції. Змінюється кут зору на проблему. Якщо раніше науковців цікавили передумови, причини та сам процес становлення цього державного органу, то тепер вся увага, в першу чергу, зверталася на функції фабрично-заводської інспекції та її роль у вирішенні робітничого питання.

Проаналізувавши ряд наукових праць дореволюційного періоду з історії становлення та діяльності інституту фабрично-заводської інспекції, маємо наступні висновки. Перші відомості про цей державний інститут з'являються паралельно з утворенням фабрично-заводського інспекторату. Щорічні звіти фабричних інспекторів є чи не найважливішими науковими доробками цього періоду. Вони подають цінну інформацію особистих спостережень та тверджень безпосередніх учасників фабрично-заводського виробництва. Їх недоліком є вузька спрямованість та описовий характер. Іншу групу історіографічних праць складають офіційні документи Російської імперії. Аналіз законодавчих актів та постанов дає можливість зрозуміти місце фабрично-заводської інспекції у загальноімперському державному апараті та чітко окреслити її напрями діяльності. Цікавими є наукові дослідження провідних державних діячів, відомих економістів та юристів кінця XIX – початку XX ст. Вони роблять перші спроби аналізу початкового етапу діяльності фабрично-заводської інспекції, дають свої оцінки на здобутки та прорахунки фабричних інспекторів у вирішенні суспільно-економічних питань. Тут погляди дослідників розбігаються, виокремлюються прихильники та критики інспекторату. Загалом же, дореволюційний період історіографії носить законодавчо-орієнтований характер. Його особливістю є: наявність значної кількості наукових праць, де вміщені як особисті, так й офіційні погляди на фабрично-заводську інспекцію;

концентрація уваги на загальноімперських процесах фабрично-заводського розвитку; мала чисельність досліджень, які б відображали діяльність інспекторату в українських землях, зокрема в Київському фабричному окрузі; відсутність наукових доробків західноєвропейських вчених; низький ступінь критицизму тощо.

Підсумовуючи зазначене, треба відмітити, що наукові праці XIX – початку XX ст. є

важливими та інформативними у вивченні діяльності фабрично-заводської інспекції Київського фабричного округу, але вони не дають вичерпної відповіді на дане питання. Лише у поєднанні та співставленні їх з джерельними матеріалами та науковими дослідженнями інших періодів можливо буде відтворити повну картинку тогочасної дійсності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балицкий И.В. Какая должна быть фабричная инспекция / И.В. Балицкий. – М.: Моховая, д. Бенкендорф, книжный магазин Д.П. Ефимова, 1907. – 45 с.
2. Безобразов В.П. Наблюдения и соображения В.П. Безобразова относительно действия новых фабричных узаконений и фабричной инспекции / В.П. Безобразов. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1888. – 177 с.
3. Біла С.О. Формування інституційно-правового середовища розвитку підприємництва та соціальної відповідальності бізнесу в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / О.С. Біла. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/1490/1/Bila.pdf>.
4. Богдан В.И. Становление и развитие фабричного законодательства Российской империи в конце XIX – начале XX века.: Историко-юридическое исследование: дис.... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений» / В.И. Богдан; Институт государства и права Российской академии наук. – М., 2002. – 210 с.
5. Валетов Т.Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции / Т.Я. Валетов // Экономическая история. Обзорение. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – Вып. 13. – С. 34–44.
6. Васильев Д.А. Фабричное законодательство России конца XIX – начала XX вв.: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве» / Д.А. Васильев; Академия труда и социальных отношений. – М., 2001. – 168 с.
7. Водотика Т.С. Документи фабричної інспекції в ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. / Т.С. Водотика // Архіви України. – 2013. – № 1 (283). – С. 116–121.
8. Володин А.Ю. Становление института фабричной инспекции в России (1882–1905) / А.Ю. Володин // IX Международная научная конференция «Ломоносов–2002», 9–12 апреля 2002 г. – М., 2003. – С. 53–56.
9. Володин А.Ю. Фабричная инспекция в России (1882–1914 гг.): Государственное учреждение, личный состав, посредническая деятельность: дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.Ю. Володин; Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. – М., 2006. – 233 с.
10. Глазунов С.Р. К вопросу о создании института фабричной инспекции в России в конце XIX века / С.Р. Глазунов // Вестник Тюменского государственного университета. – 2011. – № 2. – С. 96–102.
11. Глазунов С.Р. Роль фабричной инспекции в реализации трудового законодательства России в конце XIX в. / С.Р. Глазунов // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2009. – № 12. – С. 121–128.
12. Дементьев Е.М. Фабрика, что она дает населению и что у него берет / Е.М. Дементьев. – М.: Типография Высочайшее утверждение Т-ва И.Д. Сытина, 1897. – 256 с.
13. Иванова Н.А. Структура рабочего класса России 1910–1914 / Н.А. Иванова. – М.: Наука, 1987. – 282 с.
14. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 226 с.
15. Ленин В.И. Новый фабричный закон / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений: у 55 т. / за ред. М.Я. Панкратова. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – Т. 2. – С. 263 – 314.
16. Ленин В.И. Объяснение закона о штафах, взимаемых с рабочих на фабриках и заводах / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений: у 55 т. / за ред. М.Я. Панкратова. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – Т. 2. – С. 15–60.
17. Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России: издание второе, исправленное и дополненное / В.П. Литвинов-Фалинский. – СПб.: Типография А. С. Суворина, 1904. – 344 с.

18. Лунц М.Г. Из истории фабричного законодательства, фабричной инспекции и рабочего движения в России. Сборник статей / М.Г. Лунц. – М.: Печатное дело, 1909. – 384 с.
19. Микулин А.А. Фабричная инспекция в России. 1882–1906 / А.А. Микулин. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1906. – 225 с.
20. Михайловский Я.Т. О деятельности фабричной инспекции. Отчет за 1885 г. главного фабричного инспектора Михайловского Я.Т. / Я.Т. Михайловский. – СПб., 1882. – 210 с.
21. Отчет за 1885 г фабричного инспектора Киевского округа: отчет / сост. И.О. Новицкий. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1886. – 218 с.
22. Песков П.А. Фабричный быт Владимирской губернии. Отчет за 1882–1883 гг. фабричного инспектора по надзору за малолетними / П.А. Песков. – СПб., 1884. – 227 с.
23. Полное собрание законов Российской империи: у 3-ох собр. – Собрание третье: [в 48 т.]. – СПб.: Государственная типография, 1888. – Т. 6. – 832 с.
24. Самедова С.М. Фабричная инспекция и применение фабричных законов в Бакинской губернии (10-е годы XIX в. – 1914): автореф. дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С.М. Самедова; АН АзССР, Институт истории. – Баку: [б. в.], 1996. – 26 с.
25. Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 года. – СПб.: Типография В.О. Киршбаума М-ва Финансов, 1902. – 97 с.
26. Ташбекова И.Ю. Правовое регулирование деятельности фабричной инспекции в России в конце XIX – начале XX вв.: дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве» / И.Ю. Ташбекова; Курский государственный технический университет. – М., 2006. – 176 с.
27. Троцкий Л.Д. Фабричная инспекция и децентрализованная помпадурия / Л.Д. Троцкий // Искра. – 1 июля 1903. – № 43. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotm004.htm>.
28. Туган-Барановский М.Н. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М.Н. Туган-Барановский. – М.: РОССПЭН, 1997 – 574 с.
29. Холод Ю.А. Фабрично-заводське законодавство Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. / Ю.А. Холод // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 32. – С. 175–181.
30. Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого созыва. Материалы для истории русского фабричного вопроса и фабричного законодательства / И.И. Янжул. – СПб.: Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1907. – 229 с.
31. Янжул И.И. Фабричный быт Московской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними / И.И. Янжул. – СПб., 1884. – 220 с.

© **Наталья Билошицкая**
(Киев)

ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКОЙ ИНСПЕКЦИИ КИЕВСКОГО ФАБРИЧНОГО ОКРУГА У НАУЧНЫХ ТРУДАХ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

В статье проанализировано ряд научных исследований конца XIX – начала XX вв. по истории становления и деятельности фабрично-заводской инспекции. Особенное внимание обращается на уровень исследования Киевского фабричного округа. Охарактеризовано степень научной разработки и полноту изучения вопроса современными учеными. Сделано попытку систематизации и обобщения трудов дореволюционных исследователей, в результате чего вычленено два противоположных между собой взгляда на роль и значение фабрично-заводской инспекции у разрешении трудовых вопросов. Показано характерные особенности и подходы ученых того периода к изучению этого вопроса. Выделено ведущие направления исследований дореволюционных ученых. Обнаружено неоднозначность взглядов разных исследователей на те, или иные явления фабричного быта. Обобщено основной историографический материал, сделано выводы по состоянию научной разработки вопроса деятельности фабрично-заводской инспекции в пределах как Киевского фабричного округа, так и в Российской империи в целом.

Ключевые слова: историография, фабрично-заводская инспекция, фабрично-заводское законодательство, Киевский фабричный округ, фабрика, завод, промышленность, экономика Украины.

**ISSUES ON ACTIVITY OF THE FACTORY INSPECTION IN KIEV FACTORY DISTRICT IN
THE WORKS OF RESEARCHERS OF THE END OF THE 19TH –
BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES**

Establishment and operation of the factory inspection within Kyiv factory district are considered on the basis of works developed by Ukrainian and foreign scholars. An attempt is made to analyze opinions of pre-revolutionary scholars about this process. There is a lack of information on organization of the Kyiv factory district and operation of the factory inspection. Archive fonds of the Central State Historical Archive in Kyiv provide more information on this issue. But we would like to consider scientific works of the pre-revolutionary authors the first ones who provided the first answers on operation of the factory and plants, settlement of labor disputes between employees and employers, development of the labor legislation and evaluated the factory industry in the Russian Empire in general.

Practitioners and scholars dealt with the operation of the factory inspection in the end of the XIXth century – beginning of the XXth century. Special attention shall be paid to the works of factory inspectors of that time. In general Moscow factory inspector Ivan Yanzhul Mikhaylovskiy and Volodymyr factory inspector Petro Peskov became the first pioneers of history related to the initial period of operation of the factory inspection in Russian Empire. They were the first ones who gathered and systematize statistical data on development of the factory industry and evaluated the first legislation in this sphere. These data initiated publication of reports for 1883–1885yy. and contributed to making annual reports on the activity of all factory inspectors. Except direct participants who designed a factory policy famous scholars of that period studied activity of the inspection related to labor issues and its influence on the industrial elite. Besides, a famous economist Mikhaylo Tugan-Baranovskiy gave a positive evaluation of the operation of factory inspection in Russian Empire. The scholar did not concentrate on Kyiv factory district. He showed its role and place in the general factory system of the Empire only in broad lines. Other scholars of that period among others Pavlo Bezobrazov, Mykhaylo Lunts and Volodymyr Lenin criticized the importance of the factory inspection related to the regulation of labor relationship between employees and employers. They denied that the inspection had a positive influence on the labor conditions of the factory employees and concentrated on the lack of control provided by the state after economic processes in the Russian Empire.

In this regard we can see that were not formed a unified vision of the importance of factory inspection in addressing the main important industrial and economic issues of that time in pre-revolutionary historiography. Although most researchers approvingly referred to the factory inspection, but there were those who criticized it. They are spoke about the inaction and inability on the regulate labor relations, and inability to reduce of the pressure and the level of the exploitation of workers by employers. Yet the fact remains that beginning of the activity factory inspection was a period of the attempts of the state to intervene in the economic regulation.

Key words: historiography, factory inspection, the factory legislation, labor law, government intervention in the economy, Kyiv factory district, factories, factory, plants, the industry of Ukraine, the economy of Ukraine.

До редакції надійшла 14.10.2014.

УДК 930.1:328.1(477)

© Вікторія Дмитрушко
(Київ)

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В СУЧАСНІЙ
ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Розкривається питання висвітлення сучасною вітчизняною історіографією історії українського радянського парламентаризму. Ця проблема розглядається в загальному історичному контексті радянської епохи, спробах проаналізувати тогочасні реалії державного будівництва. На думку дослідників, діяльність Верховної Ради УРСР була номінальною, оскільки вона де-факто нагадувала швидше імітацію законотворення, а реальна робота зводилася до прийняття продиктованих вищим радянським керівництвом законопроектів. У цілому проблематика не отримала всебічного вивчення, оскільки з'ясовано лише окремі аспекти радянського парламентаризму: повноваження, функції Верховної Ради, відображення цих питань у конституційних

актах. Переважно йдеться про літературу правознавчого характеру, історики не проявляли належного наукового інтересу до цієї теми.

Ключові слова: історія, сучасна вітчизняна історіографія, Верховна Рада, Президія Верховної Ради УРСР, парламент, парламентаризм.

Парламент – найвищий виборний (повністю або частково) орган державної законодавчої влади, в якому здійснюється представництво основних політично активних груп населення країни. Парламентаризм – це система організації державної влади, що базується на активній ролі парламенту в її здійсненні. Парламент і парламентаризм є невід’ємними атрибутами демократичної держави.

Унікальність парламенту як політичного інституту полягає в його ролі посередника між суспільством і органами виконавчої влади; системи, в якій формується воля нації на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні.

Зважаючи на те, що явище парламентаризму в тій чи іншій формі притаманне кожній сучасній демократичній країні, вивчення його історії є надзвичайно актуальним для нашої країни в період її розбудови, а історіографія питання допоможе з’ясувати рівень актуальності, вивчення та новизну постановки проблеми.

Питання історії парламентаризму, правового статусу, аналіз повноважень, функцій та прерогатив Верховної Ради як органу народовладдя в радянській інтерпретації вважалися малоперспективними, а, отже, й не були предметом спеціальних історичних досліджень. Ці проблеми розглядалися надзвичайно рідко, лише у загальному історичному контексті радянської епохи, спробах проаналізувати тогочасні реалії державного будівництва. Прикладом можуть служити окремі праці В. Даниленка, С. Кульчицького, в яких зроблена спроба аналізу радянської епохи, визначення ролі та місця законодавчої влади в тодішній вертикалі влади України. Деякі аспекти історії становлення українського парламентаризму, зокрема його радянської версії, стали предметом наукових пошуків фахових істориків та правознавців В. Гончаренка, Ю. Древалю, Г. Журавльової, В. Журавського, В. Іванова, Л. Кривенко, В. Литвина, Н. Маковської, Л. Полякової, А. Ткачука, А. Трубайчука, В. Хорунженко, Ю. Шемшученка.

Перші окремі публікації почали з’являтися після 1991 р. у академічних збірниках і торкалися деяких аспектів історії парламентаризму, його ідентифікації та визначення дефініцій. Спільною рисою цих видань стало відображення парламентаризму одночасно з

вивченням історії української державності; конституціоналізму, зокрема, тих проблем, які найбільше були сфальшовані радянською ідеологічною системою. Науковцям доводилося не лише спростовувати застарілі стереотипи, об’єктивно й критично оцінюючи парламентаризм на основі архівних документів і матеріалів, але й переконувати про глибинні витоки ідей українського парламентаризму.

Дослідження парламентаризму в Україні рубежу ХХ–ХХІ ст. знайшли висвітлення на сторінках підручників і в поодиноких монографіях. Святкування чергових річниць проголошення незалежності України сприяло зростанню досліджень питань української історії загалом та парламентаризму зокрема. В середині 1990-х рр. з’явилися публікації, в яких автори намагалися прослідкувати та аргументувати появу українського парламентаризму. Серед них: В. Доморослий [6; 7; 8], О. Мироненко [17; 18; 19], В. Шаповал [31; 32; 33] та ін.

Процесові законотворення та діяльності органів влади, які володіли законодавчою ініціативою у радянський період, не присвячено спеціальних досліджень, однак ці питання розглядаються у контексті загальної історії українського парламентаризму. Так, 2000 р. побачило світ ґрунтовне дослідження П. Кислого та Ч. Вайза [14]. Авторами охоплено широке коло проблем, які належать до компетенції парламенту, зокрема, питання державного будівництва, становлення демократії, заохочення народу до управління державою через своїх представників – депутатів. Висвітлення всіх питань ведеться через призму діяльності Верховної Ради України з залученням матеріалів про діяльність Конгресу Сполучених Штатів Америки та парламентів країн Європи. У книзі зроблена спроба розглянути весь спектр питань, пов’язаних із практичною діяльністю парламенту – гарантом демократичного устрою держави. Окремим підрозділом видання став аналіз діяльності органів влади радянської доби, які до 1929 р. володіли правом законодавчої ініціативи в УСРР – ВУЦВК, Всеукраїнського з’їзду рад, Раднаркому, а з 1929 р. – Верховної Ради УСРР, що лише в 1937 р. отримала статус єдиного законодавчого органу. Окрема увага приділена Конституції 1978 р., згідно з якою було закріплено ста-

тус найвищого органу державної влади із законодавчими та контрольними функціями. Автори приходять до висновку, що Верховні Ради радянських часів насправді були «декоративними зібраннями депутатів для схвалення законів і оприлюднення рішень партійно-адміністративних органів».

Деякі аспекти діяльності представницьких органів 1920-х – 1990 рр. дослідив В. Журавський [12]. Автор вважає, що парламентаризм у його сучасному розумінні та модель радянського «народовладдя» розвивалися різними шляхами. Це підтвердили перші акти радянської влади в Україні. До такого висновку приходять автор на підставі аналізу законодавчих актів 1917–1918 рр. У резолюції першого з'їзду Рад про організацію влади в Україні вказувалося, що влада на її території «належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів» [12, с. 66]. Автор, на основі компаративного аналізу Конституцій 1929, 1937 та 1978 рр., стверджує, що на кожному з етапів розвитку, задекларовані форми суспільно-державного життя, насправді виявлялися фікцією [12, с. 67].

Питанню історії українського парламентаризму приділено увагу в окремих працях та монографії Ю. Древалю [9; 10]. Автор вважає, що не слід ототожнювати діяльність органів влади, які були наділені правом законодавчої ініціативи у радянський час, із парламентаризмом у класичному вигляді. Ю. Древаль переконує, що діяльність Верховної Ради УСРР та УРСР була номінальною, оскільки її діяльність де-факто нагадувала швидше імітацію законотворення, а реальна робота зводилася до прийняття продиктованих вищим радянським керівництвом законопроектів.

В. Даниленко окреме дослідження присвятив детальному аналізу принципів формування Верховної Ради УРСР, виборчої системи, за якою формувався депутатський корпус, проведення виборчих кампаній в Україні й прийшов до висновку, що всі ці заходи були позбавлені ознак демократизму, характеризувалися тотальними фальсифікаціями [5, с. 90]. Автор, аналізуючи діяльність Верховної Ради УРСР після смерті Й. Сталіна, доводить, що в країні панувала фактична підміна партією державних органів і самої Ради. «Місце Верховної Ради УРСР у системі владних структур визначалося не тим, що вона визнавалася законодавчим органом, а тільки її статусом найвищого органу державної влади» [5, с. 96]. І лише окремі наляки на позитивні зміни в діяльності радянсь-

кого парламенту, на думку історика, почали відбуватися відповідно до Конституції 1978 р., коли Верховна Рада ставала більше подібною на класичний парламент, принаймні структурно [5, с. 112–113]. В. Даниленко зауважив, що Верховна Рада виконувала тільки окремі законодавчі функції, одностайно схвалюючи підготовлені апаратом рішення [5, с. 115]. Науковий доробок В. Даниленка можна вважати єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим історії діяльності радянських законодавчих органів влади на теренах України [5].

Вагомим внеском у розвиток питання історії становлення парламентаризму в радянській Україні слід вважати видання юридичного характеру, підготовлені на основі скурпульозного аналізу нормативно-правової бази радянського періоду. Йдеться про праці В. Гончаренка, який добре вивчивши Конституції 1929, 1937 та 1978 рр. [2], зацентрував увагу на надзвичайно ретельному аналізові діяльності Верховної Ради, функціях і повноваженнях Президії Верховної Ради УРСР згідно з Конституцією УРСР 1937 р., Голови Верховної Ради тощо [2, с. 42–52]. В. Гончаренко проаналізував Основний Закон країни, який був розроблений Конституційною комісією під керівництвом Й. Сталіна. Саме йому, зауважує автор, і належить ідея радикальної перебудови найвищих представницьких органів влади СРСР та УРСР. Автор дослідив також порядок формування Президії Верховної Ради, її повноваження, складу [3, с. 46].

Об'єктом дослідження науковця став також Основний Закон УРСР 1978 р. Так, В. Гончаренко з'ясував правовий статус Верховної Ради відповідно до цього Закону [1]. Дослідник стверджує, що Конституція визначила місце й роль Верховної Ради в системі державної влади. За Верховною Радою УРСР було закріплено статус найвищого органу державної влади. Таким чином, резюмує автор, правовий статус Верховної Ради тепер повністю базувався на марксистсько-ленінській ідеї повновладдя Рад, несумісній із теорією розподілу влади [1, с. 111]. В. Гончаренко наголошує, що лише після 1978 р. були прийняті нормативно-правові акти, які забезпечили належну організацію та діяльність Верховної Ради УРСР, її органів, депутатів [1, с. 113].

Дослідник розглянув питання ретроспективи діяльності Верховної Ради трьох останніх скликань [1]. Він вважає, що лише з березня 1990 р. Верховна Рада УРСР поступово почала перетворюватися у справжній

парламент. Цьому сприяло вже те, що висунення кандидатів у народні депутати УРСР відбувалося демократично й гласно. Основний Закон УРСР 1978 р. вніс певні корективи в організацію та діяльність центральних органів влади й управління УРСР. Як стверджує автор, новації стосувалися й організації та діяльності Верховної Ради УРСР, Президії [2, с. 55]. Автор говорить про Президію Верховної Ради, як постійно діючий орган Верховної Ради, що є підзвітною їй по всіх питаннях своєї діяльності. Він намагається узагальнити досвід роботи Президії ВР протягом 40 років – здійснення конституційних повноважень у різних сферах життя УРСР [2, с. 58]. Конституція 1978 р. встановлювала подвійний статус Президії – як органу Верховної Ради і, як інституції, наділеній правом здійснення функцій найвищого органу державної влади УРСР у міжсесійний період.

Питанню спадковості українського парламентаризму присвячені дослідження О. Сас [23; 24]. Проводячи паралелі в діяльності Верховної Ради радянської України після прийняття Конституцій 1937 і 1978 рр. та Верховної Ради незалежної України, вона вважає радянську Верховну Раду попередницею сучасного українського парламентаризму [23, с. 135–138]. У дослідженні проаналізовано структуру ВР УРСР. Авторка з упевненістю стверджує, що це був верховний представницький орган державної влади й законодавчий орган, який здійснював керівництво всім державним, господарським і культурним будівництвом на території республіки. Не зовсім відповідає реаліям суспільно-політичного життя 1930-х рр. ще одне твердження О. Сас про те, що Верховна Рада була безпосереднім виразником українського народу, його верховенства та суверенітету [23, с. 136]. Ці думки спростовані науковцями, які аргументовано довели, що Верховна Рада в радянській Україні лише створювала ілюзію народовладдя.

Спробу історичної ретроспективи формування українського парламентаризму зробила О. Сас у ще одному своєму дослідженні, яке практично перегукується з попереднім [24]. Авторка стверджує, що нинішній український парламентаризм розвивається в руслі загальносвітових процесів і тенденцій. Одночасно йому притаманні й певні національні особливості, зумовлені не лише специфікою сучасних соціально-економічних процесів і державного устрою України, а й історичними передумовами та традиціями становлення українського парламентаризму [24]. Дослідниця, аналізуючи

Конституції 1937 та 1978 рр., стверджує, що перша не визначала правового становища Президії, зафіксувавши лише, що цей орган тлумачить закони й видає укази, натомість друга визначала правове становище Президії як організаторського органу Верховної Ради, діяльність якого була досить різноманітною. О. Сас робить висновок, що Верховна Рада УРСР як вищий орган державної влади Української РСР виконувала законодавчу функцію, представляла інтереси українського народу у вищих державних органах Радянського Союзу, розглядала деякі важливі питання внутрішнього життя та виступала представником Української РСР у зовнішніх відносинах. Парламент УРСР був складовою частиною української та загальносоюзної радянської політичної системи. Тому складність і суперечливість тогочасної епохи, ясна річ, позначалися на його діяльності. Відповідних рис справжнього парламентаризму Верховна Рада Української РСР почала набувати лише наприкінці радянської історії [24].

Досліджуючи правовий статус Верховної Ради за Основним Законом УРСР 1978 р., В. Хорунженко доводить, що за Законом «Про порядок введення в дію Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки», Верховна Рада УРСР, обрана до прийняття Конституції УРСР 1978 р., здійснювала всі повноваження, що надавалися Верховній Раді новою Конституцією УРСР [29]. Конституція республіки також визначала місце і роль Верховної Ради УРСР у системі державної влади, присвятивши їй ряд статей, вміщених у главі 12, що мала назву «Верховна Рада Української РСР» [15]. Автор статті резюмує про те, що ця Конституція закріплювала кількісний склад Верховної Ради, яка отримала право обирати Голову Верховної Ради і чотирьох його заступників, можливість скликання почергових сесій Верховної Ради. Компетенція Верховної Ради УРСР за Конституцією була прирівняна до компетенції УРСР, а Верховна Рада набула права розглядати й вирішувати будь-яке питання, у тому числі й таке, що належить до компетенції Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР [29].

Окремо дослідник звертає увагу на питання, які були передані виключно до компетенції Верховної Ради УРСР. Крім законодавчих повноважень, зауважує В. Хорунженко, Верховна Рада УРСР отримала повноваження проводити контроль за діяльністю всіх підзвітних їй державних органів. Відповідно до статті

14 Конституції 1978 р., порядок діяльності Ради і її органів визначався Регламентом Верховної Ради УРСР [29]. Автор звертає увагу на те, що згідно з положеннями Основного Закону 1978 р., Президія Верховної Ради УРСР наділялася правом у період між сесіями вносити зміни до чинних законодавчих актів УРСР. Саме це, вважає дослідник, применшувало статус Верховної Ради.

Розвиток у державі елементів демократії і гласності відобразився на роботі депутатського корпусу. У 1989 р. почастишали випадки відмови депутатів голосувати за ті чи інші проекти законів. Така ситуація стала темою гострих обговорень у самій Верховній Раді та її кулуарах. Як стверджує В. Хорунженко, результатом цього стало прийняття 27 жовтня 1989 р. Законів «Про зміни і доповнення Конституції Української РСР», «Про вибори народних депутатів Української РСР», «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР». Факт прийняття Закону від 27 жовтня 1989 р. автор вважає певним зрушенням у бік розвитку представницької демократії в Україні [29, с. 168]. Дослідник проаналізував законопроекти, які були прийняті Верховною Радою дванадцятого скликання, а особливо ті рішення, які сприяли трансформації Верховної Ради УРСР у справжній найвищий орган законодавчої влади в Україні.

Темі парламентаризму в радянській Україні приділялася увага в контексті загальної історії українського парламентаризму [13]. С. Кульчицький зазначає, що в радянській Україні фактично був відсутній розподіл влади. І лише з прийняттям на з'їзді рад СРСР Конституції 5 грудня 1936 р. система влади набула парламентського вигляду. Народ отримав право обирати своїх представників влади. Проте, як зазначає С. Кульчицький, виборчий бюлетень народу довірили вже тоді, коли він був доведений до відчаю шляхом масового терору. Запровадження парламентаризму в радянському розумінні, на думку дослідника, було для Й. Сталіна методом, яким він залякував партійну номенклатуру, адже проведення виборів до Верховної Ради могло б сильно підкосити її вплив [13, с. 397, 400].

Дослідники історії парламентаризму вважають невдалим визначення парламенту як «вищого законодавчого органу», оскільки напрошується аналогія в існуванні інших «нижчих» органів законодавчої влади. Такий підхід пояснюється теорією радянської влади, коли виключно ради визнавалися органами

державної влади, а Верховна Рада – «найвищим органом державної влади Української РСР» (ст. 97, 1978 р.). Як зауважує правознавець А. Георгіца, Конституція СРСР 1924 р. принцип парламентаризму замінила гаслом «Уся влада Радам!». Уперше «найвищий орган влади» був визначений як Верховна Рада Конституцією УРСР 1937 р. [13, с. 111–112]. Сформувався специфічний тип народного представництва як форма народовладдя.

Більшість дослідників схильні вважати, що саме Верховна Рада УРСР дванадцятого скликання, перші вибори до якої відбулися 4 березня 1990 р., поступово почала набувати рис парламенту. В. Журавський вказує на те, що для радянської виборчої системи характерною була майже стовідсоткова явка всіх виборців на дільниці. Голосування відбувалося за одного депутата. Тобто, існував вибір без вибору. І, як результат, усі кандидати, обов'язково з першого разу обиралися в народні депутати. Вибори народних депутатів УРСР 4 березня 1990 р., дали зовсім інші результати [12].

2011 р. доробок українських науковців поповнився двотомником «Основи вітчизняного парламентаризму», який містить окремі аспекти діяльності радянських законодавчих органів в Україні [21]. У праці стисло розглянуті питання історії виникнення парламенту, класифікації, структури та організації парламентів, визначення головних понять, становлення та функціонування Верховної Ради УРСР.

Крізь призму історичного розвитку Д. Мононастирський аналізує поняття «закон», а разом з ним і законодавство [20]. Дослідник виділяє три етапи у розвитку історії вчень про закон: дорадянський, радянський та сучасний. Автор характеризує перший етап як період, коли існувала «множинність суб'єктів законотворення» (ВЦВК, Раднарком), фактичне зрівняння за юридичною силою нормативних актів суб'єктів законотворення, відсутність процедури законотворення, використання дореволюційного понятійного апарату із вкладенням у нього іншого змісту [20, с. 36–44]. Наявність особливої процедури «сходинок» прийняття закону. В літературі її також іменують як «законодавчий порядок». Туди вплетені суб'єкти законотворення, предмет закону та методи врегулювання того чи іншого суспільного відношення. На практиці, закони могли видаватися й поза будь-яким порядком. Наступні два етапи дослідник вважає такими, коли сформувалася прерогатива політичної складової у законотворенні.

Питанню перетворення Верховної Ради з найвищого представницького органу державної влади у повноцінний парламент протягом 1990–1995 рр. присвячена праця Л. Полякової [22, с. 333–334]. Вона теж вважає, що основою формування парламентаризму в Україні стали альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР, проведені 1990 р. Справжня законодавча діяльність у Верховній Раді УРСР, стверджує авторка, розпочалася з Верховної Ради XII скликання, коли Верховна Рада УРСР почала працювати в парламентському режимі [22, с. 334–335]. Дослідниця віддає належну увагу появі 1990 р. у складі парламенту опозиції. Головним кроком, який відкрив можливості для трансформації Верховної Ради, стало прийняття першого й другого Законів «Про зміни і доповнення Конституції Української РСР» [22, с. 335]. Як зауважує Л. Полякова, хоча до 24 серпня 1991 р. Україна залишалася у складі СРСР, але закони, які приймала Верховна Рада, визначали Україну як суверенну державу.

В контексті історії становлення парламентаризму, А. Ткачук аналізує законотворчі процеси часів радянської влади в Україні [27]. Вже в першій радянській Конституції 1919 р., на думку А. Ткачука, була закладена норма закону, за яким Україна ввійшла в період, коли влада концентрувалася на вертикалі рад і де Верховна Рада СРСР стала вищим органом законодавчої влади [27, с. 23–24]. Акцентується увага на тому, що в УРСР сформувалася система органів влади подібна до діючої в СРСР, а республіканське законодавство фактично продубльовувало правові норми, які приймалися в Москві. Як зауважує автор, встановилася система, за якою закони готував і приймав уряд [27, с. 24]. Лише Конституцією УРСР 1937 р. номінально було встановлено поділ гілок влади.

Т. Скомороха розглянув питання інституту президентства в радянську добу. Україна входила до складу СРСР як парламентська республіка. Для того часу характерне двояке ставлення до інституту президентства: в конституційних актах йшлося про президента як главу держави, а в науковій літературі інститут глави держави трактувався як буржуазне явище [26]. При обговоренні проекту Конституції УРСР пропонувалося обирати Голову Президії ВР УРСР усім населенням країни, а не Верховною Радою УРСР. Однак, ст. 28. Конституції УРСР 1937 р. закріплювала за Верховною Радою УРСР обрання Президії Верховної Ради УРСР у складі: голови Президії Верховної Ради УРСР, двох заступників, секретаря Президії і 15 членів Президії Верховної Ради УРСР.

Окремим аспектам роботи Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання (1985–1990 рр.), коли відбувалися суттєві реформи державного апарату в УРСР, зміни в її статусі, законодавстві, присвячене дослідження В. Єрмолаєва [11, с. 58].

Заслужують на увагу й низка наукових праць, у яких здійснено аналіз окремих аспектів української радянської державності, що дає змогу зрозуміти причини відсутності парламентаризму в класичному розумінні, зведення його діяльності до формального прийняття рішень, що диктувалися представниками найвищих щаблів владної вертикалі. Йдеться про праці В. Солдатенка, О. Сас, Т. Скоморохи, А. Черниша, М. Шитюк, Б. Яроша. Зокрема, в монографії Б. Яроша проаналізовано загальну тенденцію до тоталітаризації життя радянського суспільства, нищення засад народовладдя та нехтування елементарних людських прав і свобод [34]. Також слід віддати належне праці В. Ченцова, в якій автор наводить аргументи на користь думки про існування у 1920-х рр. значного опору більшовицькій владі, опозиції Й. Сталіну в середині партії [34, с. 385, 388]. Як стверджує дослідник, Й. Сталін протягом багатьох років формував таку систему, щоб і партійний апарат, і вищі партійні органи, такі як ЦК, Політбюро були слухняними й керованими особисто ним [34, с. 77]. До цієї низки праць належить і «Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку», автори якої вважають, що владна система, яка почала формуватися ще з початку 1920-х рр., стала результатом домінування російського елемента в усіх царинах державного життя [28, с. 24]. Стрижнем системи була компартія, яка у 1928 р. отримала повноваження приймати рішення з усіх питань життя країни [28, с. 37].

Аналіз джерел найкраще сприяє створенню об'єктивної картини про функціонування Верховної Ради в радянський період. Тому високу наукову цінність має дослідження Н. Маковської [16]. Авторка проаналізувала архівні документи, що стосуються функціонування Верховної Ради УРСР у 1990–1991 рр. [16, с. 6]. Ця праця уможливує простеження еволюції ролі законодавчого органу, коли в останні роки свого існування ВР почала набирати рис українського парламенту.

Дещо опосередковано про долю парламентаризму в радянські часи розповідається в публікації О. Сас [26]. У роботі проаналізовано теоретичні аспекти парламентаризму та

історичні витоки його зародження. Авторка вважає еволюцію радянської Верховної Ради у представницький законодавчий орган сучасного зразка – Верховну Раду України фактором, який мав як позитивні, так і негативні наслідки у розвитку сучасного парламентаризму.

Низка праць С. Грабовського присвячена історії радянських часів. Не оминув дослідник теми так званого радянського парламентаризму [4]. Він зауважує, що Верховна Рада УРСР збиралася двічі на рік на кілька днів, щоб проголосувати заздалегідь підготовлені закони. «Справжньої публічності тоді не було і загальні напрями визначалися директивами ЦК, але й ті депутати, котрі зналися на справі, не могли вплинути на щось реальне», – наголошує автор. Верховну Раду УРСР С. Грабовський вважає одним із декоративних парламентів.

Таким чином, історіографічний аналіз стану вивчення історії парламентаризму в

радянській Україні свідчить, що тривалий час об'єктивність дослідження цієї проблеми визначалася ставленням офіційної влади до українського державотворення. З появою Акта проголошення незалежності України, питання державності, законотворення, діяльності Верховної Ради привернули увагу вітчизняних дослідників. Ними вивчалися Конституції радянської України, функції та повноваження Верховної Ради, Президії Верховної Ради тощо. Наразі, питання законодавчої діяльності самого парламенту, депутатів, процес законотворення тощо потребують ретельного вивчення вітчизняними істориками. Разом з тим, заслуговують на увагу ґрунтовні узагальнюючі видання, в яких історія парламентаризму в радянську добу розглядається у контексті викладу минулого УРСР та СРСР, характеристики політичної системи радянського періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко В. Верховна Рада УРСР за Конституцією Української РСР 1978 року / В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1. – С. 111–119.
2. Гончаренко В. Правовий статус Президії Верховної Ради УРСР за Конституцією Української РСР 1978 року / В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук. – 2011. – № 1. – С. 55–66.
3. Гончаренко В. Правовий статус Президії Верховної Ради УРСР за Конституцією УРСР 1937 року / В. Гончаренко // Проблеми законності. – 2009. – Вип. 100. – С. 46.
4. Грабовський С. Здобутки Чаушеску та Каддафі не дають спокою господареві Банкової / С. Грабовський // Тиждень. – 2011. – 27 грудня.
5. Даниленко В.М. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ ст.) / В.М. Даниленко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2010. – Вип. 36. – С. 85–112.
6. Доморослий В. Законодавча та виконавча влада в Україні: історія проблеми / В. Доморослий // Розбудова держави. – 1995. – № 12. – С. 10–15.
7. Доморослий В. Проблема державності в діяльності Української парламентської Громади І Державної думи / В. Доморослий // Українська державність: історія і сучасність: Матер. наук. конф. / Ін-т нац. відносин і політології АН України та ін., 21–22 січня 1993 р. – К., 1993. – С. 32–34.
8. Доморослий В. Українська громада в ІІ Державній думі / В. Доморослий // Віче. – 1998. – № 4. – С. 130–134.
9. Древаль Ю. Парламентаризм «приглушений» чи раціональний? // Віче. – 2003. – № 9. – С. 50–53.
10. Древаль Ю. Парламентаризм у політичній системі України: (політико-правовий аналіз) / Ю. Древаль / Нац. ун-т внутр. справ. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 280 с.
11. Єрмолаєв В. Правове регулювання організації роботи Верховної Ради Української РСР / В. Єрмолаєв // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 3. – С. 59.
12. Журавський В.С. Становлення і розвиток українського парламентаризму / В.С. Журавський. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 342 с.
13. Історія українського парламентаризму: від до парламентських форм організації політичного життя до сьогодні / голов. ред. В.М. Литвин; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Дніпро, 2010. – 635 с.
14. Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз [Літ. ред. Е.Р. Рахімулов]. – К.: Абрис, 2000. – 414 с.
15. Конституції і конституційні акти України: Історія і сучасність / [під ред. Ю.С. Шемшученка]. – К.: Олан, 2001. – 399 с.
16. Маковська Н.В. Акт проголошення незалежності України – унікальний документ національного архівного фонду / Н.В. Маковська // Архіви України. – 2011. – № 4 (274). – С. 5–9.
17. Мироненко О. Біля витоків вітчизняного парламентаризму / О. Мироненко // Правова держава. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1998. – Вип. 8. – С. 228–238.

18. Мироненко О. Представницькі органи Литовсько-Руської держави в контексті еволюції українського парламентаризму / О. Мироненко // Вісн. Акад. прав. наук. – 1997. – № 2. – С. 38–49.
19. Мироненко О. Роль генеральних військових рад в історії вітчизняного парламентаризму: (XV–XVII ст.) // О. Мироненко // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 1. – С. 71–82.
20. Монастирський Д.А. Історичні витоки сучасного розуміння закону в Україні / Д.А. Монастирський // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 1–2. – С. 36–44.
21. Основи вітчизняного парламентаризму: підручник для студ. вищ. навч. закладів: у 2 т. / за заг. ред. В.А. Гошовської. – К.: НАДУ, 2011. – Т. 1. – 408 с.
22. Полякова Л. Парламентаризм в Україні: ретроспективний погляд на становлення законодавчого органу (1990–1996 рр.) / Л. Полякова // Гілея. – 2009. – Вип. 24. – С. 333–334.
23. Сас О. Верховна Рада Української РСР – безпосередня попередниця сучасного українського парламенту / О. Сас // Юридичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 135–138.
24. Сас О. Верховна Рада Української РСР – безпосередня попередниця сучасного українського парламенту / О. Сас // Віче. – 2011. – № 12 (червень) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2608/>
25. Сас О. Явище парламентаризму на теренах України / О. Сас // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2011. – № 1. – С. 53–59.
26. Скомороха Т. Генеза актів глави держави в Україні / Т. Скомороха // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2011. – № 1. – С. 53–59.
27. Ткачук А. Законотворення за доби радянської влади в Україні (1920–1990 рр.) / А. Ткачук // Ткачук А. Законодавча техніка: навч. посіб. – К.: ІКЦ Легальний бізнес, 2011. – С. 23–31.
28. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко – керівник авт. кол-ву. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 576 с.
29. Хорунженко В.О. Теоретичні аспекти визначення правового статусу Верховної Ради УРСР за конституцією 1978 р. / В.О. Хорунженко // Держава та регіони: Серія: Право. – 2009. – № 1. – С. 166–170.
30. Черныш А. Большая игра двух диктаторов: Вторая мировая война – до и после / А. Черныш. – Одесса: ВМВ, 2006. – 520 с.
31. Шаповал В. Парламент як орган народного представництва / В. Шаповал // Віче. – 1999. – № 5. – С. 3–10.
32. Шаповал В. Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми чи рух до нового / В. Шаповал // Віче. – 1997. – № 5. – С. 14–25.
33. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії / В. Шаповал // Право України. – 1998. – № 5. – С. 25–29.
34. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ ст. / Б.О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.

© **Викторія Дмитрушко**
(Київ)

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОГО СОВЕТСКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМА В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Раскрывается вопрос освящения современной отечественной историографией истории украинского советского парламентаризма. Эта проблема рассматривается в общеисторическом контексте советской эпохи, попытках проанализировать тогдашние реалии государственного строительства. По мнению исследователей, деятельность Верховного Совета УССР была номинальной, поскольку он де-факто напоминал скорее имитацию законотворчества, а реальная работа сводилась к принятию продиктованных высшим советским руководством законопроектов. В целом проблематика не получила всестороннего изучения, поскольку выяснено лишь отдельные аспекты советского парламентаризма: полномочия, функции Верховного Совета, отражения этих вопросов в конституционных актах. Преимущественно речь идет о литературе правоведческого характера, историки не проявляли должного научного интереса к этой теме.

Ключевые слова: история, современная отечественная историография, Верховный Совет, Президиум Верховного Совета УССР, парламент, парламентаризм.

HISTORY OF UKRAINIAN SOVIET PARLIAMENTARISM IN MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY

There is analyzed the coverage by modern national historiography the history of Ukrainian Soviet parliamentarism. The study of the legal status, the analysis of the powers, functions and prerogatives of the Verkhovna Rada as an organ of democracy in the Soviet interpretation wasn't the subject of comprehensive special historical research. This problematic is considered only in the general historical context of the Soviet era, attempts to analyze the realities of that time state-building. The exceptions are some of the works of V. Danylenko, S. Kulchytsky, which are dedicated to analyzes both the Soviet era and the place and role of the legislature in that time the vertical of power in Ukraine. However, some aspects of the history of development of Ukrainian parliamentarism, and its Soviet version became the subject of scientific research by such professional historians and jurists as V. Goncharenko, Yu. Dreval, G. Zhuravleva, V. Zhuravsky, V. Ivanov, L. Kryvenko, V. Lytvyn, N. Makowska, L. Polyakov, A. Tkachuk, A. Trubaychuk, V. Horunzhenko, Yu. Shemshuchenko.

According to the authors, the activity of the Verkhovna Rada of the Ukrainian Socialist Soviet Republic and Ukrainian Soviet Socialist Republic was nominal, because its activity was an imitation of lawmaking de facto, but the real work reduced to adoption the bills, which were dictated by the highest Soviet leadership.

The modern national historiography accumulated a great factual material, published new documentary sources. The largest contribution to the development of the theme did the scientists of the Institute of History of Ukraine; of the Institute of Political and Ethnic and National Studies of NAS of Ukraine, which published the works with systematic karakter. However, it must be noted that the issue has not been a comprehensive study, because there is just investigated aspects of the Soviet parliamentarism: functions, powers of the Verkhovna Rada, the reflection of these issues in constitutional acts. They mainly involve jurisprudential literature, for unknown reasons, historians don't show a proper scientific interest in this issue. Out of researchers' sight remained the detailed research of the legislative activity of the Parliament, the deputy corps, the process of lawmaking and so on. If we take as criteria of knowledge the number of scientific publications, it's relatively small. In most cases we are dealing with extensive generalizing publications in which the history of parliamentarism in the Soviet era is considered only in the context of the last presentation Ukrainian Soviet Socialist Republic and the USSR, the characteristics of the political system of the Soviet period.

Keywords: history, modern national historiography, the Verkhovna Rada, Presidium of the Verkhovna Rada, the Parliament, parliamentarism.

До редакції надійшла 30.09.2014.

ПРОФЕСОР А.І. ЯКОБІЙ (1837–1907 РР.) – ТЕОРЕТИК І ПРАКТИК ГІГІЄНИЧНОЇ НАУКИ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті розглядається багатогранна діяльність ученого-гігієніста Харківського університету А.І. Якобія в другій половині ХІХ ст. Аналізуються найважливіші праці вченого, які розкривають пріоритетні напрямки гігієнічних досліджень, характеризують громадянські і світоглядні позиції видатного гуманіста другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: гігієнічна наука, Харківський університет, учені-гігієністи, кафедра гігієни, дослідження, інтелектуальний портрет.

Становлення вітчизняної гігієнічної науки другої половини ХІХ ст. пов'язане з іменем відомого вченого, професора Харківського університету Аркадієм Івановичем Якобієм (1837–1907).

Розвиток капіталістичного виробництва потребував ринку найманої праці, відтворення людських ресурсів, упередження масових епідемічних захворювань, що актуалізувало проблему соціальної гігієни та гігієни праці. Саме тому формування суспільної гігієни було одним із важливих етапів у розвитку гігієнічної науки цього періоду. Вчені-гігієністи розглядали людину невід'ємно від суспільства, в тісному взаємозв'язку з факторами, які діють на неї в умовах суспільного розвитку. А.І. Якобій належить до когорти учених-гігієністів другої половини ХІХ ст., які розуміли значення соціального фактора і розвивали гігієну як суспільну науку. У своїх наукових працях і лекціях вчені пропагували саме цю ідею.

Аналіз біографічних даних А.І. Якобія свідчить про те, що він, окрім висококваліфікованого фахівця, був ще й лікарем-гуманістом, який сповідував ідеали людиноцентризму. Інтелектуальна біографія вченого є повчальною для сучасного покоління молодих дослідників у контексті досвіду вітчизняної науки. Водночас ім'я цього визначного вченого і громадського діяча в радянську добу було незаслужено забуто. Хоча понад дві сотні років тому А.І. Якобій окреслив великі перспективи розвитку гігієни і багато зробив для того, щоб перетворити її в соціальний інститут.

Якобій Аркадій Іванович, професор судової медицини, а потім гігієни, народився 22 вересня 1827 р. у м. Казані. Дістав домашню освіту, навесні 1843 р. склав у 1-ій казанській гімназії вступний іспит до університету на фізико-

математичний факультет. Екзаменатором з математики був відомий учений М.І. Лобачевський.

Закінчивши в 1847 р. університет, А.І. Якобій здобув ступінь кандидата фізико-математичних наук і був зарахований до штату Казанського губернського правління. Впродовж 1847–1857 рр. А.І. Якобій працював на різних посадах у відомстві міністерства юстиції. За дорученням міністерства він подавав свої пропозиції відносно реформ, необхідних у карному судочинстві. Його бачення реформ зводилося до 3 основних, дуже радикальних на той час пропозицій: а) усунення кримінального переслідування в справах про розкол; б) скасування кріпацтва; в) заснування гласного суду. Однак ці побажання не були реалізовані в царській імперії.

Працюючи у відомстві міністерства юстиції, А.І. Якобій одночасно навчався в Медико-хірургічній академії, а згодом поїхав за кордон, де продовжував поглиблювати знання з медицини у Вюрцбурзькому університеті. 23 жовтня 1863 р. за роботу «*De ammoniaco caustico in usum Chirurgiae*» удостоєний ступеня доктора медицини. Після повернення до Росії Медико-хірургічна академія 13 квітня 1863 р. присвоїла йому ступінь доктора наук за роботу, проведену в лабораторії Дюбуа-Раймонда – «Про подразнення хімічними речовинами чутливих нервових ниток жаби» [1].

30 травня 1864 р. А.І. Якобія обрано і 18 серпня того ж року затверджено доцентом Казанського університету по кафедрі судової медицини.

Свою діяльність у галузі гігієни А.І. Якобій розпочав у Казані на посаді першого професора кафедри гігієни в Казанському університеті і одним з перших у Росії.

У зв'язку з цим М.К. Корбут у ювілейному збірнику «За сто двадцять п'ять лет Казанского

університета» повідомляв: «Не торкаючись в нашій роботі історії факультетів, ми, зрозуміло, тим більше не зможемо зупинитися на історії кафедр. Але ми вважаємо за необхідне зробити один виняток – для кафедри гігієни. Нам здається, що це необхідно тому, що боротьба за кафедру гігієни добре відображає висоту суспільно-політичної і лікарської свідомості медичного факультету після запровадження статуту 1863 р. Вважаючи ґрунтовне знайомство з гігієною однією з найважливіших умов лікарської освіти, факультет постійно прагнув поставити викладання гігієни в належні умови. Першим викладачем гігієни, після запровадження статуту 1863 р., в Казанському університеті був визначний ліберал і земський лікар проф. Якобій, який на початковому етапі своєї діяльності, окрім гігієни, викладав ще судову медицину. Факультет тоді ж пересвідчився в неможливості поєднати в одній особі викладання двох таких важливих і цілком різнорідних предметів і, відділивши від гігієни судову медицину, доручив її окремому викладачеві. Таким чином, А.І. Якобій залишився на гігієні як професор, проте окремої кафедри гігієни все ж не було і вона залишалася доцентурою» [2].

Водночас А.І. Якобій мотивував необхідність організації самостійної кафедри гігієни такими доводами:

«1. Гігієна і медична поліція пов'язані між собою, як галузь знання і його застосування; тільки у взаємозв'язку вони становлять повне вчення про народне здоров'я, одну з головних сторін життя народу, становлячи разом з судовою медициною державний відділ лікарства; вони різко від неї (судової медицини) відрізняються також і роллю в громадському житті: гігієна і медична поліція перебувають більше в зв'язку з адміністрацією, судова медицина – з судовою владою держави.

2. Гігієна і медична поліція опікуються всіма аспектами життєдіяльності населення і окремої людини і мають широкий предмет дослідження.

3. До того ж в останні 2 роки, внаслідок земського устрою, виникла потреба в лікарях для сільського населення, де систематична медична допомога дуже утруднена, а тому гігієнічним умовам життя належить далеко не остання роль.

Доцільність щодо необхідності розширення межі факультетського викладання гігієни була визнана не лише в Казані. До такого ж висновку прийшли Київський університет св. Володимира і Санкт-Петербурзька медико-хірургічна академія.

Університетська рада погодилася з цим проектом, але міністерство наприкінці того ж року відмовило в такій реорганізації» [3, с. 6].

На особливу увагу заслуговує лекція професора А.І. Якобія «Про щастя під кутом зору гігієни», яку він прочитав 16 березня 1869 р. у Казанському університеті, де містилася низка цікавих і прогресивних думок щодо розгляду людини як цілісного організму і соціальної істоти:

«Багато хто розрізняє в гігієні дві науки: гігієну людського суспільства або держави, так звану загальну, або суспільну гігієну і гігієну окремої людини, поза її суспільними відносинами, так звану спеціальну гігієну. З цим не можна погодитися; звичайно, можливо в думці поділяти умовно людину на мислену шкіру, мислені нутроші або ще як-небудь інакше; але кожен погодиться, що окремо ні та, ні інша частина не дають правильного поняття про цілу людину, а значить, не дають і права на висновки, які можна застосовувати до реальної розділеної людини. Крім того, ніхто гадаю не стане перечити, що життя, засоби та інтереси людини складніші, ніж життя, засоби та інтереси мурахи чи бджоли; звичайно нікому не спаде на думку вивчати життя мурахи поза будовою і життям мурашника, бо мураха живе тільки в мурашнику, а значить, тільки в мурашнику і можливе повне, нормальне життя мурахи.

Те саме й для інших тварин, які живуть громадами, а тим більше для людини, яка живе найскладнішою з усіх відомих громад. Щоправда, кожна окрема людина має свою власну, їй самій належну роль, але вона разом з тим відіграє суспільну роль і тим більше, чим досконаліше те суспільство, до якого вона належить».

Висловлена в наведеній цитаті думка цілком відповідає нашим сучасним уявленням про цілісний організм. Не менш цікава думка А.І. Якобія про те, що людину не можна розглядати й вивчати поза суспільством, поза соціальними умовами.

У цій лекції містяться також висловлювання проти експлуатації людини людиною.

«Дозвольте мені навести вам кілька картин минулого; подивимось, як жили люди колись; чим вони користувались в житті, куди і кому йшла їхня праця, які були в них прикрощі й радощі і наскільки сталою була їх благополучна доба...».

«За відомостями з початку XVI ст. у хатах англійських робітників долівка була звичайно з глини, постійно вкрита мочалами. Їх не зчищали по 20 років підряд, а тільки підкладали нові. На долівці недоїдки риби, залишки блювоти та природні сліди собак і людей. Для обіду замість стола клали дошку на

козла, ковдра на ліжку бувала рідко, бо спали здебільшого не скидаючи одягу».

Тепер, відзначає А.І. Якобій, становище змінилося. «...Майже скрізь почалася боротьба праці з капіталом, права з силою і немає ніяких підстав сумніватися в її наслідках. Будуючи своє щастя за рахунок зовнішніх для неї частин природи, вона (людина) може експлуатувати або її саму, або, крім того, і інших рівних собі людей. Експлуатація природи неминуха; у зв'язку з взаємною рівноправною експлуатацією людей вона спроможна дати правильне щастя; щастя ж, побудоване більш або менш виключно на нерівноправній, безвзаємній експлуатації інших людей, може і повинно вважатися неправильним. Нам не треба далеко ходити для того, щоб знайти приклади неправильного щастя. Світ сповнений ними. Наприклад, на фабриці виготовляють предмети для військового заняття. Призначені для руйнування у воєнний час, вони діють руйнівню і в так званій мирний час; вони вірно й без промаху отруюють робітників ртуттю. Інший приклад: що може бути потворніше і разом з тим і невинніше чорного чоловічого капелюха, так званого «циліндра»; тим часом капелюшники, кажуть, часто отруюються ртуттю. На одній капелюшній фабриці було 38 випадків вагітності жінок, у яких 10 дітей народилося передчасно, 8 було мертворождених, 10 померло до 5 років, 9 було кволих та хворих і лише 1 дитина була здоровою. Ще приклад. Що здавалося б простіше і невинніше, ніж гарні англійські ножиці й бритви із закругленими спинками або такі ж виделки? Тим часом робітники, які їх шліфують, доживають у середньому тільки до 29 років; їх убиває тонкий пил від сталі й точильного каменя. З приводу цього Кольб, один з найкращих статистиків, запитує: кому потрібна ця закруглена спинка? Можна навести ще незліченну кількість прикладів неправильного щастя, тобто щастя, побудованого за рахунок щастя, здоров'я або життя інших людей.

Лишається нерозв'язаним лише одне питання: які умови потрібні, щоб досягти правильного щастя? Розв'язанням цього питання займається та наука, яку я назвав на початку своєї лекції. Якщо ви переконалися, що вона, тобто гігієна, покликана відігравати роль у благоустрої держави, якщо ви переконалися, що в її успіхах безпосередньо зацікавлена кожна людина, то праця моя не минула марно» [3, с. 12–13].

А.І. Якобій наприкінці лекції вказує, що щастя, тобто задоволення всіх потреб людини, в тому числі й усунення експлуатації людини

людиною, може бути досягнуте гігієнічними заходами, що не зовсім пов'язується із змістом усієї лекції. Важко уявити, щоб така широко освічена людина, яким був А.І. Якобій, так спрощено розуміла шляхи розв'язання великих соціальних проблем. Можливо, що за умовами того часу він не міг прямо висловити свої думки.

У лекції наводиться опис тяжкого становища селян та робітників в інших країнах у минулому і говориться про те, що зараз картина вже змінюється, що в Англії, Німеччині, Франції та в інших країнах зростає робітничий рух, що «скрізь почалася боротьба праці з капіталом, права з силою». А.І. Якобій вірить, що ця боротьба закінчиться перемогою праці і права.

Про становище селян і робітників у Російській імперії йому важко було говорити в політичній обстановці тих часів. Читаючи ці рядки, ясно розумієш, що лектор, описуючи тяжке становище робітників та селян в інших країнах і розпочату там боротьбу, вказує той шлях, яким повинні йти робітники і селяни, щоб покращити своє життя на батьківщині.

Немає підстав вважати, що А.І. Якобій думав про революцію. Він не був революціонером; найімовірніше він мав на увазі мирні соціальні реформи. А.І. Якобій був гуманістом у найвищому розумінні цього слова і в соціальній нерівності та расових переслідуваннях вбачав велику проблему людства. Але про радикальні заходи він не мріяв, а тому посилається на соціаліста-утопіста Фур'є, а не на революційних соціальних реформаторів, імена і ідеї яких йому, безперечно, були відомі.

Розквіт діяльності професора А.І. Якобія відбувається в Харківському університеті, куди він приїхав уже відомим ученим. На засіданні медичного факультету Харківського університету 17 лютого 1872 р., де вирішувалося питання про запрошення А.І. Якобія на кафедру гігієни, професор А.С. Пітра повідомив, що А.І. Якобій перебуває «в числі найкращих сил Казанського університету і відомий своїми науковими працями». У своєму рапорті А.С. Пітра писав: «Факультет дістане в ньому цілком готового викладача однієї з найважливіших кафедр, заміщення якої у нас є справою важкою через малу кількість осіб, які спеціально вивчили гігієну» [3, с. 7].

До Харкова професор А.І. Якобій приїхав 8 травня 1872 р. Він був зарахований екстраординарним професором на кафедру загальної терапії і лікарської діагностики, але одночасно проводив роботу для кафедри гігієни, яку було офіційно відкрито 1 лютого

1873 р. Цю дату можна вважати початком заснування кафедри гігієни медичного факультету Харківського університету.

Кафедру гігієни Харківського медичного факультету було організовано через рік після створення в Медично-хірургічній академії і на медичному факультеті Київського університету перших самостійних гігієнічних кафедр (кінець 1871 р.).

Кафедру гігієни в Харківському університеті А.І. Якобій очолював у 1872–1885 рр., після чого знов повернувся до Казанського університету.

Таким чином, кафедру гігієни організовано в Харкові раніше, ніж її внесено до списку

кафедр за університетським статутом; кафедра гігієни увійшла до списку Статуту лише 1884 р.

Отже, професор Харківського університету А.І. Якобій відіграв важливу роль в становленні і розвитку гігієнічної науки на терені Слобідської України. Найважливішими складниками інтелектуального портрету А.І. Якобія були: професіоналізм, гуманізм, активна життєва позиція, людиноцентризм. Наукові здобутки і практична діяльність учених слугує важливими морально-етичними, соціокультурними вимірами епохи другої «інтелектуальної революції» середини – кінця XIX ст.

ДЖЕРАЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. За сто лет: биограф. словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета (1804–1904). – Казань, 1905. – 328 с.
2. Корбут М.А. Казанский государственный университет имени В.И. Ульянова-Ленина за 125 лет. 1804–1929 / М.А. Корбут. – Казань, 1930. – 258 с.
3. Кошкін М.Л. Аркадій Іванович Якобій – видатний вітчизняний гігієніст / М.Л. Кошкін. – К.: Здоров'я, 1964. – 32 с.

© *Сергей Бондарчук*
(Киев)

ПРОФЕССОР А.И. ЯКОБИЙ (1837–1907 ГГ.) – ТЕОРЕТИК И ПРАКТИК ГИГИЕНИЧЕСКОЙ НАУКИ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

В статье рассматривается многогранная деятельность ученого-гигиениста Харьковского университета А.И. Якобия во второй половине XIX в. Анализируются важнейшие работы ученого, которые раскрывают приоритетные направления гигиенических исследований, определяют гражданские и мировоззренческие позиции выдающегося гуманиста второй половины XIX в.

Ключевые слова: гигиеническая наука, Харьковский университет, ученые-гигиенисты, кафедра гигиены, исследования, интеллектуальный портрет.

© *Serhii Bondarchuk*
(Pereyaslav-Khmelnytsky)

A.I. YAKOBII (1837–1907) – THEORIST AND PRACTITIONER OF HYGIENICS, PROFESSOR OF KHARKIV UNIVERSITY IN THE SECOND HALF OF THE XIX-TH CENTURY

A.I. Yakobii as a scientist-hygienist of Kharkiv University and his many-sided activities in the second half of the XIX-th century are considered in the article. The most important works of the scientist, in which revealing priorities direction of hygienic studies, characterizing civil and world outlook positions of the outstanding humanist of the second half of the XIX-th century are analyzed.

The formation domestic hygiene science in the second half of the XIX-th century associated with the name of the outstanding scientist, professor of Kharkiv University – Arkadii Ivanovych Yakobii (1837–1907).

The development of capitalist production needed to wage labour market, the creation of human resources, prevent massive epidemic diseases that actualized the problem of social hygiene and occupational health. Therefore, the formation of public health was one of important stage in the development of hygiene science of this period. Scientists-hygienists considered a man inseparable from society, in close connection with the factors that influence upon a man in conditions of social development. A.I. Yakobii and others scientists-hygienists of the second half of the XIX-th century understood the importance of social factors and develop hygiene as a social science. In their scientific works and lectures scientists have promoted the same this idea.

Analysis of the biographical data of A.I. Yakobii suggests that he was not only highly qualified specialist but was also a physician-humanist, who professed ideals of man-centrism. The biography of the

scientist is instructive for the modern generation of young researchers in the context of the experience of domestic science. However, the name of this distinguished scholar and public figure was undeservedly forgotten in Soviet period. Although more than two hundred years ago, A.I. Yakobii outlined the great prospects of hygiene and did important contribution that to turn it into a social institution.

Heyday of Professor A. Yakobii activity occurs at Kharkov University, where he has come as a famous scientist already. At a meeting of the Medical Faculty of Kharkov University on February, the 17-th, 1872, the question of inviting A. Yakobii to the department of hygiene was solving, Professor A. Pitra said that A. Yakobii was «among the best forces of Kazan University and was known for his scientific works». The department of hygiene was organized in Kharkov before it was listed by departments campus charter; Department of Hygiene joined the list of the Charter only in 1884

So, Kharkov University professor A. Yakobii played an important role in the formation and development of sanitary science on the field of Sloboda Ukraine. The major components of intellectual portrait of A. Yakobii were: professionalism, humanism, active lifestyle, humanity. The scientific achievements of scientists and practical activities serve as an important moral, ethical, socio-cultural dimensions of the second era of «intellectual revolution» mid – late nineteenth century.

Keywords: hygienic science, Kharkov University, hygienists, Department of Hygiene, research, intellectual portrait.

До редакції надійшла 30.09. 2014.

УДК 631.615:001(477.41)

© Катерина Чередник
(Київ)

РОЗГОРТАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАНФИЛЬСЬКОГО БОЛОТНОГО ОПОРНОГО ПУНКТУ ЗА НАУКОВИМИ ПРОГРАМАМИ ЙОГО ДИРЕКТОРА МИКОЛИ НИЧИПОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА У 1930-Х РР.

Аналізуються часи становлення (1930-ті рр.) Панфільського болотного опорного пункту (в подальшому – станції) як повноцінної наукової установи, застосовані методи досліджень, відпрацьовані прийоми якої виявилися настільки життєздатними, що основні положення та рекомендації витримали випробування часом та стали класичними для землеробства на болотних ґрунтах України. А молодий її керманіч М.Н. Шевченко своїми науковими працями, багато з яких мали свій початок в цій дослідній установі по праву увійшов до плеяди аграрної еліти України.

Ключові слова: сільськогосподарська дослідна установа, польовий дослід, сільськогосподарське освоєння болотних ґрунтів, Україна, Микола Ничипорович Шевченко.

У 2015 р. Панфільська дослідна станція ННЦ «Інституту землеробства НААН» відзначатиме 100-річний ювілей, точніше історичний момент заснування її попередниці – Підставської болотної дослідної станції, відкритої в 1915 р. за ініціативи тодішнього Полтавського губернського земства в с. Підставки, яке розташоване в нижній частині заплави р. Супій. Доречно добрим словом згадати і її колишнього директора та наукового керівника Миколу Ничипоровича Шевченка (1909–1995 рр.), який у скрутні 1930-ті рр. не побоявся очолити цей осередок та проаналізувати науково-дослідну роботу під його керівництвом. За час його діяльності в установі, а саме в 1936 р., її було перетворено в Панфіло-Яготинський болотний опорний пункт у с. Панфили Переяславського (нині – Яготинського) району Київської області. Можемо по праву стверджувати історичну роль молодого керівника в становленні Панфільської

болотної дослідної станції як повноцінної наукової установи з ретельно відпрацьованими науковими прийомами і методикою досліджень.

З конкретними етапами наукових пошуків, розгорнутих на Панфільській дослідній установі у 1930-х рр. можна ознайомитися з написаних М.Н. Шевченком таких робіт «К истории Панфильской опытной станции по освоению болот», «Краткого отчета по научно-исследовательской работе Панфильского и Подставского болотных опорных пунктов» (1936 р.), «Отчета о научно-исследовательской работе произведенной Панфильским болотным опорным пунктом Украинского научно-исследовательского института гидротехники и мелиорации в 1937 году» (оригінальні рукописи зберігаються в архівному фонді Панфільської дослідної станції ННЦ «Інституту землеробства НААН»). Історико-науковий аналіз цих праць і подальших звітів установи, засвідчує,

що запорукою високих урожаїв на ґрунтах діяльності науково-дослідної установи стали не тільки природно-кліматичні умови, а й вірно визначені, розроблені на чолі з М. Н. Шевченком та успішно проведені за науковими методиками схеми польових дослідів, бо як відомо найголовніший метод сільськогосподарської дослідної справи – це польовий дослід.

Так за матеріалами звіту за 1936 р. відзначалися як «коლოსальні» досягнуті результати в напрямі організації колгоспів з освоєння болотних ґрунтів р. Супрій, а також розгортання науково-дослідної роботи в колгоспних хатах-лабораторіях з урахуванням рекомендацій дослідної установи. На противагу позиції іноземних фахівців про те, що торф'яні ґрунти непридатні для вирощування цукрових буряків, М.Н. Шевченко, йдучи шляхом свого вчителя М.О. Тюленєва [1; 2; 3], у якого навіть докторська дисертація (1940 р.) була присвячена вирощуванню цукрових буряків на осушених торф'яних ґрунтах УРСР [4] наводить практичні здобутки за своїми науковими розробками з агротехніки і розрахунків норм і доз внесення різних елементів живлення рослин. Так було отримано дійсно рекордні врожаї. Наприклад, ланкова колгоспу імені Кірова, Гельмязівського району Лукія Придворна отримала 616 ц цукрового буряку з 1 га на

болотних ґрунтах; ланкова колгоспу «Паризька комуна» того ж району Марія Бутекло – 475 ц; Анастасія Романенко – 450 ц. І з інших культур також представлено належні результати: ланкова колгоспу імені Шевченка Золотоніського району Поступак отримала 96 ц махорки з 1 га; бригадир колгоспу імені Ілліча Золотоніського району Скорик і ланкова колгоспу імені Шевченка Чмир отримала по 160 ц соломки італійської коноплі з 1 га. У звіті детально описано науково-дослідну роботу з вивчення польовим методом з фенологічними спостереженнями, вимірами рівня ґрунтових вод і температури культури цукрового буряку, картоплі, конопель, олійних і ефірних рослин. Усі необхідні науково-теоретичні та прикладні засади для досягнення таких результатів узагальнено у розроблених схемах, яких дотримувалися при проведенні дослідних робіт. Їх перелік подано нами відповідно у табл. 1; 2 (складено за даними «Краткого отчета по научно-исследовательской работе Панфильского и Подставского болотных опорных пунктов»).

Як бачимо найвища врожайність досліду за схемою 2, а саме – 695 ц/га, із виходом цукру з цього врожаю – 119 ц/га.

Конкретний опис дослідів за розробленими точними схемами та їх результати відображено у звіті (1936 р.) [5].

Таблиця 1

Перелік схем дослідів на Панфильському опорному пункті послужливого 1936 р.

№ схеми	Назва схеми дослідів	Найбільший урожай цукру	Найбільший урожай буряків
з цукровим буряком			
1	Вплив глибини оранки на урожай цукрового буряку	67,19 ц/га	419,5 ц/га
2	Отримання максимального урожаю цукрового буряку (за 725 ц коренів з 1 га)	119 ц/га	695 ц/га
3	Вивчення доз калійних добрив під цукровий буряк	56,86 ц/га	364 ц/га
4	Вивчення термінів посіву цукрового буряка. Ділянка слабо осушена, глибина торфу – 1 м	64,8 ц/га	381,2 ц/га
5	Вивчення кількості міжрядкової обробки цукрового буряку	62,78 ц/га	394,2 ц/га
6	Вплив глибини закладки насіння на врожай і форму цукрового буряку		323,4 ц/га
7	Вплив часу проривання на урожай цукрового буряку		298, 8ц/га
8	Вплив яровизації насіння цукрового буряку на урожай коренів і цукристість	58,7 ц/га	369,6 ц/га
9	Вплив мікрокліматів на урожай цукрового буряку і підвищення% цукру	61,21 ц/га	371 ц/га
...			
19	Вплив коткування болотним котком торф'яних ґрунтів під цукровий буряк		377 ц/га
20	Вплив кількості просапунів на врожай цукрового буряку		399,2 ц/га
21	Встановлення термінів підживлення під цукровий буряк		404,6 ц/га
22	Вивчення площ живлення під цукровий буряк		265,6 ц/га

**Перелік схем дослідів з іншими культурами
на Панфільському опорному пункті послужливого 1936 р.**

№ схеми	Назва схеми дослідів	Найбільший урожай
10	Вплив розміру посадкових бульб картоплі на врожай	242,8 ц/га
11	Вивчення наслідків добрив, які вміщують мідь (колчедан недогарку) на врожай картоплі	168 ц/га
12	Вивчення наслідків колчедан недогарку під олійні (гірчиця)	6,46 ц/га
13	Сортовипробування картоплі	230,8 ц/га
14	Вплив мікроелементів на підвищення якості волокна «Італійських конопель»	69,0 ц/га
15	Вплив термінів оранки цілинного болота на олійні культури	14, 2 ц/га
23	Вивчення площі живлення напівцукрового буряка	410, 8 ц/га
24	Вивчення площі живлення м'яти	22,96 ц/га
25	Сортовипробування конопель	21,96 ц/га

У звіті, датованому наступним роком [6], (14 глав) опис території та природно-кліматичних умов опорного пункту подано точно та деталізовано. Проаналізуємо широкий спектр науково-дослідних робіт, зокрема:

– з культурою цукрового буряка: вивчення впливу співвідношення компонентів мінеральних та мікродобрив на врожай та якість, впливу способів пошарового внесення добрив, впливу глибини оранки під цукровий буряк, сортовипробування культури цукрового буряку, вплив строків посіву на його врожай, вивчення впливу рівня ґрунтових вод також на врожай та якість, вивчення норм осушування для цукрового буряку, вивчення впливу вологості ґрунту на врожай та якість, вивчення комплексу заходів для отримання планового врожаю, вивчення впливу попередників на врожай;

– також з ячменем: вивчення впливу мікродобрив на врожай;

– з картоплею: сортовипробування;

– попередні випробування різних культур (23 культури); аналіз метеорологічних даних.

Зі звіту видно, що Панфільський болотний пункт дійсно знаходився на території тогочасного Переяславського р-ну (нині Яготинський) Київської обл., географічне положення: 50°12'55" північної широти і 1°25'40" східної довготи. До ближньої залізничної станції Яготин 4 км. Болото р. Супій загальною площею 13000 га. За ботанічним складом торф'яні поклади різноманітні. Верхній шар торфу – осоково-глиняний з 50–87% моху і 10–45% осоки. М.Н. Шевченко подає аналіз ботанічного складу торф'яних відкладів, які доходили на той час понад 3 м! Реакція торфу – лужна. Детально описана осушувальна система застосована на болоті, гідротехнічні

осушувальні засоби: магістральні дренажні канали і стрілки 1-го порядку, які впадають у них. Вода з берега р. Супій перекрита нагornoю канавою. При загальній площі пункту в 140 га детальна осушувальна сітка до весни 1937 р. була на площі біля 10 га. Осушення даної ділянки здійснено фашинним і жердяним дренажем при глибині закладання дрен 1 м і відстані між дренами 20 м. Станом на 1937 р. додатково осушено ще 14 га болота: 0,5 га – відкритими канавами, 1 га – жердяним дренажем, все інше – кротовим дренажем при середній глибині дрен в 1 м і відстані між дренами 20, 30 і 60 м. У 1937 р. при недостатньому фінансуванні не вдалося широко розгорнути всі необхідні осушувальні роботи.

Наукових співробітників на станції на той час налічувалося 10 осіб (табл. 3).

Ґрунт для сільськогосподарських робіт підготовлений з осені на більшості площі плугами на кінній тягловій силі. Оранка на глибину 18–20 см, якість якої оцінювалася не зовсім задовільною. Навесні орали також кінною тягою фрезою «Сіменс-Шуккерт» в 1–2 сліди на глибину 20 см. Частина робіт здійснювалася навесні плугом на кінній тязі з подальшою обробкою культиватором Ганкмо. Добрива вносилися K_2O у вигляді 60,6% хлористого калію, P_2O_5 у вигляді 17,9% суперфосфату і 34,41% аміачної селітри.

Порівняно з попереднім роком, досліді проводилися з більшим асортиментом різних культур, але цукровий буряк був пріоритетною культурою. Нами складена таблиця назв схем дослідів, проведених у 1937 р. У звіті подано також різносторонній їхній аналіз: опис оранки, культивування, коткування, внесення добрив, способів посіву, дані морфологічного, хімічного аналізу рослин тощо.

Науковий потенціал Панфільського болотного опорного пункту, 1937 р.

№ п/п	Прізвище, І. П.	Посада
1	Паляничко С. О.	Науковий керівник
2	Тюленев М. О.	Темовод
3	Сергієвський М. К.	Спеціаліст агрометеліоратор
4	Шевченко М. Н.	Директор пункту
5	Тимошенко М. І.	Інженер гідротехнік
6	Поляков К. І.	Аспірант-культуртехнік
7	Гордієнко П. Ф.	Старший агрохімік
8	Кордюк Н. С.	Агрохімік-аналітик
9	Шевченко І. Є.	Агрохімік-лаборант
10	Паляничко А. І.	Метеоспостережник-вodomірник

Перелік схем дослідів на Панфільському опорному пункті у 1937 р.

№ схеми	Назва схеми дослідів	Найбільший урожай цукру	Найбільший урожай буряків
з цукровим буряком			
1	Вивчення впливу співвідношення компонентів мінеральних добрив на врожай і якість цукрового буряку	68,37 ц/га	347, 3 ц/га
2	Вивчення впливу мікродобрив на врожай та якість цукрового буряку	77,30 ц/га	426, 5 ц/га
3	Вивчення впливу способів поширювального внесення добрив під цукровий буряк	35,81 ц/га	248,7 ц/га
4	Вивчення впливу глибини оранки під цукровий буряк		
ділянка 1 – глибина оранки 30 см	33,02 ц/га	226,0 ц/га
ділянка 2 – глибина оранки 25 см	29,66 ц/га	212,4 ц/га
ділянка 3 – глибина оранки 20 см	32,52 ц/га	223,8 ц/га
5	Сортовипробування цукрового буряку	60,64 ц/га	375,4 ц/га
6	Вплив термінів посіву на врожай цукрового буряку		
ділянка 1 – посів 28 квітня	50,12 ц/га	367,7 ц/га
ділянка 2 – посів 8 травня	44,71 ц/га	314,4 ц/га
ділянка 3 – посів 18 травня (виключено з дослідів)		
7	Вивчення впливу рівня ґрунтових вод на урожай і якість цукрового буряку		
	відстань від каналу в м – 5	76,19 ц/га	454,3 ц/га
	відстань від каналу в м – 15	74,97 ц/га	441,1 ц/га
	відстань від каналу в м – 25	72,36 ц/га	438,3 ц/га
	відстань від каналу в м – 35	65,81 ц/га	429,3 ц/га
	відстань від каналу в м – 45	54,95 ц/га	427,3 ц/га
8	Вивчення норм осушування для цукрового буряку		
	Рівень ґрунтових вод – 98	52,03 ц/га	403 ц/га
	Рівень ґрунтових вод – 118	47,68 ц/га	368 ц/га
	Рівень ґрунтових вод – 138	46,19 ц/га	298 ц/га
	Рівень ґрунтових вод – 158	30,63 ц/га	201 ц/га
9	Вивчення впливу вологості ґрунту на врожай і якість цукрового буряку		
	Вологість ґрунту – 30%	38,63 ц/га	254 ц/га
	Вологість ґрунту – 40%	36,75 ц/га	255 ц/га

	Вологість ґрунту – 50%	36,93 ц/га	268 ц/га
	Вологість ґрунту – 60%	33,74 ц/га	280 ц/га
	Вологість ґрунту – 70%	30,07 ц/га	264 ц/га
	Вологість ґрунту – 80%	28,03 ц/га	262 ц/га
10	Вивчення комплексу заходів для отримання планового врожаю цукрового буряку	85,16 ц/га	744,9 ц/га
11	Вивчення впливу попередників на врожай цукрового буряку (Вико-овес, Овес чорний Писарева, Горчиця Сарептская, Картопля, Цукровий буряк)		
	з ячменем	урожай соломи і полови	найбільший урожай зерна
12	Вивчення впливу мікродобрив на врожай ячменю		
	Мікроелементи – CuSO ₄ · 5H ₂ O 25 кг/га	38,35 ц/га	23,93 ц/га
	Колчеданний огарок 300 кг/га	40,60 ц/га	23,05 ц/га
	H ₃ BO ₃ 2 кг/га	27,07 ц/га	7,23 ц/га
	MnSO ₄ 20 г/га	28,74 ц/га	7,59 ц/га
	CuSO ₄ + H ₃ BO ₃	39,65 ц/га	23,05 ц/га
	з картоплею	урожай крохмалю	урожай бульб
13	Сортівипробування картоплі		
	Американка	24,36 ц/га	170 ц/га
	Епікур	13,10 ц/га	94,3 ц/га
	Майнкроп	36,88 ц/га	225,1 ц/га
	Смисловський	37,86 ц/га	239,9 ц/га
	Юбель	35,48 ц/га	244,7 ц/га
	Деодора	41,25 ц/га	217,2 ц/га
	Піролла	37,32 ц/га	239,6 ц/га
	Рейган	51,02 ц/га	311,6 ц/га
	Вольтман	42,15 ц/га	217,6 ц/га
	з різними культурами		
14	Попереднє випробування різних культур		

Вміст цукру в буряках визначався поляриметром Vambergwerk з 400 міліметровою трубкою. У результаті досліджень за першою схемою виявлено найбільшу ефективну дію фосфорних добрив на підвищення врожаю як маси коренів так і вмісту цукру, при чому ефективність добрив при більших дозах внесеного фосфору слабша, ніж при менших. Аналогічний стан і з азотними добривами. Але азотні добрива виявилися слабшими за фосфорні. Внесення одного азоту без фосфору та калію знизило урожай коренів, але деякий приріст цукру зафіксовано порівняно з контрольними ділянками. Найбільш ефективним визначено спосіб невеликих доз азотних добрив по калійно-фосфатному фоні. Позитивний вплив калійних добрив спостерігався в кінці вегетаційного періоду. А цукровий буряк, підживлений фосфором, отримав найбільший розвиток у середині вегетаційного періоду. Мають

практичну актуальність результати проведених досліджень. Наведемо деякі висновки за виконаними схемами.

За схемою 1: на торфових ґрунтах масиву р. Супій під цукровий буряк необхідно вносити у першу чергу фосфорні добрива: з розрахунку на запланований врожай 450–500 ц/га буряку фосфору – 60 кг P₂O₅ на 1 га; невелика кількість калійних добрив – до 90 кг; азотних добрив першого року культури – 30 кг. На давніх ділянках, де процеси нітрифікації інтенсивніші необхідність внесення азотних добрив не актуальна. Також ділянки далекого болота, на яких процеси розкладу, мінералізації торфу відбувалися поступово під впливом покращеної аерації внесення добрив було не потрібно. Це ділянки, на які тривалий час впливала осушувальна сітка (магістральний канал або старе русло річки, стрілки). Чим довше здійснювалися осушувальні роботи, тим менша потреба у внесенні азотних добрив. На

ділянках болота недосушених азотні добрива повинні надавати помітний вплив [6, с. 10].

За схемою 2. Рекомендувалися мідні добрива вносити під цукровий буряк для підвищення врожаю коренів та підвищення вмісту цукру. Можна висівати буряк на удобренні міддю (особливо колчеданний огарок) ділянки у попередні декілька років. Також як найдешевше мідне добриво вносити й під зернові, і в майбутньому використовувати ці ж землі для вирощування цукрового буряку.

За схемою 3. Як бачимо зі схеми 4 дослід не дав помітних результатів (врожайність коренеплодів і вміст цукру низькі).

За схемою 4. У цьому досліді, як і в попередньому, негативно вплинули: наявність на ділянці численних скупчень закисного заліза, а також підхід рівня ґрунтових вод із магістрального каналу внаслідок великого пуску води з Яготинського ставка в магістральний канал, що спричинило наповнення магістрального каналу до краю. Досліди 3, 4 потребували повторів у наступних роках.

За схемою 5. Урожай зібрали задовільний для першого року використання ділянки. Найбільший врожай буряку марки № 72 Іванівської селекційної станції і № 1611 – Верхнячської селекційної станції, близько до них № 79 Іванівської селекційної станції. Найбільша цукристість – ВМК–1, № 1609, № 1611 Верхнячської станції. По врожайності цукру перше місце № 1611, близько до нього ВМК–1. У другу групу входять № 1403, № 79, № 1404. Дослід потребував повтору.

За схемою 7. Урожайність як коренів, ботвиння, так і цукру помітно знижується по мірі віддалення від осушувальної системи. Це свідчення впливу різних рівнів ґрунтових вод на ділянках різної вологості ґрунту. При надмірному зволоженні погіршується аерація, процеси нітрифікації, дихання рослин тощо, що відображається на розвитку рослин. Коефіцієнт фільтрації був доволі високим, що свідчило про можливість дотримання значних відстаней між осушувачами. Влаштування густої сітки осушувачів не потрібно. Дослід для закріплення потребував повторів.

За схемою 14. З метою відбору для вирощування випробовувалися 23 культури: горох, вико-овес, овес чорний, ячмінь, гречка, просо, соняшник, гірчиця, кольза (ярий рапс), рижій, квасоля, буряк напівцукровий, столовий, морква столова, кормова, огірки, кабачки грецькі, редька рожева, кавуни, капуста рання, пізня, помідори, коноплі. Хороший врожай кормового і

столового буряку; помірний – редька, капуста; постраждали від приморозків кабачки та помідори, огірки, кавуни; задовільний – олійні; низький – кольза, соняшник; гірчиця – малий врожай (зазвичай гірчиця на болоті дає великий врожай); гарний врожай вівса чорного; помірно – коноплі японські. Несприятливі погодні умови стали причиною погіршення врожайності. Дослід потребував повторів.

Як бачимо для закріплення досягнутих результатів потрібні були повторні досліді, що й здійснювалося у подальшому. Виробництву таким чином пропонувалися тільки чітко вивірені результати і рекомендації.

Маючи такий нелегкий досвід дослідника болотних ґрунтів, вирощування на них високих урожаїв сільськогосподарських культур і усвідомлюючи вірність обраного шляху, в 1938 р. М.Н. Шевченко вступає на стаціонар до аспірантури Харківського сільськогосподарського інституту ім. В.В. Докучаєва. Після написання роботи та успішного захисту 4 червня 1941 р. рішенням Спеціалізованої ради цього вузу йому присуджено науковий ступінь кандидата сільськогосподарських наук за спеціальністю «рослинництво». Перед М.Н. Шевченком відкривався омріяний шлях серйозної науково-дослідної роботи. Але на заваді стала війна. І його за наказом призначають головним агрономом Управління таборами МВС СРСР в далекій Саратовській області. І як же треба любити свою рідну землю, дійсно бути відданим науці до останку, щоб незважаючи на різні перипетії долі, знову і знову повертатися до суто науково-дослідної роботи в галузі землеробства, як і робив усе своє подальше життя М. Н. Шевченко.

Отже, сьогодні справа використання болотних земель залишається складною, адже потребує сучасної спеціалізованої техніки та побудови системи осушення. Можна уявити всю тяжкість тих робіт перших десятиліть радянської влади при повсякчасній матеріальній скрутні. Але, не дивлячись на це, були вчені, які не побоялися цій справі присвятити себе без останку. При цьому вони виробили такі прийоми і рекомендації, які актуальні й використовуються донині.

Основними напрямками досліджень станції були розробки науково-обґрунтованої структури посівних площ, сівозмін систем удобрення, засобів обробітку ґрунту, захисту рослин від бур'янів, шкідників, хвороб тощо. Також слід відмітити плідні результати відпрацювання методів і способів підвищення

ефективності відкритої осушувальної мережі і різних видів дренажу.

Вірність наукових підходів, відпрацьованих Панфільською болотною дослідною станцією неодноразово підтверджувало життя. Цінні результати цих досліджень широко впроваджувалися в практику, наприклад, у проектуванні багатьох осушувальних мереж Лісостепу України, а саме в заплавах річок – Ірпінь, Трубіж, Недра, Карань.

Микола Ничипорович Шевченко стоїть в авангарді землеробської науки про освоєння та сільськогосподарське використання болотних ґрунтів разом із визначними вченими, які в різні роки працювали в дослідній установі, а саме: М.О. Тюленев (1889–1969 рр.), А.М. Янголь (1903–1983 рр.), А.К. Безкровний (1919 р.н.), І.Т. Слюсар (1939 р.н.).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Член-кореспондент АН УРСР Тюленев Микола Олександрович (1889–1969): біобібліогр. покажч. наук. праць за 1911–1964 роки / УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації; уклад. В.А. Вергунов, О.В. Бачкала, А.С. Загайчук, І.І. Калантиренко; наук. ред. В.А. Вергунов. – К., 2004. – 60 с. – (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 9).
2. Тюленев Н. Культура сахарной свеклы на торфяных почвах УССР / Н. Тюленев, С. Паляничко // Свекловичное полеводство. – 1936. – № 6. – С. 65–72.
3. Тюленев Н.А. Возделывания сахарной свеклы на торфяных почвах Украины: отчет по теме за 1938 г. [Рукопись] / Н.А. Тюленев; НКЗС УССР, Укр. НИИ гидротехники и мелиорации. – К., 1938. – 393 с.
4. Тюленев Н.А. Возделывание сахарной свеклы на осушенных торфяных почвах УССР: дис. на соиск. учен. степени д-ра с.-х. наук / Н. А. Тюленев; Московский гидромелиоративный ин-т им. В.Р. Вильямса. – М., 1940.
5. Шевченко Н. Н. Краткий отчет по научно-исследовательской работе Панфільского и Подставского болотных опорных пунктов УкрНИИГиМ за 1936 год / Н.Н. Шевченко // Шевченко Микола Ничипорович (1909–1995): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1938–1998 рр. / УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації УААН; уклад.: В.А. Вергунов, О.В. Бачкала; наук. ред.: В.А. Вергунов. – К., 2005. – С. 44–71; порт. – (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 11).
6. О научно-исследовательской работе, произведенной Панфільским болотным опорным пунктом в 1937 году: науч. отчет [Рукопись] / Панфільское опытное поле; [сост.] М.Н. Шевченко. – [Панфилы, 1937]. – 52 с.

© *Екатерина Чередник*
(Киев)

РАЗВЕРТЫВАНИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАНФИЛЬСКОГО БОЛОТНОГО ОПОРНОГО ПУНКТА ЗА НАУЧНЫМИ ПРОГРАММАМИ ЕГО ДИРЕКТОРА НИКОЛАЯ НИКИФОРОВИЧА ШЕВЧЕНКО В 1930-Х ГГ.

Анализируются времена становления (1930-е гг.) Панфільского болотного опорного пункта (в дальнейшем – станции) как полноценного научного учреждения, примененные методы исследований, отработанные приемы которого оказались настолько жизнеспособными, что основные положения и рекомендации выдержали испытание временем и стали классическими для земледелия на болотных почвах Украины. А молодой его руководитель М.Н. Шевченко своими научными трудами, многие из которых имели свое начало в этом исследовательском учреждении, по праву вошел в плеяду аграрной элиты Украины.

Ключевые слова: сельскохозяйственное опытное учреждения, полевой опыт, сельскохозяйственное освоение болотных почв, Украина, Николай Никифорович Шевченко.

© *Catherine Cherednyk*
(Kyiv)

DEPLOYMENT OF RESEARCH ACTIVITIES PANFYLY WETLAND STRONGHOLD SCIENTIFIC PROGRAMS FOR ITS DIRECTOR NICHOLAS NYCHYPOROVYCH SHEVCHENKO IN 1930

Background of becoming Panfyly Experimental Station is observed. Scientists' works on this subject that initiated and made a significant basis for the deployment of full scientific activity are analyzed. Establishment of the institution has become an important government decisions. Historically decisive role of the third of its director – M.N. Shevchenko is proved. Significant achievements of the institution under the leadership of the scientist, started in 1930 and became a classic for agriculture in the fertile peaty soils, are shown.

Despite the periods of financial difficulty, technical expenses, technological and methodological problems in agricultural uses of marshy soils, M.N. Shevchenko (on the achievements of predecessors and thanks to his own organizational skills and profound professional knowledge) could overcome major obstacles and organize activities of the institution as a scientific cell, its achievements have become classics for farming in the fertile wetlands. These results have been widely implemented in scientific practice, and copper micronutrient fertilizers are mandatory component of plants power supply of on this type of Ukrainian soils. Subsequently, the study was expanded by other trace elements: zinc, boron, molybdenum. M.N. Shevchenko substantiated norms and doses of these microelements, found their interactions with mineral fertilizers, physiological importance as catalysts that accelerate biochemical and physiological processes.

The analysis of patterns of experiments that were developed by Mykola N. Shevchenko in 1930 are observed. As a result of careful observance of techniques during re-consolidation of received data, verified scientific advice were given to agriculture in marsh soils of Ukraine.

Main lines of investigations of the station are the development of scientific and reasonable structure of sown areas, crop rotation, fertilizing systems, means of cultivation and plant protection from weeds, pests, diseases and etc. It should also be noted effective results of working methods and ways of improving the efficiency of open drainage network and various types of drainage.

The correctness of the scientific approaches, worked by Panfily Marsh Research Station, repeatedly the life confirmed. Valuable results of these investigations are widely implemented in practice, for example in the design of many drainage networks of Forest Steppe of Ukraine, namely in the floodplains – Irpin, Trubizh, Nedra, Karan.

Mykola N. Shevchenko is a leader in agricultural science of mastering and agricultural use of marsh soils with outstanding scientists who worked in research institution in different periods, namely: M. Tyulenyev (1889–1969), A. Yangol (1903–1983), A. Beskrovny (born in 1919), I. Slyusar (born in 1939).

Keywords: Panfily Experimental Station, Mykola Nychyporovych Shevchenko, agricultural use of wetlands, history, agricultural science.

До редакції надійшла 14.10.2014.

УДК 63.001.5(477)(«1939–1945»)

© Олена Корзун
(Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ЕВАКУАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ В ЦИХ УМОВАХ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В роботі досліджуються особливості евакуації сільськогосподарських науково-дослідних установ та їх діяльність в цих умовах в роки Другої світової війни, зокрема труднощі з переміщенням та збереженням експериментальної бази, племінної худоби. Досліджено, що евакуаційна кампанія щодо вказаних установ організованістю, узгодженістю дій, пріоритетним фінансуванням не відзначалась. Вся відповідальність по переміщенню та налагодженню роботи на місцях покладалась на керівників цих закладів та їх організаторські здібності. Доведено, що результати евакуації науково-дослідних установ у певній мірі можна назвати суперечливими. Неоднозначна і доля установ, які не встигли евакуюватись.

Ключові слова: евакуація, Друга світова війна, науково-дослідні установи, сільськогосподарська дослідна справа, аграрний сектор.

Українські землі посідали важливе місце в геостратегічних розрахунках радянської і німецької тоталітарних систем, їх диктаторів Й. Сталіна й А. Гітлера. Сама залежність воюючих сторін від українських промислових, сільськогосподарських, людських ресурсів зумовила вкрай безкомпромісний, жорсткий характер бойових дій на території УРСР.

Війна гостро поставила питання про найповніше використання всіх сільськогосподарсь-

ких ресурсів для забезпечення потреб країни і фронту продовольством, промисловість технічною сировиною. Реалізація завдань щодо максимальної мобілізації сільськогосподарських ресурсів УРСР проходила в надзвичайно складних умовах. В армію було призвано багато спеціалістів сільського господарства. На фронт відправлено значну кількість сільськогосподарської техніки і тяглової сили. Стратегічно важливою складовою галузі в

ході війни стало її науково-освітнє забезпечення, адже завданням сільськогосподарських дослідних установ є розробка ефективних шляхів ведення аграрного сектору економіки. Радянська влада намагалась максимально більшу кількість інституцій евакуувати і налагодити ефективну роботу у глибокому тилу.

Досі поза увагою вчених лишається вивчення особливостей евакуації сільськогосподарських науково-дослідних установ та всебічний аналіз їх діяльності в цих умовах в роки Другої світової війни. Радянські вчені розглядали проблеми евакуації в рамках загальної перебудови народного господарства Радянського Союзу на воєнний лад, однак були позначені відвертою заідеологізованістю та цинічною кон'юнктурщиною. Адже намагались оминати аналіз невдач евакуаційної кампанії, всю увагу звертали у висвітленні питань на важку промисловість, на передислокацію якої було скеровано всі зусилля країни. Сучасні українські вчені на незаангажованих позиціях висвітлюють евакуаційну кампанію, однак доля науково-дослідних установ аграрного сектору оминається [1].

Мета дослідження полягає у розкритті особливостей евакуації сільськогосподарських науково-дослідних установ УРСР та їх діяльність в цих умовах у 1941–1943 рр.

В довоєнний період науково-дослідне забезпечення сільського господарства УРСР складалося з 15 інститутів, 34 науково-дослідних станцій, 16 дослідних полів та 62 опорних пунктів, працювала низка сільськогосподарських учбових кафедр в університетах й інститутах Наркомату освіти УРСР. Проблеми аграрної науки розглядалися в межах Академії наук УРСР у Відділі біологічних наук (Інститут ботаніки, Інститут зообіології та ін.) [5, арк. 18–19 (зв.); 6, арк. 363–370.]. Ця мережа мала потужну лабораторну та дослідну базу, яку обслуговувало 520 осіб старших наукових співробітників з бюджетом більше 17 млн. крб. [6, арк. 380–400].

Після нападу німецько-фашистських загарбників та з початком окупації українських земель почався процес евакуації промислового потенціалу, що стало однією з найдраматичніших сторінок війни. Варто зазначити, що як такого терміну «евакуація» у мобілізаційних планах на випадок війни просто не існувало, а розмови про це прирівнювались до «пособництва» буржуазній пропаганді [4]. Не існувало розробленого на рівні міністерств плану евакуації на випадок масштабної війни на території СРСР. Це пояснює, чому даний

процес у ряді регіонів країни, особливо в Західній Україні та Правобережжі проходив стихійно. Згідно Постанови ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. першочерговій евакуації підлягало майно найважливіших промислових підприємств, сировинні ресурси й продовольство та інші цінності, що мали державне значення. Керівництво УРСР створило за зразком загальносоюзної комісію для евакуації на чолі з Д. Жилою, заступником голови РНК УРСР і лише 30 липня 1941 р. було ухвалено мобілізаційний план розвитку народного господарства, який вимагав постійного корегування в зв'язку із невтішною військовою ситуацією.

З усіх галузей природничої науки сільськогосподарський напрямок в ході війни опинився в особливому становищі, адже більшість цих наукових установ тісно пов'язані із досліджуваною місцевістю і науково-дослідна робота не могла бути повністю припинена та евакуйована. Тому цей процес носив вибірковий характер. Крім того, швидке просування ворога не дало можливості налагодити евакуацію того, що можна було вивезти: спеціалістів, обладнання, племінний та насінневий фонд. Зовсім не торкнувшись інституцій Західної України та Правобережжя, лише частково були евакуйовані інститути Києва, більшою мірою Харкова та Дніпропетровська. Для оперативної організації процесу в керівному складі мережі сільськогосподарських дослідних установ відбулись кадрові зміни. Новопризначеними директорами стали: Український науково-дослідний інститут (далі УНДІ) зернового господарства ім. В.В. Куйбишева (м. Дніпропетровськ) А.І. Задонцев, УНДІ механізації сільського господарства О.Г. Глікберг, УНДІ тваринництва І.А. Даниленко, УНДІ експериментальної ветеринарії І.А. Артюх, УНДІ станції птахівництва М.В. Дахновський, Експериментальної селекційно-племінної бази «Борки» УНДІ станції птахівництва І.О. Давидов, УНДІ станції бджільництва І.К. Любченко, Мелітопольської НДІ станції плодівництва О.Т. Сидоренко та Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки І.Ф. Михайлова [7, арк. 109, 223–225, 229, 266; 8, арк. 217].

Наукові працівники, згідно урядових розпоряджень, активно займалися евакуацією обладнання науково-дослідних інститутів, станцій, лабораторій у тилі райони СРСР. Адже уряд СРСР надавав розвитку сільського господарства великого значення в умовах війни та поставив перед галуззю завдання по збільшенню врожайності зернових, технічних, овочевих

культур і картоплі, покращення методів боротьби з бур'янами та сільськогосподарськими шкідниками, максимальному збільшенню посівних площ в тилкових районах, насамперед, у районах Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії і Казахстану. Саме в ці райони були здебільшого евакуйовані науково-дослідні установи з України. Більша частина науково-дослідних установ аграрного сектору перевезена до Саратовської області. Сюди перемістили цінне обладнання, наукові роботи і основний штат співробітників УНДІ зернового господарства (Днепропетровськ), УНДІ соціалістичного землеробства (Київ), НДІ плодівництва, УНДІ механізації сільського господарства, УНДІ експериментальної ветеринарії та УНДІ тваринництва, УНДІ лісомеліорації. Науково-дослідні станції птахівництва, Мерефську і Сталінську овоче-картопляні станції, працівників та архів Ерастівського дослідного поля перевезено до м. Енгельс [9, арк. 17–18]. Дослідні поля і опорні пункти направлялися відповідно до розташування інститутів, яким вони підпорядковувалися. Ті, які не встигали евакуювати, намагались руйнувати, аби вони не достались ворогові. Тому значна частина майна була втрачена в ході евакуаційної операції та швидкого просування ворога територією країни.

Однак, як видно зі звітів про роботу науково-дослідних установ аграрної галузі, більшість з них у тяжкі роки воєнного лихоліття, незважаючи на скрутні матеріально-технічні умови, не припиняла своєї діяльності. Отримавши вагому допомогу з боку місцевих органів влади та організацій, існуючи на кошти Народного комісаріату земельних справ УРСР, вони продовжували виконувати науково-дослідну та науково-практичну тематику та коригували її в залежності від поточних потреб. Хоча розпорошеність майна та співробітників не давали в повному обсязі розгорнути роботу науковцям-аграріям. Так, частина устаткування УНДІ експериментальної ветеринарії була передана ветеринарній службі Південно-Західного фронту, частина архівної документації (дослідження щодо хвороби Ауески) опинилася у Фрунзенському сільськогосподарському інституті [10, арк. 18–19 (зв.); 6, арк. 363–370.], 42 ящики, що прямували до м. Свердловська доправлені були тільки до Сталінграда, а згодом були втрачені. Війна розкидала й співробітників цього інституту. Старший науковий співробітник І.М. Гладенко виїхав до Узбекистану, де очолив ветеринарний лазарет дивізії у м. Самарканді; частина співробітників опини-

лась у Ворошиловградській та Сталінградській областях, згодом доправлялись до основного місця евакуації інституту – м. Саратова, і розмістилась на базі Саратовської науково-дослідної ветеринарної станції, користуючись лабораторією евакуйованої туди Харківської біофабрики [11, арк. 83]. М.Й. Серєда виїхав до Кузьмінок Ухтомського району Московської області, де розміщувався Всесоюзний НДІ експериментальної ветеринарії, куди згодом з вересня 1942 р. було перебазовано і весь інститут [8, арк. 229].

Ситуацію ускладнювала мобілізація до радянських Збройних сил значної кількості кваліфікованих кадрів. Звиклі до надмірного контролю центру, керівники постали перед необхідністю ухвалювати без зайвих зволікань та узгоджень важливі рішення, домагатися їхнього виконання і відповідати за наслідки. Війна посилила роль адміністративних засобів управління й водночас примушувала керівників виявляти ініціативу, винахідливість, розпорядливість та інші якості, які майже не культивувались бюрократичною системою у довоєнний час. Саме директору УНДІ механізації сільського господарства при розгляді діяльності установи інкримінували «недопустиму бездіяльність та безгосподарність при виборі місця для розміщення» інституту після евакуації, в результаті чого було непродуктивно згаяно час тощо [9, арк. 74–77]. Адже евакуація інституту до м. Саратова проходила з 22 вересня 1941 р. по 15 лютого 1942 р. Згідно звіту, апаратура, машини та інвентар були вивезені лише на 18%, архівні матеріали – 2,5%, господарський інвентар – 32%, трактори – 62%, сільгоспмашини, паливо, мінеральні добрива та бібліотека були повністю залишені [13, арк. 66–67]. Спочатку інститут не мав місця для робіт, господарство якого було розкидано по різних установах: трактори – в радгоспі «Ударник» поблизу Саратова, молочна ферма – у Зерновому інституті, апаратура у самому місті. З серпня 1942 р. інститут переїжджає до Первомайського радгоспу Дергачовського району області, а з жовтня він сконцентрований на базі ремонтної майстерні МТС с. «Стройгаз», де нарешті зумів організувати науково-дослідну роботу. Однак, незважаючи на задовільні матеріально-технічні умови, інститут був віддалений від великих центрів та залізничних шляхів, що утруднювало зв'язок з іншими науковими закладами, користуванням бібліотеками та лабораторіями.

Складна ситуація залишалась і у УНДІ тваринництва, лабораторія якого розмістилась

в Санбаклабораторії м. Енгельса. Не маючи окремої господарської бази, інститут змушений був тримати своє племінне дослідне стадо в Енгельському навчальному господарстві № 2 Саратовського сільськогосподарського інституту. Тому завданням «мінімум», яке ставилось перед установою, було збереження та правильне використання евакуйованого племінного поголів'я [2]. Однак, зважаючи на вдалі результати діяльності в евакуації, ця дослідна установа зуміла не тільки відновити свою структуру, налагодити роботу з усіма евакуйованими з УРСР Держплемрозплідниками, і головне зберегла поголів'я власного дослідного стада, але й подвоїла його, тим самим частково забезпечивши племінним молодняком звільнені райони УРСР.

Організація переміщення, розміщення та утримання тварин в нових умовах становила найбільші складнощі під час евакуаційної кампанії для тваринників. Тому важливість цього завдання підкреслювалась спеціальним розпорядженням Раднаркому СРСР від 9.02.1941 р. Умови війни часто не давали провести цю кампанію вдало. Так, аналізуючи звіти УНДІ птахівництва, видно, що переїзд відбувався в складних осінніх умовах, повільними темпами, тому кінцевого пункту (Заволжя Краснокутського р-ну Саратовської обл.) не встигли досягти за наміченими строками. Тварин було розміщено по трьох базах: птахи на Поворинській птахофабриці, рогату худобу в с. Елань, лише коней встигли перегнати до с. Заволжжя, однак, не маючи там бази для зимівлі повернули до с. Елань. Вже у липні 1942 р. господарство вимушене знову евакуюватись і всі роботи та витрати по створенню кормової бази залишились безрезультатними для господарства, яке перемістилось у Красноярський район Саратовської області. Тільки у грудні 1942 р. в с. Раскатове все поголів'я було зібрано в одному місці. За 1941–1942 рр. господарство інституту мало значні втрати тварин через низку причин: розміщення у непідготовлених приміщеннях та під навісами, відсутність запасу кормів, заготівля яких була можлива тільки на кілька днів та у вельми обмеженому наборі; тварини поставлені на зимівлю виснажені та хворі. Як наслідок, лише птахів було втрачено більше 50%. За відсутності нормальних умов для вирощування відзначалась і погана репродукція, яка у 1943 р. становила лише 55% [11, арк. 101–102]. Подібна ситуація згадується і у звітах УНДІ тваринництва, які проводили обстеження племрозплідників УРСР після евакуації, де виявлено майже повну втрату миргородської по-

роди свиней та окремих порід ВРХ (шведської, симентальської та червоної української) [14, арк. 30–31]. Колосальними зусиллями інститут зумів організувати успішну репродукцію цих порід, взявши їх під особливий нагляд та контроль лише наприкінці 1943 р. [14, арк. 51–52].

Окрім важких матеріальних умов кількості етапної евакуації, ускладнювало роботу науковцям-тваринникам ще й неузгодженість дій різних гілок влади. Цей процес яскраво ілюструють звіти УНДІ станції птахівництва, яка після першої хвилі евакуації, хоча й надто зтяжної (від жовтня 1941 р. до березня 1942 р.), розмістилась на птахофермі «Павлівка» Грибалівського району Воронежської області, зуміла налагодити ефективну репродукцію (виведено 3600 голів селекційного молодняка). Однак більша частина поголів'я (2 тис. голів 26 порід) за розпорядженням голови Наркомрадгоспів РРФСР вилучена та розпорошена по мережі радгоспів НКСГ РРФСР, не зважаючи на протести як працівників станції, інституту, так і Наркомзема УРСР [15, арк. 96]. Так було зірвано проведення дослідної теми станції, яка втратила можливість провести оцінку якісних характеристик нащадків, що загальмувало дослідну роботу по селекції птиці на цілий рік. В ході другої хвилі евакуації станції, де кінцевою зупинкою визначалась птахоферма колгоспу «Червоний Жовтень» Красноярського району Саратовської області, і тривала 57 днів (листопад-грудень 1942 р.), більшість поголів'я птиці залишилась виснаженою, тому значна частина молодняка була втрачена [14, арк. 98–100].

Ситуація в агрономічному напрямку складалась теж невтішна, адже сама специфіка дослідної роботи, її прив'язка до місцевості, не дає можливості перебазуватись, бо означає припинення дослідів. Тому в ході евакуації мова йшла лише про вивезення матеріальних і людських ресурсів. Якщо інститути ще могли вивезти обладнання та людей, то їх експериментальні бази (дослідні станції та поля) залишились на окупованій території.

Найбільш організовано провів евакуаційну кампанію УНДІ зернового господарства ім. В. В. Куйбишева (Дніпропетровськ), який разом з підпорядкованою йому експериментальною базою (Синельниковська, Ерастівська та Олександрійська), Київською селекційно-овочево-картопляною станцією було вивезено у повному складі, з усім обладнанням та науковим матеріалом до м. Саратов та розміщено на території НДІ зернового господарства південного сходу країни [6, арк. 344–355; 16,

арк. 22–23]. Однак результати тогорічних дослідів було втрачено.

Яскраво ілюструє проблемність евакуації звіт Сталінської державної селекційної станції, де робоча та продуктивна худоба були відправлені перегonom до Сталінградської області, тракторний парк зі зразками насіннєвого матеріалу і лабораторним устаткуванням відправився своїм ходом, наукові працівники на конях везли колекцію елітного насіннєвого фонду й архів науково-дослідної документації станції. Прибувши до Старобельського дослідного поля, працівники станції весною 1942 р. розгорнули тут насіннєву роботу власним селекційним матеріалом (однорічні трави, городні культури), досліди з агротехніки. Однак з просуванням воєної території країни, новий етап евакуації для станції розпочався вже 9.07.1942 р. та завершився невдало: весь тракторний парк, колекція насіннєвого та селекційного фонду, лабораторне обладнання та колектив спеціалістів потрапили в оточення, а все майно було втрачене.

Подібна ситуація склалась й у НДІ агролісомеліорації та лісового господарства. Більша частина працівників була мобілізована до лав Червоної Армії, матеріали залишились в евакуйованому Харкові та зазнали втрат. Особливо спустошеною була інститутська мережа дослідних станцій, зокрема, найбільша – Володимирська агролісомеліоративна, в якій не лишилось жодної вцілілої споруди, обладнання та матеріалів [3]. Звіти Цюрупинської НД станції виноградарства та освоєння дніпровських пісків [17, арк. 1–9] свідчать про те саме, адже відсутність персоналу, протягом окупації, призвела до повного занепаду установи, яку почали відновлювати у 1945–1947 рр.

Зберегти дослідну роботу вдалось там, де залишились працівники, котрі в складних умовах окупації, продовжували працювати. Як доповідав [18, арк. 82–86] у листопаді 1943 р. директор Мелітопільської науково-дослідної станції плodівництва Касьянов, установа проводила роботи по 5 з 8 намічених ще у довоєнний період темах: вивчення найбільш пристосованих до умов посухи та морозів типів підщеп плодovих дерев; системи обрізки та формування плодovих дерев; найбільш ефективних заходів боротьби з шкідниками плодovого саду;

найперспективніших сортів для степової зони України та виведення нових покращених сортів для цих умов росту; технологічна оцінка сортів плодovих та ягідних рослин. У висновках звіту зазначалось, що експериментальна база станції повністю на вказаний момент відповідала вимогам подальшого проведення робіт по вивченню намічених наукових питань. Подібна робота проводилась і на Сквирському дослідному полі, яку очолив науковий співробітник станції І.Я. Магомет, що зумів не тільки зберегти цінні плодovо-овочеві насадження, але й вивести низку нових сортів суниці, агрусу, помідорів, гороху, квасолі та кавунів [19, арк. 253].

Отже, науково-дослідні установи аграрного спрямування в ході евакуаційної кампанії опинились в особливій ситуації. З одного боку, питання збереження племінного поголів'я та елітного насіннєвого фонду, наукової документації щодо дослідної роботи та наукових кадрів надавалось згідно урядових документів стратегічне значення, адже у реаліях війни продовольче питання є вкрай актуальним. Використовуючи ресурси науково-дослідних установ, агропромисловий комплекс країни зумів би у короткі строки подолати втрати людських ресурсів, земельного, технічного, тваринного фондів тощо та налагодити ефективну роботу у тилvих районах. Однак, організованість, узгодженість дій, фінансуванню евакуаційна компанія щодо вказаних установ не відзначалась. Вся відповідальність щодо переміщення та налагодження роботи на місцях покладалась на керівників цих закладів та їх організаторські здібності. Результати евакуації науково-дослідних установ можна назвати й суперечливими. З одного боку, вдалось зберегти матеріальну базу сільськогосподарської дослідної справи. Збережене й розмножене в тилvих районах Радянського Союзу, вивезене з України елітне насіння, племінна худоба дали можливість швидко відновити в Україні насінництво зернових, овочевих та технічних культур, тваринництва галузь. Але, з іншого, у вирі війни було втрачено як приладдя, літературу, архіви, а головне, що інколи не можна було відновити, досліди. Неоднозначна і доля установ, які не встигли евакуюватись. У складних умовах окупації вони зберегли матеріальну базу від спустошення та руйнації, а закладені досліди від знищення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Корзун О.В. Наукове забезпечення сільського господарства УРСР в роки Другої світової війни: загальний огляд історіографії / О.В. Корзун // Наукові записки Вінницького державного педагогічного у-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наук. праць / заг. ред. Ю.А. Зінько. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – Вип. 22. – С. 252–255.

2. Краткий отчет о научно-исследовательской работе Украинского научно-исследовательского института животноводства за 1931–1943 гг.: Труды / НКЗ УССР. УНИИ животноводства. Отв. за вып. И.А. Даниленко. – Х., 1944. – Вып. 10. – С. 4.
3. Научный отчет за 1944 год / НКЗ УССР. УНИИ агролесомелиорации и лесного хозяйства. – К.-Х.: Гос. издат. с.-х. лит.-ры УССР, 1945. – С. 3–4.
4. Пастушенко Т. Дорога на Схід: евакуаційна епопея / Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд ХХІ ст. Історичні нариси у двох книгах. Кн. 2. / Інститут історії України; ред. кол. В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 495.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 18. – Т. 2. – Спр. 6262.
6. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 17. – Спр. 40.
7. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 17. – Спр. 1036.
8. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 17. – Спр. 1042.
9. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 17. – Спр. 1045.
10. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 18. – Спр. 6261.
11. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 18. – Спр. 6266.
12. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 18. – Спр. 6264.
13. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 18. – Спр. 6265.
14. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 18. – Спр. 6265.
15. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 18. – Т. 2. – Спр. 6267.
16. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 17. – Спр. 43.
17. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 18. – Спр. 6313.
18. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 18. – Спр. 6280.
19. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 17. – Спр. 1063.

© Елена Корзун
(Киев)

ОСОБЕННОСТИ ЭВАКУАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ, ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ЭТИХ УСЛОВИЯХ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В работе изучаются особенности эвакуации сельскохозяйственных научно-исследовательских учреждений, их деятельность в этих условиях в годы Второй мировой войны, в частности трудности с перемещением и сохранностью экспериментальной базы, племенного скота.

Исследовано, что эвакуационная кампания относительно рассмотренных учреждений организованностью, согласованностью действий, приоритетным финансированием не отличалась. Вся ответственность относительно перемещения та налаживания работы на местах возлагалась на руководителей научных институций, их организаторские способности. Доказано, что результаты эвакуации научно-исследовательских учреждений аграрного сектора можно назвать противоречивыми. Неоднозначна и судьба институций, которые не успели эвакуироваться.

Ключевые слова: эвакуация, Вторая мировая война, научно-исследовательские учреждения, сельскохозяйственное опытное дело, аграрный сектор.

© Olena Korzun
(Kyiv)

FEATURES OF EVACUATION OF AGRICULTURAL RESEARCH ESTABLISHMENTS AND THEIR ACTIVITY ARE IN THESE TERMS DURING OF THE SECOND WORLD WAR

The features of evacuation of agricultural research establishments and their activity are in-process investigated in these terms during of Second world war; in particular complications with moving and maintenance of experimental base, tribal cattle and others.

Research establishments of agrarian aspiration during an evacuation campaign appeared in the special situation. From one side, the question of maintenance of tribal population and elite seminal fund, scientific documentation in relation to an experience work and scientific shots was given in obediento governmental documents by a strategic value, in fact in realities of war a food question is extremely actual. Using the resources of research establishments, the agroindustrial complex of country would manage in short spaces to over come the losses of the human, technical, animal fund landed, and others like that and to put right effective work in rearward districts. However, by good organization, co-ordination of actions, to financing an evacuation company in relation to the indicated establishments was not marked. All responsibility in relation to moving and adjusting of work to the places depended

upon the leaders of these establishments and their organizational capabilities. The results of evacuation of research establishments in a certain measure can be named contradictory. From one side, it helped to save the material base of an agricultural experience business. It is stored and multiplied in the rearward districts of Soviet Union, elite seed taken out from Ukraine, tribal cattle gave an opportunity quickly to renew in Ukraine the seed-grower of, vegetable and technical grain-crops, stock-raising industry. But, from other, in the maelstrom of war it was lost as belonging, literature, archives, and main, that it was sometimes impossible to renew, experiments. Ambiguous and fate of establishments that did not have time to be evacuated. Arrival of new owners meant stopping of activity, devastation of material base and destruction of the stopped up experiments not always. In reality this was a chance to continue research, although for necessities already other country.

Keywords: evacuation, Second world war, research establishments, agricultural experience research, agrarian sector.

До редакції надійшла 9.10.2014.

УДК 94:[001.32:621.791](477–25) (092) «1950/2000»

© *Олександр Літвінов
(Переяслав-Хмельницький)*

ВНЕСОК УЧЕНИХ ІНСТИТУТУ ЕЛЕКТРОЗВАРЮВАННЯ ІМ. Є.О. ПАТОНА В РОЗВИТОК ЗВАРЮВАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

У статті проаналізовані розробки вчених Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона, який став найбільшим в світі науковим центром в галузі зварювання та спеціальної електрометалургії в другій половині ХХ ст. Описано нові технології електрозварювання, які першочергово застосовувалися у виготовленні атомних реакторів, хімічних апаратів, вузлів ракет і літаків, електронного обладнання та іншої новітньої техніки.

Ключові слова: Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона, зварювальні технології, електрометалургійне виробництво, зварні конструкції, інженерні центри.

У другій половині ХХ ст. в Інституті електрозварювання ім. Є.О. Патона (далі – ІЕЗ) темпи створення нових технологій зварювання помітно зросли. Дослідження фізико-металургійних процесів при зварюванні, наплавленні, напиленні, переплаву та інших споріднених технологій дали початок новим науковомістким напрямкам розвитку техніки. В арсеналі виробничників з'явилися нові джерела енергії: електронний, лазерний і світловий промені, дугова плазма; освоєні енергія вибуху, магнітно-імпульсна енергія, енергія тертя, явища дифузії; вперше в світі розроблено мікроплазмове зварювання різнополярними імпульсами. Були поліпшені зварювальні матеріали, удосконалено обладнання. Нові технології першочергово застосовувалися у виготовленні атомних реакторів, хімічних апаратів, вузлів ракет і літаків, електронного обладнання та іншої новітньої техніки. Роботи світового рівня виконані в галузі створення прогресивних зварювальних матеріалів: агломерованих флюсів, порошкових дротів, високоякісних електродів, що застосовуються для виготовлення кульових резервуарів, з'єднань труб на трасах, будівельних конструкцій відповідального призначення та інші. Були виконані багатопланові дослідження

теплофізичних і металургійних процесів зварювання, міцності зварних з'єднань, створено банки даних, декілька тисяч одиниць обладнання. За технологіями інституту зварюють, наплавляють, паяють, напилюють вироби товщиною від часток міліметрів до декількох метрів майже з усіх металів, кераміки та інших матеріалів; сфера застосування зварювання і споріднених технологій розширилась від ювелірної промисловості і медицини, до авіаційно-космічної техніки і багатокілометрових нафтопроводів [2; 3].

З метою освоєння гідросфери у 1965 р. започатковано нову технологію зварювання під водою – спеціальними порошковими дротами апаратами, що витримують підвищений тиск. Упродовж сорока років ведуться науково-дослідні і прикладні роботи зі зварювання в космосі; ІЕЗ є визнаним в світі науково-дослідницьким центром по цій проблемі. У 1969 р. на борту корабля «Союз–6» вперше у світі В. Кубасов і В. Шонін здійснили експерименти зі зварювання на установці «Вулкан», яку розробили в ІЕЗ. У 1984 р. проведений експеримент за бортом орбітальної станції у відкритому космосі, у цьому експерименті космонавти С.С. Савицька і В.А. Джанібєков уперше працювали у відкритому

космосі ручним електронно-променевим інструментом УРІ, виконуючи процеси зварювання, пайки, різання і напилювання. Період з 1985 по 1996 рр. характеризується зростанням обсягу робіт, виконаних у космосі [6]. Продовжувалися роботи з нанесення покриттів і зварювання металів. У відкритому космосі на станції «Мир» були розкриті дві 15-метрові ферменні конструкції, що є несучою основою багаторазових сонячних батарей, виконано комплекс різних технологічних досліджень та інше. Розвиток ведучих галузей сучасної промисловості багато в чому пов'язаний із рішенням тих задач, що виникають при створенні економічних, надійних і довговічних зварних конструкцій. Зокрема, для зміцнення розроблена локальна вибухова і ультразвукова обробка зварних з'єднань, технології нанесення захисних і зміцнюючих покриттів, спеціальні наплавочні матеріали, порошкові драти і стрічки, універсальні і спеціалізовані наплавочні верстати.

Успішна наукова і виробнича діяльність ІЕЗ значною мірою обумовлена рішенням організаційних проблем. З кінця 1940-х рр. розвивається й удосконалюється його структура, ведеться пошук нових методів прискорення впровадження наукових досягнень у виробництво. З 1953 р. ІЕЗ очолює Б.С. Патон. У 1959 р. конструкторський відділ і експериментальні майстерні були перетворені в Дослідне конструкторське бюро і Дослідний завод ІЕЗ, з 1978 р. до складу ІЕЗ включений Дослідний завод зварювальних матеріалів, а в 1981 р. організований Дослідний завод спеціальної електromеталургії. Діяльність підрозділів ІЕЗ координувана й орієнтована на спільне рішення задач по основних наукових напрямках. У 1981 р. ІЕЗ надано статус науково-технічного комплексу. У 1985 р. створений міжгалузевий науково-технічний комплекс – МНТК «Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона», що став головним у країні по розробці і впровадженню в народне господарство прогресивних технологій, устаткування і матеріалів для зварювання, пайки, наплавлення, нанесення покриттів, а також для одержання нових конструкційних матеріалів методами спеціальної електromеталургії. У складі МНТК створено кілька інженерних центрів. Протягом понад 30-ти років, починаючи з 1958 р., ІЕЗ був головною організацією по зварюванню і зварних конструкціях у СРСР. У зв'язку з цим при ІЕЗ створена Координаційна рада й 1964 р. Президія АН СРСР організувала під керівництвом директора ІЕЗ Наукову раду по проблемі «Нові процеси одержання й обробки металевих матеріалів» [4].

У Відділенні фізико-технічних проблем матеріалознавства безсумнівним лідером був Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона, який став найбільшим у світі науковим центром у галузі зварювання та спеціальної електromеталургії. Період 1966–1985 рр. був найдинамічнішим у його розвитку. В середині 1980-х рр. до складу інституту входило 42 наукових відділи, 8 науково-дослідних лабораторій, 6 інженерних центрів, ОКТБ, три дослідні заводи – зварювального устаткування, зварювальних матеріалів та спеціальної електromеталургії, експериментальне виробництво та дослідне виробництво з обробки металів вибухом, у яких працювало шість дійсних членів і чотири членкореспонденти АН УРСР, 48 докторів і 352 кандидати наук. Вчені інституту одержали вагомий результати в галузі фізики дугового розряду й низькотемпературної плазми, потужних гостро сфокусованих пучків електронів та систем їх керування, плавлення і кристалізації металів. Було розроблено технології механізованого імпульсно-дугового зварювання, зварювання в умовах космічного простору та під водою, електронно-променевого зварювання металів великої товщини, створено нові ефективні і низько токсичні зварювальні матеріали, розроблено методи істотного підвищення надійності та довговічності зварних конструкцій, що працюють при нормальних і низьких температурах.

У період становлення ринкових відносин у ІЕЗ продовжуються наукові дослідження, перш за все, для вирішення завдань таких важливих пріоритетних галузей промисловості як авіа- і ракетобудування, суднобудування, транспортне, енергетичне і сільськогосподарське машинобудування, електроніка, засоби зв'язку та ін. Для цього, крім наукової, конструкторської і виробничої діяльності, ведеться пошук ефективних організаційних форм: створений Міжнародний центр електронно-променевих технологій, науково-інженерні і науково-виробничі центри, технопарк «ІЕЗ ім. Є.О. Патона», що поєднує понад три десятки підприємств і організацій. На основі ІЕЗ створено центри сертифікації продукції зварювального виробництва, контролю якості та ін.; під егідою ІЕЗ робить Міждержавна наукова рада з питань зварювання і родинних технологій, проводяться засідання Наукової ради по нових матеріалах МААН, проходять міжнародні семінари і конференції з проблем зварювання і родинних технологій, електromеталургії, контролю і діагностики зварних конструкцій проектів. ІЕЗ є головним науковим центром зварювання серед країн СНД. В останні роки помітно роз-

ширилися зв'язки інституту з науковими центрами і фірмами КНР, США, ФРН, Великобританії, Франції, Японії, Південної Кореї, ПАР і ряду інших країн. Організуються спільні лабораторії і центри, активно розвивається кооперація і використання, по контрактах або спільно з різними організаціями розроблені технології зварювання, зварювальні й наплавочні матеріали, методи досліджень зварних конструкцій тощо. Окремі інженерно-технічні проекти ІЕЗ ім. Є.О. Патона виконує з навчально-дослідницькими центрами. Зовнішньоекономічна діяльність ІЕЗ ім. Є.О. Патона здійснюється зовнішньоторговельним спеціалізованим підрозділом. Новітня інформація в області зварювання і родинних технологій регулярно висвітлюється в ряді наукових журналів. У ІЕЗ ім. Є.О. Патона видані десятки монографій, 2 томи «Енциклопедії машинобудування». На розробки ІЕЗ ім. Є.О. Патона отримано десятки тисяч авторських свідоцтв і патентів. Тільки в США запатентовано більш 2 тис. винаходів, західноєвропейськими, американськими й азійськими фірмами закуплено сотні ліцензій, сотні наукових праць перевидано за кордоном. ІЕЗ ім. Є.О. Патона має високий авторитет у наукових дослідженнях зі зварювання і родинних технологій. Йому властиві усі види діяльності, характерні для сучасних академічних інститутів, у тому числі фундаментальні і прикладні дослідження, підготовка і перепідготовка кадрів, науково-педагогічна і видавнича діяльність. ІЕЗ ім. Є.О. Патона працює по бага-

тьох напрямках. Це насамперед комплексні дослідження природи зварювання і пайки, створення на їхній основі високопродуктивних технологій з'єднання матеріалів, зварювального устаткування і матеріалів, дослідження міцності і несучої здатності зварних конструкцій, проектування і вдосконалення виробництва зварних конструкцій. Ще одним напрямком є комплексні дослідження фізико-хімічної поверхні, створення технологічних процесів, устаткування і матеріалів для нанесення зміцнюючих і захисних покриттів.

Третім напрямком є створення технологій електрометалургійного виробництва новітніх матеріалів.

Зараз ІЕЗ ім. Є.О. Патона – це науково-технічний і виробничий комплекс, до складу якого входять крім власне інституту, з науковими відділами і лабораторіями, дослідне конструкторсько-технологічне бюро, експериментальне виробництво, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробництвом з використанням технологій металообробки вибухом, три дослідних заводи, кілька інженерних центрів, а також різні допоміжні служби, що працюють в інтересах усіх підрозділів.

Роботи інституту відзначені декількома десятками державних, академічних і міжнародних премій. За значний внесок у розвиток промисловості та видатні наукові досягнення свого часу ІЕЗ ім. Є.О. Патона нагороджено радянськими орденами Трудового Червоного Прапора, Леніна і Жовтневої Революції [1; 5].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Губарев В.С. Русский космос / В.С. Губарев. – М.: Алгоритм Экмо, 2006. – 464 с.
2. Косторнов А.Г. Материаловедение дисперсных и пористых материалов и сплавов / А.Г. Косторнов. У 2-х т. – К.: Наук. думка, 2002. – Т. 1. – 571 с.
3. Литвинов А.П. Проблемы свариваемости – задачи металлосварщиков, металлургов и сварщиков / А.П. Литвинов // Тезисы докладов III Международной научно-методической конференции «Повышение износостойкости деталей машин и конструкций. Совершенствование подготовки кадров». – Мариуполь, 2006. – С. 63–65.
4. Паливно-енергетичний комплекс України на порозі третього тисячоліття / [Під ред. А.К. Шидловського]. – К.: Українські енциклопедичні знання, 2001. – 400 с.
5. Семёнов Ю.П. Космические технологии на рубеже веков: итоги и перспективы / Ю.П. Семёнов // Автоматическая сварка. – 2003. – №10–11. – С. 23–31.
6. Шмелев А.К. 65 лет на передовых позициях / А.К. Шмелев // Сталь. – 1999. – №5. – С. 4–6.

© Александр Литвинов
(Переяслав-Хмельницкий)

ВКЛАД УЧЕНЫХ ИНСТИТУТА ЭЛЕКТРОСВАРКИ ИМ. Е.О. ПАТОНА В РАЗВИТИЕ СВАРОЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX В.)

В статье проанализированы разработки ученых Института электросварки им. Е.О. Патона, который стал крупнейшим в мире научным центром в области сварки и специальной электротехнологии во второй половине XX в. Описаны новые технологии электросварки, которые в первую очередь применялись в изготовлении атомных реакторов, химических аппаратов, узлов ракет и самолетов, электронного оборудования и другой новейшей техники.

Ключевые слова: *Институт электросварки им. Е.О. Патона, сварочные технологии, электрометаллургический производство, сварные конструкции, инженерные центры.*

© *Oleksandr Litvinov*
(*Pereyaslav-Khmelnytsky*)

**CONTRIBUTION OF SCIENTISTS E.O. PATON ELECTRIC WELDING INSTITUTE
IN THE DEVELOPMENT OF WELDING TECHNOLOGY
(THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY)**

The article focuses on investigation of the scientific elaborations E.O. Paton Electric welding Institute. Which were the greatest researcher center in the field of welding and special electrometallurgy in the second half of the twentieth century. We demonstrated new technology of electric welding, which were used primarily in the manufacture of nuclear reactors, chemical devices, nodes missiles and aircraft, electronic equipment and other modern technology.

In the second half of the twentieth century, E.O. Paton Electric welding Institute rate of creation of new technologies has increased significantly welding. The investigation of physical and metallurgical processes in welding, surfacing, coating, melting and other related technologies have given rise to new research progress in technology. In the fields of worker appeared a new energy, electronic, laser and light beams, plasma arc; mastered energy blast, magnetic pulse energy, friction, diffusion phenomena; developed the world's first micro welding heteropolar pulses. Were improved welding materials, improved equipment. Primarily the new technologies were used in the manufacture of atomic reactors, chemical devices, nodes missiles and aircraft, electronic equipment and other modern technology.

The research work performed world standart made in advanc welding materials, agglomerated flux, cored wires, high quality electrodes used for the manufacture of spherical tanks, pipe connections on highways, building structures and other responsible destination. We have already studied of thermal and metallurgical processes of welding, the strength of welded joints created databases, several thousand pieces of equipment.

For the Institute Technology of weld, electron-beam meltinng, solder, sprayed products millimeter thickness from a few meters to almost all metals, ceramics and other materials; scope of welding and related technologies expanded from jewelry industry and medicine to aerospace engineering and a great number of kilometers oil pipeline.

As in the «History of the National Sciences Academi of Ukraine»: noted «The Department of physical and technical problems it goes without saing the leader was the E.O. Paton Electric welding Institute, which became the world's largest research center in the field of welding and special electrometallurgy. The scientistsof institute have received significant results in physics and low-arc discharge plasma powerful sharply focused beams of electrons and their control systems, melting and solidification of metals. The technology was developed welding mechanized pulsed, welding in space and underwater, electron beam welding very thick metals, created new effective and low toxic welding materials developed methods significantly improve the reliability and durability of welded structures operating at normal and low temperatures».

Now EWI named after Paton – it's a scientific, technical and industrial complex, which includes besides the institute with academic departments and laboratories, experimental design and technology bureau, experimental production, Special Design and Technology Bureau of pilots production technology using metal explosion, three research factories several engineering centers, and various support services, working for all departments.

Keywords: E.O. Paton Electric Welding Institute, Welding Technology, Electro production, welded construction, engineering centers.

До редакції надійшла 27.09.2014.

РЕЦЕНЗІЇ

БУКОВИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.)

Перша світова війна, початок якої відносять до 1 серпня 1914 р., проклала дорогу й Другій світовій війні, стала трагедією для всього людства. Вона не оминула і Україну, яка стала однією з бойових арен військових дій всієї війни, що точилися на європейському континенті. Про це засвідчує низка військових операцій, що відбувалися на українських землях. У неї було втягнуто 38 держав. За роки війни вбито понад 10 млн. осіб, каліками стало близько 20 млн. осіб. Це була наймасштабніша і найкровопролитніша війна. Як засвідчують документи, в ній загинуло стільки людей, скільки загинуло в усіх попередніх європейських війнах за тисячу років.

Постраждала у цій війні і Буковина. Російська імперія вела цю війну під гаслами «звільнення під'яремної Русі», «собирання русских земель», захисту «русских братьев».

Про війну 1914–1918 рр. опубліковано десятки тисяч різнопланових монографій, статей, брошур, повідомлень. У зв'язку зі 100-річчям від її початку та зростанням світової напруженості, пов'язаної з гонкою озброєнь, на що у 2013 р. витрачено 1,75 трлн. дол., а також намаганням Російської Федерації установити новий світовий порядок, що може бути потенційною загрозою Третій світової війни, дослідження з цієї проблематики значно активізувались.

В основу праць про Велику війну 1914–1918 рр. покладено, як правило, відповідні документи, матеріали, спогади – одним словом різні джерела чи то з архівних фондів, чи з опублікованих документальних збірників. Це було характерним і при написанні праць з історії України, її складової – Буковини вказаного періоду.

Серед низки досліджень, присвячених подіям Першої світової війни в Україні, в тому числі і на Буковині, важливе місце належить праці, яка підготовлена відомим ученим-буковинознавцем, доктором історичних наук, професором Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Василем Мефодієвичем Ботушанським: «Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи»¹.

Пропонований збірник документів присвячений 100-річчю початку Першої світової

війни на Буковині, територія якої, як і сусідньої Галичини, понад три роки була ареною кровопролитних боїв воюючих армій двох імперій – Російської та Австро-Угорської.

У передмові до праці автор ґрунтовно показує рівень вивчення проблем Першої світової війни, зазначає вклад українських істориків у її дослідження і висвітлення. Науковець критично аналізує документальні матеріали, які підготовлені в радянській та пострадянській періоди в Україні, Російській Федерації, а також діаспорі.

Проте в збірниках документів, які аналізуються, були практично відсутні архівні джерела з Відня. Цю прогалину в значній мірі заповнив автор збірника. Він вивчив, переклав українською мовою та проаналізував 118 документів Австрійського державного архіву у Відні, зокрема з відділів Династії, Двору і Держави, деякі документи з фондів Міністерства закордонних справ 1848–1918 рр., Першого відділу Політичного архіву, фонди Загального адміністративного архіву тощо.

Географічно більшість їх походила зі столиці імперії, Відня, окремі документи за своїм походженням були з Угорщини, Чехії, Румунії та ін.

Хоч чимало інформації про події Першої світової війни на Буковині відомо дослідникам і з інших джерел, все ж доречним буде глянути на них крізь «віденське вікно».

До збірника включено 52 джерела з багатотомної публікації документів з архівів царського та Тимчасового урядів під назвою «Международные отношения в эпоху империализма», зокрема третьої серії, яка охоплює 1914–1916 рр. (томи 6–8).

Слід зазначити, що документи, включені до збірника «Буковина в роки Першої світової війни» подані в хронологічній послідовності і паспортизовані, що при потребі дозволяє вивчати їх більш широко і поглиблено.

Якщо загалом говорити про документи збірника, то їх загальна кількість сягає 454 одиниць. У них відображено різні аспекти подій воєнної пори: цілі воюючих сторін, призов до війська, наступи й відступи військ, дипломатична боротьба навколо Буковини, інкорпораційні наміри Росії, реквізиції, пограбування майна, руйнування продуктивних сил краю, примусові роботи населення для потреб армій, арешти,

¹ Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / Упоряд., передмова, коментарі, переклад з нім. та рос. мов В. М. Ботушанського. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 356 с.

інтернування, депортації, полон, заручництво, загибель людей, дезертирство, матеріальне становище населення, ставлення до війни різних соціальних і національних категорій населення, ганебну поведінку російських військовослужбовців, співпрацю місцевих москвофілів з російськими окупаційними властями, участь українців Галичини й Буковини у Легіоні січових стрільців тощо.

Ідеальною була б публікація документальних матеріалів в оригіналі у повному обсязі. Автор намагається по можливості керуватися таким підходом, але не завжди це вдається. Як вихід із ситуації, він деяку частину документів подає у стислому вигляді, так званих регестів, але це не нівелює їх суті.

Для кращого розуміння суті окремих слів, термінів, назв, понять, явищ, фактів, що трапляються у текстах документів, подано стислі підрядкові пояснення, коментарі, нескладні пояснення – уточнення до деяких слів подано безпосередньо поруч у квадратних дужках, а також додається словник іншомовних та рідковживаних слів. Для зручності користувача у кінці збірника подається перелік поміщених у ньому документів з відповідною нумерацією та їх назвою.

Працюючи впродовж багатьох років над пошуком і опрацюванням джерельних матеріалів та їх відповідним упорядкуванням,

як показує аналіз, автор прагнув не стільки відобразити масштабні воєнні баталії, а ставив своїм завданням мовою документів показати, яким було життя тисяч і тисяч буковинців на цій кулями засіяній, гарній і водночас зраненій, опаленій і політій кров'ю українській землі у роки Першої світової війни.

Збірник документів має добре літературно-поліграфічне оформлення. Оригінальний, символічний вигляд має його обкладинка, на якій зображена карта Буковини та інших земель Західної України і прилеглих територій сусідніх держав і України, на яких діяли Західний, Південно-Західний та Румунський фронти з вказівкою головних напрямів дій воюючих сторін – Росії і Австро-Угорщини.

Збірник документів розрахований на науковців, викладачів історії, студентів, краєзнавців – на всіх, хто цікавиться історією України загалом і Буковини зокрема. Він є серйозним поповненням джерелознавчої бази історії України і може слугувати поштовхом для дослідження різних аспектів та історичних процесів на Буковині в часи Першої світової війни 1914–1918 рр. На жаль, наклад збірника невеликий – лише 100 примірників. Він незабаром стане бібліографічною рідкістю.

© *Борис Білецький,*

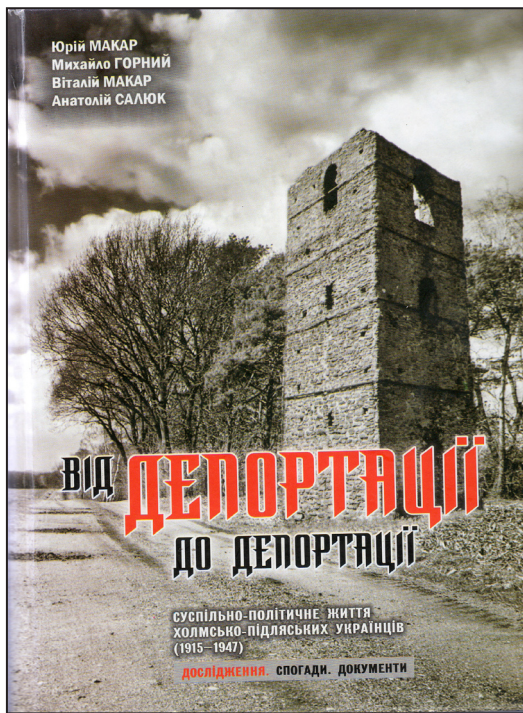
© *Галина Коцур*

ТРАГІЧНА ДОЛЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

Холмсько-підляські українці, як частина великого українського етносу, за свою багатотисячолітню історію, що бере витoki із світанків європейської цивілізації, пережили безліч менших і більших геноцидів, примусової асиміляції, виселень та депортацій. За роки незалежної України активізувалася справа дослідження трагічної долі холмсько-підляських українців, насамперед у ХХ ст. Але щоб дати наукове, історико-пізнавальне пояснення багатьом суспільно-політичним, етнокультурним, міжетнічним процесам, які відбувалися на території Холмщини й Підляшшя на часі постали підготовка та видання фундаментального дослідження для глибокого пізнання долі українців від їх насильницького вивезення углиб Росії під час Першої світової війни, переживань у складі міжвоєнної Польщі, під час Другої світової війни, евакуації (депортації) на підставі Угоди від 9 вересня 1944 р. до УРСР і ганебної акції «Вісла» – депортації в кордонах повоєнної Польщі.

Задум авторського колективу, який очолив визначний український історик Юрій Іванович Макар, був направлений на те, щоб викласти в одному тому дослідженні ту національну трагедію, що сталася з холмсько-підляськими українцями у першій половині ХХ ст. Замість одного тому видано вже два. Готовий до друку й третій. Цьому сприяла широка й потужна джерельна основа дослідження. Опрацьовані й залучені матеріали, почерпнуті у архівних установах Канади і США. До роботи доволі широко залучені матеріали двох центральних і одного воєводського польських архівів. Досить вагомо представлені документи центральних і обласних українських архівосховищ. Значною підмогою у дослідженні проблеми стали і особисті архіви двох співавторів – Юрія Макара і Анатолія Салюка.

Іншу групу джерел складають документи і матеріали, видані в Україні, СРСР, Росії та Польщі. На них є посилання на сторінках кожного розділу. Крім архівних та опублікованих

документів і матеріалів, авторський колектив спирався на матеріали тогочасної преси.

Різні аспекти з піднятої проблеми (ширших чи вузких) піднімалися у монографічних дослідженнях, у численних статтях, опублікованих в періодичних чи неперіодичних виданнях. Їх результати теж знайшли відображення у книзі. Та все ж цілісної роботи на обрану тему не було.

До видання також залучено велику кількість різноманітних статистичних даних з різних джерел – українських, польських, німецьких, російських.

Окремо слід відзначити характер і методи викладу фактичного матеріалу, якого автори намагалися залучити якомога більше. Достатньо сказати, що тільки в першому томі дослідження¹ фігурує близько 2200 самих лише прізвищ – жителів холмсько-підляських земель, учасників тогочасних подій, осіб, імена яких так чи інакше пов'язані з історією краю, авторів робіт, на яких є посилання.

Не менш важливим є і те, що у роботі названі чи не всі (або переважна більшість) населені пункти компактного проживання українців Холмщини і Підляшшя. Більше того: автори відтворили детальну географію нового розселення українців після вигнання. Відтворені назви і місцевості розташування православних храмів краю, переважно зруйнованих або перебудованих для інших

¹ Макару Юрій, Чорний Михайло, Макару Віталій, Салюк Анатолій. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.: іл.

цілей у часи Другої Речі Посполитої або після остаточної депортації українців.

І названі прізвища, і перелік населених пунктів та храмів, які колись належали українцям, увіковічують пам'ять прийдешнім поколінням українців про далеку і близьку минувшину колишніх північно-західних земель України.

До першого тому дослідження автори віднесли виключно дослідну частину праці. У дванадцяти розділах викладено: трагічні події початку Першої світової війни і бойові дії на теренах краю; вигнання з рідного краю російськими військами і життя на чужині; важке повернення додому і численні втрати від депортації; розкрита проблема державної приналежності Холмщини і Підляшшя по закінченню війни і життя у складі міжвоєнної Польщі.

Окремими розділами досліджено матеріально-побутове становище, культурно-освітнє і духовне життя українців краю у 1920–1930-х рр. Трагічні події Другої світової війни і польсько-українське протистояння на тлі німецької окупаційної влади виокремлено у шостий і сьомий розділи. Документальні свідчення у наступному розділі переносять нас у рік 1944-ий, який виявився найкривавішим для українського населення Холмщини та Підляшшя за всю історію цих земель.

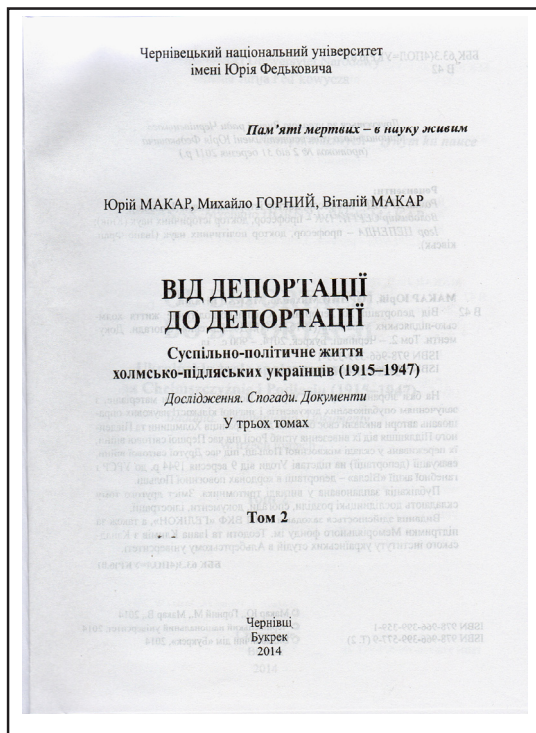
У роботі поетапно розкрито процес виселення українців з їх прадавніх земель внаслідок Люблінської Угоди 9 вересня 1944 р., адаптацію холмсько-підляських українців до нових умов життя в Україні. Останній розділ книги відтворює ганебну сторінку польської історії – організація і проведення операції «Вісла», яка була направлена на остаточну ліквідацію української спільноти на Холмщині та Підляшші.

Вже поява першого тому дослідження викликала великий резонанс не тільки серед науковців, а й серед широкого загалу читачів. Схвальні відгуки на даний проект з'явилися в Україні, Польщі, Канаді та інших куточках земної кулі, включно не тільки з пропозиціями та рекомендаціями щодо подальшої роботи над ним, але і наданням додаткових документальних матеріалів, свідчень і спогадів очевидців, дописувань нащадків депортованих.

Виходячи з цього, авторський колектив включив у другий том дослідження² ще два дослідницькі розділи, в яких висвітлив проблеми:

– адаптації депортованих з Польщі після Другої світової війни українців у підрадянській

² Макару Юрій, Чорний Михайло, Макару Віталій. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 2. – Чернівці: Букрек, 2014. – 900 с.: іл.

Україні не лише впродовж декількох перших років після прибуття до неї, але й остаточне вирішення своєї та своїх нащадків долі;

– привернення уваги до тих проблем, з якими зіткнулися українці в Польщі впродовж усього ХХ ст., та спробами їх вирішення у сучасній Речі Посполитій.

Звернення до обох цих проблем підвело своєрідний підсумок детального дослідження у першому томі і за змістом склало одну з трьох складових другого тому.

У своїй роботі автори взяли на себе сміливість вийти поза хронологічні межі, визначені початково і довели дослідження до вдалого науково-дослідницького логічного завершення, продовживши верхню межу до кінця ХХ – початку ХХІ ст.

«ЗВЕЗДА ПЛЕНИТЕЛЬНОГО СЧАСТЬЯ» НА НЕБОСХИЛІ УКРАЇНИ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИЖКУ: ЛАТИШ Ю. В. ДЕКАБРИСТИ В УКРАЇНІ. ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ / ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ ЛАТИШ. – К.: ЛОГОС, 2014. – 238 С.

Слова з вірша О. Пушкіна «К Чедаєву»¹, покладені в основу назви даної рецензії, взяті не випадково. Ще задовго до того, як ознайомитися з історією повстання декабристів під час

¹ О. Пушкін писав прізвище друга і філософа П. Чадаєва (1794–1856) як «Чедаєв». Назва вірша «К Чадаєву» з'явилася у радянський час. У виданні «Полное собрание сочинений в одном томе» (1907 р.) під редакцією О. Скабичевського вірш має назву «К Чедаєву». Див.: Мухаревский М. Н. Пушкинский дом порочит Пушкина. О том, кто и когда переделал пушкинскую «зарю» в советскую «звезду» // Ресурс доступу: pushkins1.narod.ru/PUD.htm (01.11.2014 р.).

Душевні і фізичні рани українців Холмщини і Підляшшя, які пережили страхітливую трагедію переселення, відтворені у другій частині тому, яка так і називається «Спогади і світлини». Тут вміщені спогади тих, хто опинився на теренах України.

Ось їх окремі назви, серед понад 60-ти видрукуваних: «Як нас вигнали з дому», «Моя Холмщина... Спогади 1932–1944 рр.», «Різдво Христове на Холмщині», «Мої скитання», «Спогади про пережите», «Моя родина – уособлення долі холмщаків» та інші.

Важливим у дослідженні є поєднання прийдешності поколінь переселенців. У книзі воно знайшло відображення у спогадах про своїх батьків і рідних дітей та онуків холмщаків і підляшуків.

У третій частині опубліковано документи, отримані в різні часи з архівосховищ Канади і Польщі, що стосуються української проблематики впродовж першої половини ХХ ст. Тут автори намагалися належним чином привернути увагу не лише до надзвичайно трагічного становища холмсько-підляських українців у міжвоєнні роки, а й до того, що небезпека остаточно втратити свій національний вираз штовхала їх до пошуку шляхів його збереження, опору брутальному спольщенню.

Дана праця, спрямована на висвітлення правдивої історії холмсько-підляських українців, допоможе не тільки ще живим вихідцям з краю та їх нащадкам усвідомити своє походження і гордитися ним, але й усьому українському суспільству утвердити цілісне бачення своєї минувшини, включно з історією його холмсько-підляської вітки.

© Юрій Сорока

навчання у школі, а згодом і більш детально в університеті, автор цих рядків уперше дізнався про історію й долі учасників історичних подій 14 грудня 1825 р. та на все життя опинився під враженням одного з найкращих історичних фільмів радянського кіномистецтва – «Звезда пленительного счастья», який було представлено невибагливому, переважно ідеологічно зашореному, радянському глядачеві 1975 р.

Незважаючи на те, що тема декабризму порушена у фільмі дотично, але через любов і жертвовність жінок декабристів, кінострічка чудово передає не тільки трагізм долі, стійкість

духу героїв, а й вищі та чисті мотиви самих декабристів. Вони ризикнули власним соціальним становищем, власним життям та життям своїх близьких – за небажання бути частиною імперської системи, миритися з навколишньою підлістю і лицемірством, заради кращого майбутнього наступних поколінь. Декабристи стали уособленням боротьби з брехливою політикою Російської імперії XIX ст., але заплатили за це покаліченими життями – своїм життям і життям своїх близьких. Але з якою гідністю вони пройшли всі життєві випробування! Виходячи з проголошених і продемонстрованих декабристами ідей та ідеалів, назвою для кінострічки став рядок пушкінського вірша «К Чедаєву», в якому автор закликає і закликає вірити в «звезду пленительного счастья», тобто в свободу і рівність, щастя і любов, кращі часи у майбутньому. О. Пушкін закінчує твір з надією на історичне безсмертя, адже він сподівався на те, що його твори зроблять свій внесок у досягнення свободи і рівності, вірив у те, що ми сьогодні називаємо демократичними правами людини. О. Пушкін називає свободу «звездой пленительного счастья» тому, що свободу складно дістати – як зірку. Свобода чарівна, тому вільна людина ніколи не зможе бути рабом. Свобода – це щастя, мабуть найбільше щастя для людини. Слово «звезда» в часи О. Пушкіна символізувало революцію. Отже, вірш, який не було надруковано відразу, але його знала і повторювала прогресивна молодь, майбутні декабристи, кличе до змін та вдосконалень. Саме з такими людьми О. Пушкін пов'язував усі свої мрії і надії. У посланні «К Чедаєву» відчувається переконаність поета в тому, що саме в цей момент історичного розвитку Вітчизні потрібні ті прекрасні якості, які є у прогресивної дворянської молоді: освіченість, розум, чесність, енергія, неугасимі прагнення до свободи, любов до Батьківщини. Ось чому така глибока віра в краще майбутнє звучить у фіналі його вірша:

Товарищ, верь: взойдет она, Звезда пленительного счастья...

Як і у випадку з фільмом «Звезда пленительного счастья», в більшій своїй частині присвяченого подвигу дружин декабристів, що прослідували на заслання за своїми чоловіками, так і у випадку з книгою Ю. Латиша, яка сконцентрована на проблемі історіографії декабристського руху на теренах України, що на загальному тлі української історії є досить актуальним і в контексті політичних подій

сьогодення, коли боротьба українського народу на сучасному етапі за відстоювання незалежності України, самостійного вибору розвитку української культури та захисту національних ідей, доводить нам те, що свідомість українського народу, його гідність впродовж багатьох століть і різних епох ніколи не вмирала та надає додаткових сил і натхнення для захисту та продовження гуманістичних і патріотичних ідей наших пращурів, у тому числі й представників декабристського руху. А, отже, «звезда пленительного счастья» засяє й на небосхилі України. Тому в основу назви даної рецензії покладено слова з вірша О. Пушкіна.

Незважаючи на тематичну схожість двох авторських праць, у більшості ознак (сфери людської діяльності – кінематограф і наука, формат, вид оприлюднення тощо) вони відмінні, серед яких одна риса має вагоме значення. Так, режисер В. Мотиль знімав фільм, коли будь-яке власне бачення світу й мистецтва в СРСР було заборонене, жорстко засуджувалося та каралося. А вчений-історик Ю. Латиш написав книжку в Україні, де кожна творча людина може проявити свої здібності, свою майстерність у будь-якій сфері.

Переходячи від первинних рефлексій рецензента при ознайомленні з книжкою Ю. Латиша до безпосереднього рецензування означеної праці, варто наголосити, що її автор, попри свій порівняно молодий вік, є вже добре знаним в Україні та за її межами дослідником-історіографом. Він є представником двох наукових шкіл професорів Київського національного університету імені Тараса Шевченка: відомого українського історика, українознавця, історіографа, джерелознавця та архівознавця – Ярослава Степановича Калакури, під керівництвом якого підготував і захистив кандидатську дисертацію, та знаного дослідника історії декабристського руху, суспільно-політичного руху в Російській імперії першої половини XIX ст. – Григорія Дмитровича Казьмирчука, з яким плідно працює над дослідженням декабристознавства.

Грунтовні праці Юрія Латиша, присвячені декабристському рухові, не залишилися непоміченими в українській та російській історіографіях і служать підґрунтям для формування кваліфікованих суджень у галузі суспільно-політичних та ідеологічних чинників сучасного історіописання зазначеної проблематики. Тому можна констатувати, що до видання рецензованої книжки автор підійшов добре підготовленим та з солідним багажем

полідисциплінарних знань. Це дало йому змогу створити надзвичайно цікаву й різнобарвну картину стану історичного знання в Україні щодо дослідження декабристського руху, що з кінця ХХ ст. активно розвивається як галузь української історичної науки.

Нові політичні реалії на зламі 1980–1990-х рр. зумовили відродження наукового та громадського інтересу до суспільно-політичної та інтелектуальної історії українського народу та відхід від заідеологізованих оцінок радянської історіографії. Успіх нового державного творення залежить від можливості об'єктивно та критично оцінити історичний досвід попередників, осмислити та реконструювати історичне минуле українського народу. Не випадково Ю. Латиш обрав для дослідження широку палітру суспільних явищ першої половини ХІХ ст. і розвиток історичної науки у другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст., пов'язаних із перетином минулого – сучасного – майбутнього, без чого неможливо зрозуміти зміст і наповненість репрезентованих у книжці історичних сюжетів. До дослідження історик підійшов у всеозброєнні сучасними світовими здобутками у питаннях тлумачення історичного знання, історіографії, суспільних ідей та соціальних практик.

Книжка Ю. Латиша має специфічну архітектоніку. Вона складається з чотирнадцяти студій, які були опубліковані автором упродовж десяти років – від 2004 до 2014 рр., у наукових виданнях України та Російської Федерації.

Незаперечною перевагою рецензованої книги є два історіографічні факти. По-перше, анонсована проблема має доволі розлогу історіографію, а, по-друге, сам факт аналізу українським істориком проблем історії Російської імперії першої чверті ХІХ ст. У цілому історія декабристського руху залишається однією з найпопулярніших дослідницьких галузей на пострадянському просторі історичної науки. За останні двадцять років декабристознавство розвивалося у двох напрямках: 1) уточнення та конкретизація вже відомих фактів, пошук і публікація маловідомих документів, вивчення історіографічних та краєзнавчих сюжетів; 2) кардинальне переосмислення руху декабристів, переоцінка його ролі в історії Росії та Європи. За невеликими винятками перший напрям, на відміну від українських вчених, залишається поза увагою активних досліджень російських дослідників. До того ж великих обертів у російському науковому просторі набрав другий напрям, в якому, крім вчених, бе-

руть участь навколонаукові публіцисти, які частіше виступають у ролі міфотворців. Багато російських науковців схильні до висновків, що всі, хто стояв на чолі декабристського руху, не були високоморальними людьми і безкорисливими борцями за ідею; пробують відшукати максимальну кількість епізодів їх непорядної поведінки, піддають критиці питання про чистоту морального обличчя декабристів тощо. Наприклад, М. Смолін відмовляє декабристам в порядності, звинувачує в обмані солдат, а керівників повстання – у відсутності хоробрості. Ще більш трагічним у цьому аспекті є те, що переосмислення історичної спадщини декабристознавства чергового разу, на кшталт радянського сценарію, вийшло за межі російського наукового ландшафту та стало надбанням «політичних еквілібристів», які не тільки створюють абсурдні схеми декабристського руху, а й несуть його в маси.

Прикладом цього є документальний фільм «Мираж пленительного счастья» (режисер Олександр Горяїнов, автор і ведучий Віра Кузьміна) знятий 2012 р. та представлений на російському федеральному телевізійному каналі «ТВ Центр», переважна частина якого належить уряду Москви. Автори документальної стрічки позиціонують її як фільм-сенсацію, як фільм, який розповідає про те, що нібито довгі роки приховували від суспільства, хто насправді намагався в Росії робити політику та історію на площах, про «декабристів» різних епох, однаково небезпечних для Росії, як у минулому, так сьогодні та у майбутньому. Російські вчені-історики (доктори історичних наук В. Багдасарян, О. Боханов, К. Соловйов та ін.), які брали участь у цьому фільмі, наголошують на тому, що 14 грудня 1825 р. – це перша в російській історії спроба знищення державності, а до цього були палацові перевороти. Вони доходять до висновку, що будь-яка спроба реалізувати програму декабристів з будь-яким результатом означала одне – глобальну війну «всіх з усіма»: «Десятиліття кривавої бійні. Крах держави. Розкол і знищення країни. Хто насправді розбудив декабристів? Яку роль зіграла англійська розвідка в підготовці грудневого повстання 1825 року? Повстання декабристів – це історія колосального обману». А найбільш приголомшливим висновком стало те, що автори фільму впевнені – на Сенатській площі фактично розігрувався сценарій, який згодом буде майже дослівно втілений у життя спочатку в лютому 1917 р., а згодом – і в серпні 1991 р. І якщо 1917 р. Російську імперію намагалася

«ліквідувати» Німеччина, а 1991 р. СРСР розвалився унаслідок контрверсійних дій США, то 1825 р. коріння загрози для Російської імперії тягнуться з Туманного Альбіону.

Частковий відступ від суто наукових підходів до вивчення проблеми декабристського руху в російському науковому просторі демонструє, що почуття страху перейшло за межі російської політики, яке традиційно є її важливою складовою, та поступово проникло у наукове товариство. На даний час для російської наукової еліти характерні страх ізоляції, «політична клаустрофобія», а також страх втрати влади, соціальних гарантій тощо. Як відомо, політологія розглядає страх як один із способів управління громадською думкою, який авторитарні уряди використовують для маніпулювання громадянами, а в демократичних політичних системах страх є одним з інструментів політичної боротьби. Тому й зрозуміло чому представники російської наукової інтелігенції у дослідженні багатьох історичних тем зводяться до заміни позитивних знаків в історії радикально негативними, у більшості випадках, що перетворюється на міфологізацію історії, за межами реальних наукових досліджень.

Отже, чимало фактів з декабристського руху, викладених у книжці Ю. Латиша можуть стати справжньою новиною для російських дослідників. Насичена фактами праця київського історика є важливим явищем у даній проблемі як української, російської так і світової історіографії. Автор добре опрацював джерельну базу, у книзі є чимало посилань на матеріали фондів українських архівів (Київ, Одеса). У цьому плані серед українських і російських напрацювань історії декабристського руху мало хто з сучасних дослідників може скласти конкуренцію Ю. Латишу.

Рецензована книжка ще раз підтверджує, що рух декабристів, який звикли отожднювати лише з історією Російської імперії, був визначним явищем і в українській минувшині. На теренах України діяли управи «Союзу благоденства» (1818–1821) з управами у Тульчині, Полтаві та ін. містах; «Південне товариство» (1821–1825) з управами у Тульчині, Василькові, Кам'янці, «Товариство об'єднаних слов'ян» (1823–1825), яке було утворено братами А. і П. Борисовими та Ю. Люблінським у Новограді-Волинському 1823 р. За останні майже сто років дослідження діяльності декабристів накопичився величезний масив історичних знань з цієї проблеми. Назріла

необхідність історіографічного вивчення наявної літератури, аналізу, систематизації, періодизації дослідницького процесу, адже декабристський рух зайняв гідне місце в надбанні української історіографії. Впродовж тривалого періоду багато історичних праць про декабристів були практично невідомі, оскільки радянська історіографія замовчувала їх. Дослідники майже не згадували про національні історіографії декабристського руху. Історіографія декабризму розглядалася як монологічний процес, який орієнтувався на єдиного лідера. Ключовою особливістю книжки стало висвітлення українського національного аспекту проблеми декабристознавства. Книжка пронизана оригінальною думкою – концепцією українського декабризму, яка мала велике значення для відродження національно-культурного життя українського народу в XIX ст. та є знаковим політичним явищем для вирішення геополітичного питання України на початку XXI ст. Водночас вона є невід'ємною складовою досліджень становлення та розвитку політичної системи та державотворення на теренах України, що необхідно для проведення студій у контексті відтворення особливостей суспільно-політичних рухів та національно-визвольних змагань.

Неабияке значення має опрацювання автором проблеми декабристознавства для розвитку наукової біографістики, оскільки сприятиме повнішому висвітленню наукової діяльності, а також поглядів і переконань дослідників декабристського руху (В. Маслов, М. Довнар-Запольський, М. Закревський, С. Єфремов та ін.), що дозволить об'єктивніше охарактеризувати їх внесок у вивчення даної проблеми. Результати такого дослідження стануть помітним внеском у реконструкцію інтелектуальних біографій видатних вчених, а також допоможуть повернути до наукового простору незаслужено позабуті імена.

Не варто також обтяжувати рецензію наголошуванням певних розбіжностей у поглядах автора та рецензента, що не стосуються загальної концепції праці. Наприклад, незважаючи на те, як відмітив Ю. Латиш, що багато одеситів-декабристознавців «увійшли в історіографію як російські історики», на наш погляд, причиною тому була не «недостатня інтегрованість русифікованого міста в загальноукраїнські наукові процеси» (с. 134), а русифіковані погляди та власна ідентифікація себе як російськородних деякими представниками одеського наукового співтовариства (Л. Гросман,

Є. Сказін, Ю. Оксман, М. Рубінштейн та ін.), що й стало причиною їх дистанціювання від генези загальноукраїнських наукових процесів. В якості побажання можна зауважити на доцільності наявності іменного покажчика в книжці, що покращило б можливість науковців пошуку необхідних імен.

Також хотілося б вірити, що цю книжку буде перекладено російською мовою та її зможе прочитати значно ширше коло фахівців істориків і читачів широкого загалу. Перевага книжки не тільки в тому, що вона містить критичний аналіз української та російської історіографій, а ще й у тому, що вона може стати добрим посібником для тих українських науковців, хто з різних причин не має змоги ознайомитися з надбаннями загальнодекабристознавчої історіографії та так само й для російських вчених, які штучно обмежені у можливості знайомства з сучасною українською історіографією.

Книжка, в якій історію декабристознавства подано в контексті розвитку суспільно-політичного руху в Російській імперії та українського національно-культурного відродження, підготовлена на високому науковому рівні. Її написано на основі використання великої кількості архівних матеріалів і літературних

публікацій, вона цікава, змістовна, репрезентує багато нової інформації, зокрема статистичної та біобібліографічної, логічно побудована, містить належний довідковий апарат, якісно оформлена, тому, певна річ, займе важливе місце у бібліотеці кожного читача.

Сьогодні можна по-різному судити про справжні цілі декабристів, зводити пам'ятник М. Милорадовичу, зараховувати К. Рилєєва та інших до американського акціонерного товариства. Але більшість декабристів були щиро віддані Батьківщині та істині, сподівались тільки на добру пам'ять нащадків. Вони чудово розуміли, що при існуючому режимі, в разі поразки, не відбудуться штрафами й стягненнями по службі. Незважаючи на це, епоха заворожувала їх іншою системою морального відліку, поняттями честі, багато в чому втраченими в тогочасному суспільстві, та й у нинішньому. Чи є сьогодні люди, здатні на такий безкорисливий ідеалізм? Дивишся на реалії сьогодення та шкодуєш про те, що зараз набагато рідше зустрічаються люди, готові так самовіддано покласти свою долю заради Батьківщини. Матеріально вигідно, сидячи в зручних та м'яких кріслах, міркувати про боротьбу за Україну. А хто сьогодні заради кращої долі українського народу відмовиться від усіх привілеїв?

© Валерій Левченко

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білецький Борис – кандидат історичних наук, доцент, м. Чернівці.

Білошицька Наталія – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, аспірантка.

Бондарчук Сергій – здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Гончаренко Олексій – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Гордійчук Олександр – кандидат історичних наук, старший викладач Буковинського державного фінансово-економічного університету.

Дмитрушко Вікторія – кандидат історичних наук, м. Київ.

Іваницька Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Григорій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Марія – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кизименко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук КНТЕУ.

Колісник Ніна – здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Корзун Олена – кандидат історичних наук, докторантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної аграрної академії наук України.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віта – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, магістр історії.

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левченко Валерій – кандидат історичних наук, доцент кафедри «Українознавство, історико-правові та мовні дисципліни» Одеського національного морського університету.

Літвінов Олександр – здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Мельнічук Неля – аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Могильний Леонід – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Перга Юрій – аспірант кафедри історії Національного Технічного Університету України «Київський Політехнічний Інститут».

Попельнюк Борис – аспірант Київського університету імені Бориса Грінченка.

Пшеничний Тарас – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Смолянчук Ольга – здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Сорока Юрій – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Топчій Олександр – асистент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана».

Чередник Катерина – аспірантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Чуткий Андрій – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Biletskyi Borys – Candidate of History, assistant professor (Chernivtsi).

Byloshytska Nataliya – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ph.D. student.

Bondarchuk Serhii – Researcher of the Department of History and Culture of Ukraine, SHEI «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

Goncharenko Oleksii – doctor of Historical Science, associate professor of the department of History and Culture of Ukraine State University «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named Hryhoriy Skovoroda».

Gordiychuk Oleksandr – candidate historical sciences, senior lecturer Bukovinian State Finance and Economics University.

Dmytrushko Viktoria – Candidate of History (Kyiv).

Ivanytska Liliy – the Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kazmyrchuk Grigoriy – Doctor of Historical Science, professor, the Head of the Department of History for humanitarian faculties of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kazmyrchuk Mariya – Doctor of Historical Science, assistant professor of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kyzymenko Iryna – the Candidate of Historical Sciences, senior teacher of department of philosophical and social sciences of the Kiev an national trade and economic university.

Kolisnyk Nina – applicants of the department of History and Culture of Ukraine State University «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named Hryhoriy Skovoroda».

Korzun Olena – Candidat of historical Sciences, research worker of the National scientific agricultural library of the National agrarian academy of sciences of Ukraine.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, full proffessor, the Head of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kotsur Vita – Kyiv Taras Shevchenko National University, master of history.

Kotsur Halyna – the Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the department of History fore humanitarians faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Levchenko Valerij – Candidate of History Sciences, associate professor of the Department «Ukrainian, historical, legal and linguistic discipline» of Odessa National Maritime University.

Litvinov Oleksandr – Researcher of the Department of History and Culture of Ukraine, SHEI «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

Melnichuk Nelia – applicants of the department of History and Culture of Ukraine State University «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named Hryhoriy Skovoroda».

Mogylny Leonid – Doctor of Historical science, Associate Professor of department of Ukrainian history and etnopoly, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Perga Iurii – postgraduate student of History Chamber of National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute».

Popelnyuk Boris – the post-graduate student of the Kyiv Boris Grinchenko University.

Pshenychnyy Taras – PhD historical faculty Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Smolyanchyk Olga – applicants of the department of History and Culture of Ukraine State University «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named Hryhoriy Skovoroda».

Soroka Yuri – Doctor of Historical Science, professor of the Department of archival and special branches of historical science of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Topchiy Oleksandr – assistant of department of political history of the Kyiv national economic Vadim Het'man university.

Cherednyk Catherine – post graduate student of the National Scientific Agricultural Library NAAS.

Chutkyi Andriy – Ph.D. of Historical Sciences, associated professor, professor of the History and Theory of Economy Chair in Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman.

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 30

Фото на обкладинці: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакційної колегії:

м. Київ
проспект Академіка Глушкова, 2
корпус мех.-мат. ф-ту, кім. 507

Підписано до друку 24.10.2014. Формат 60x84 ¹/₈.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 19,07. Обл.-вид. арк. 18,03
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46
e-mail: irena22@ukr.net